

ЧЕРКАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ТЕХНОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

ФІРСОВ ОЛЕКСАНДР ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 947.7 (355/359) "1600-1657"

**ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ П.САГАЙДАЧНОГО ТА Б.
ХМЕЛЬНИЦЬКОГО: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ**

07.00.01 – Історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата
історичних наук

Науковий керівник
Корнієнко Вадим Валерійович,
кандидат історичних наук, доцент

Черкаси – 2008

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1	
СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	9
РОЗДІЛ 2	
УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.....	35
2.1. Соціально-політичні умови розвитку козацтва в першій половині XVII ст.....	35
2.2. Військово-політична роль гетьмана Петра Сагайдачного у вдосконаленні козацького війська.....	77
РОЗДІЛ 3	
РОЗВИТОК ГЕТЬМАНОМ БОГДАНОМ ХМЕЛЬНИЦЬКИМ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ В ХОДІ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ.....	101
3.1. Військово-політичні плани гетьмана Б.Хмельницького по звільненню України від польського панування.....	101
3.2. Перетворення Б.Хмельницьким козацького війська в опору українського національного визволення.....	142
ВИСНОВКИ.....	173
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	177

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

AGAD – Archiwum Głowne Akt Dawnych w Warszawie
Biblioteka Racz. – Biblioteka im. Raczyńskich w Poznaniu
АН – Академія наук
Архив ЮЗР – Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов
ВМ – воєнне мистецтво
ВС – Відділ стародруків
ДДУ – Дніпропетровський державний університет
ЗНТШ – Записки Наукового товариства ім. Шевченка (Львів)
ІВ – історія війн
ІВВМ – історія війн та воєнного мистецтва
ІР – Інститут рукопису
КВГІ – Київський військовий гуманітарний інститут
ЛБ НАНУ – Львівська бібліотека Національної Академії наук України ім. В. Стефаника
НА – науковий архів
НА ПУ НАНУ – Науковий архів інституту історії України НАН України
НАОУ – Національна академія оборони України
НБУ – Національна бібліотека України ім. В.Вернадського
ОР – Отдел рукописей
ПСРЛ – Полное собрание русских летописей
РГАДА – Российский государственный архив древних актов
РГБ – Российская государственная библиотека (Москва)
УІВІ – Український інститут воєнної історії
ЦДІАУК – Центральний державний історичний архів України у м.Києві
ЦДІАУЛ – Центральний державний історичний архів України у м.Львові

ВСТУП

Українське козацтво є багато в чому унікальним явищем, а Запорізька Січ взагалі не має аналогів в історії. Одною з складових виживання будь-якого народу є здатність його захищати себе. Не був в цьому виключенням і український етнос. Протягом тисячоліть наші пращури виробляли власні системи військової служби і способи війни. Ополчення українських племен, князівські дружини Київської Русі, земська служба українських князівств Великого князівства Литовського. Всі ці військові організації були достатньо ефективними на кожному етапі вітчизняної історії. Проте на кінець XV ст. українська державність перестала існувати, а місцева військова система була інкорпорована у відповідну систему країн, що володіли Україною. Це було типовим явищем в тогочасній Європейській ойкумені, де одні держави поглинали інші, а з часом і самі ставали жертвою більш сильного сусіда. Для українців же дана ситуація набула особливої гостроти в наслідок щорічних (а нерідко і щомісячних) нападів кочівників. Військові системи держав, частиною яких були українські землі, виявилися неефективними перед такою загрозою. Масштаби нищення України набули фактично катастрофічного рівня і в цій ситуації українці спромоглися так би мовити „з низу” народити військову організацію, що швидко довела свою ефективність в справі оборони – козацтво. Її аналоги можемо зустріти у росіян (донське і яйцьке козацтво) та хорватів (гранічари). Проте саме українська козащина поступово з прикордонного війська розвинулася до сили, що впливала на всі складові життя українського суспільства: політичні, соціально-економічні, культурні, релігійні тощо. Апогеєм же його розвитку стало відтворення державності в особі Української козацької держави (Гетьманату).

Історія українського козацтва багатогранна. Тому перед дослідником відкривається широке поле для вибору теми і проблеми. Виходячи з того, що люба система базується на кожному окремому індивідуумі, що її складає, ми поставили за мету дослідити козащину крізь призму військово-політичної діяльності двох непересічних особистостей гетьманів Петра Сагайдачного і Богдана Хмельницького. Кожен з них жив в свій час, і, відповідно, на різних етапах української і козацької історії зокрема. Проте саме тому аналіз їх діяльності і має бути цікавим оскільки дає змогу прослідкувати еволюцію української козащини загалом.

Актуальність теми. Складовою традицій кожного цивілізованого народу є історична пам'ять про його минуле. Особливого значення така закономірність має для сучасної України, в умовах переоцінки української історії. Українська історична наука відкриває суспільству все нові знання про минуле українського народу. В пам'яті народу чи не найвагоміше місце займає козащина. Саме з українським козацтвом пов'язана героїчна боротьба українського народу за свою свободу та самостійну державність. Козацтво і сьогодні надихає українські патріотичні сили зміцнювати нашу державу.

Вже чимало зроблено у висвітленні українського козацтва вітчизняними та зарубіжними вченими. Разом з тим дослідження діяльності видатних представників козацтва XVII ст., їх роль у вирішенні тогочасних

військових та політичних завдань ще не є достатніми. Між тим військово-політичні чинники були одними із найголовніших у визначенні долі української державності. У вітчизняній історіографії встановлено, що в українській історії видатну роль відіграли гетьмани Петро Конашевич-Сагайдачний і Богдан Хмельницький. Саме за безпосередньою участю гетьманів формувалося козацьке військо, розгорталася національно-визвольна боротьба українського народу за визволення від польської шляхти. Кожний із гетьманів зробив суттєвий внесок у вирішення назрілих завдань. Тому важливо з'ясувати військово-політичні погляди цих непересічних діячів, порівняти їх спрямованість та висвітлити внесок кожного із них в розвиток козацтва.

Виходячи з актуальності теми та стану її наукової розробки, здобувач ставить перед собою *наукове завдання*, яке полягає у виявленні та вивченні архівних та опублікованих документів, науково-дослідної літератури, наявних історичних джерел і на їх основі відтворення військово-політичного розвитку українського козацтва та його визначних особистостей – П. Конашевича-Сагайдачного і Б.Хмельницького в першій половині та середині XVII століття.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження є складовою частиною науково-дослідної роботи, яку розробляє кафедра історії України Черкаського державного технологічного університету „Історія української державності” (номер державної реєстрації 0103U0003693).

Метою дисертаційного дослідження є проведення науково-порівняльного аналізу військово-політичної діяльності гетьмана П. Сагайдачного та гетьмана Б.Хмельницького в контексті створення та розвитку українського козацького війська в умовах захисту українських земель та їх звільнення від чужоземного панування. Виходячи з поставленої мети, визначено такі основні **завдання**:

- встановити науковий рівень вивченості теми та проаналізувати джерельну базу дослідження;
- висвітлити соціально-економічне становище козацтва в першій половині XVII століття;
- розкрити роль гетьмана Петра Сагайдачного в створенні та вдосконаленні козацького війська;
- висвітлити розвиток гетьманом Б.Хмельницьким військово-політичних поглядів в ході Визвольної війни;
- встановити погляди гетьманів на шляхи забезпечення вольностей та прав козацтва в умовах панування польської шляхти;
- порівняти військово-політичну діяльність гетьманів П.Сагайдачного і Б.Хмельницького щодо вирішення державного статусу українських земель.

Об'єкт дослідження: Українське козацтво та діяльність гетьмана Петра Сагайдачного і гетьмана Богдана Хмельницького.

Предмет дослідження: військово-політичні погляди П.Сагайдачного і Б.Хмельницького, роль гетьманів у становленні та розвитку козацького війська в умовах захисту українських земель від чужоземних поневолювачів.

Хронологічні межі охоплюють першу половину та середину XVII століття.

Методи дослідження. При підготовці дисертації використовувалися принципи історизму та об'єктивності. Вони дозволили висвітлити предмет дослідження з урахуванням конкретних тогочасних умов. Особливо широко використовувався історико-порівняльний метод, який дав можливість порівняти військові та політичні погляди гетьманів П.Сагайдачного і Б.Хмельницького, та прослідкувати їх реалізацію в суспільному житті.

Наукова новизна одержаних результатів:

- вперше в історіографії здійснено історико-порівняльний аналіз військово-політичних поглядів гетьманів українського козацтва - Петра Сагайдачного та Богдана Хмельницького;
- на підставі розширення й уточнення даних першоджерел отримало подальший розвиток вивчення та висвітлення ролі гетьманів у становленні та використанні українського козацького війська в означений період;
- проведено порівняння поглядів гетьманів з військовими концепціями тогочасних іноземних держав;
- дістали подальше розкриття погляди гетьманів на досягнення прав і вольностей козацтва в умовах польського панування;
- уточнено погляди гетьманів на шляхи досягнення незалежного державного статусу українських земель.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що матеріали дисертації можуть використовуватися при написанні узагальнюючих праць з історії козацтва, історії українського війська, при читанні нормативних і спеціальних курсів з історії України, загальної історії цивілізації в Європі.

Особистий внесок здобувача. Наведені в дисертації наукові результати та висновки отримані автором особисто.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки дисертації доповідалися та обговорювалися на наукових конференціях і семінарах: Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів і молодих вчених „Історія і сучасність: погляд крізь віки” (Донецьк, 2007); III Гуржіївських читаннях (Черкаси, 2007); Других Сарбейвських читаннях (Київ, 2008); Четвертій Міжнародній науково-практичній конференції „Наукові дослідження: теорія та експеримент” (Полтава, 2008).

Публікації. Основний матеріал дисертації опубліковано у 8 наукових працях, серед яких 6 статей у фахових виданнях, визначених ВАК України, 2 – у збірниках матеріалів наукових конференцій та семінарів. Усі публікації одноосібні.

Структура дисертації відповідає меті і завданням дослідження. Робота складається зі вступу, 3-х розділів, висновків, списку використаних

джерел та літератури. Зміст дисертації викладено на 195 сторінках. Обсяг основного тексту – 176 сторінок, список використаних джерел налічує 257 найменувань.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

В історіографії здавна існує інтерес до процесу формування та становлення козацтва, його участі в національно-визвольній боротьбі та тогочасних війнах. Вже чимало зроблено вітчизняними та зарубіжними вченими в дослідженні українського козацтва. Особливе місце в пам'яті народу посідають доба Петра Сагайдачного і Богдана Хмельницького. Саме в їх добу відбулися корінні зміни в українському державотворенні, козацькому війську та його воєнному мистецтві. І саме на козацтво, як основу української політичної нації, звертали увагу представники національно-визвольних рухів XVIII-XX ст. Тому діяння П.Сагайдачного і Б.Хмельницького на ниві політики і військового будівництва мали найбільший вплив на подальшу історію українського народу.

Певною мірою можна стверджувати, що вивчення військово-політичної діяльності П.Сагайдачного та Б.Хмельницького, їх державницьких поглядів, основ військового устрою українського козацтва та його бойового минулого бере початок ще з середини XIX ст. Одним з перших це намагався вирішити в своїй праці „История Малой России” Д.М.Бантиш-Каменський [59, с. 161–176]. Він зобразив козаків як вмілих вояків, захисників православ'я. Частково описав їхню зброю та основні засоби боротьби із супротивником. Крім того, саме цей історик почав по-науковому досліджувати діяльність П.Конашевича-Сагайдачного. Він, на думку відомого історика М.П.Василенка, зібрав всі відомі на той час факти про ратні подвиги знаменитого гетьмана, але критично не проаналізував їх. Весь хід боротьби українців проти польської шляхти і магнатів Речі Посполитої, від Сагайдачного до Хмельницького, історик висвітлював лише через призми діяльності останніх та їхніх сподвижників [68, с. 273]. Фахівець з історії козаччини О.І.Гуржій звернув увагу на те, що автор „Истории Малой России” описував бойові дії загонів окремих козацьких ватажків „жахливими спустошеннями”, „грабіжництвом” польських маєтків „товпами озброєних” людей [90]. Отже Д.М.Бантиш-Каменський козацьке військо не розглядав як зорганізовану структуру з притаманним йому мистецтвом ведення бою.

Більш поглиблено підійшов до висвітлення козацтва М.І.Костомаров. Він, зокрема, описав, як представники влади Речі Посполитої організовували козаків для несення прикордонної служби та спрямовували їхню боротьбу проти турецько-татарської агресії [126, с. 23–29]. Пояснив, чому керівництво Речі Посполитої знаходило в запорожцях вигідних союзників під час ведення військових дій з військами інших держав.

Важлива інформація про українських козаків міститься в працях П.О.Куліша [133;135], з яких запорожці постають „справжніми лицарями”, захисниками України від ворожих нападів. Правда, в них автор не завжди об'єктивно оцінює воєнне мистецтво козаків, нерідко характеризуючи його як „стихийний опір” чужинським нападам. Також слід зазначити, що в своїх

монографічних працях „История воссоединения Руси” та „Отпадение Малороссии от Польши (1883-1890)” П.О.Куліш поступово еволюціонував у поглядах на козацтво: від симпатії до нього на осуд як деструктивної сили. Для історіографії цікаві в цьому аспекті й праці „Перший період козаччини аж до ворогування з ляхами” (1868) та „Козаки по отношению к государству и обществу” (1877) [136;134].

Значний внесок у вивчення історії українського козацтва зробили В.Б. Антонович, М.С.Грушевський і А.О.Скальковський. Їхні праці [49-50; 80–89; 162–163] і на сьогодні залишаються найбільш ґрунтовними і фактологічно найбільш наповненими про походження козацтва, формування Запорозького війська та його бойове минуле.

Величезний матеріал з історії запорозького козацтва представлений у працях Д.І.Яворницького [247–253]. Введення ним у науковий обіг великого масиву архівного матеріалу створило сприятливі умови і для подальших студіювань тематики. Вчений детально розглянув такі питання, як генеза козацтва, ставлення до нього литовських і польських урядів, участь запорожців у національно-визвольному русі, ставлення козаків до конфесійного питання. Він широко висвітлив аспекти політичної та воєнної історії Запорозької Січі і тим самим заклав основу для поглибленого вивчення козацтва того часу.

Студіювання давнього минулого українського козацтва продовжувалося і в радянський період. Виділяються ґрунтовні (за залученням джерельного матеріалу) та значною мірою об’єктивні (за своєю достовірністю фактажу) монографічні дослідження К.Г.Гуслистого і В.О.Голобуцького [95–96; 76–79]. Зокрема, останній в книзі „Запорожское козачество” в окремих розділах спеціально розглянув організацію, побут і воєнну справу низовиків, схарактеризував їхню боротьбу з турецькими і татарськими загарбниками в XVI – XVII ст. Цікавим є матеріал про оцінку сучасниками бойового мистецтва запорожців. Слід відмітити, що в умовах тоталітарної системи, де основним методом був класовий підхід до висвітлення історичного процесу, праці К.Г.Гуслистого і В.О.Голобуцького втискувалися в рамки пануючої ідеології.

На радянський час припадають і останні два десятиліття наукової діяльності І.П.Крип’якевича. Незважаючи на цензуру, його праці [127–131] присвячені саме українському козацькому війську, його виникненню та розвитку. На широкому історичному тлі ним у загальних рисах проаналізована організація запорозьких військ: їхня чисельність, формування, озброєння, фортифікаційна майстерність, деякі прийоми ведення бойових дій.

Еволюція поглядів І.П.Крип’якевича на козацтво, як окремий стан, знайшла своє творче продовження та розвиток у наукових пошуках Ф.П.Шевченка [240–243].

У різний час науковцем піднімалися і розроблялися питання дипломатичних відносин володаря Української козацької держави з урядами європейських країн, участі різних національних етносів в українському

козацькому війську, їхнього посередництва у розвитку політичних, економічних та культурних зв'язків Запорозжя й Лівобережної України з оточуючими державами у другій половині XVII-XVIII ст., формування історичних поглядів Богдана Хмельницького, еволюції соціальної ієрархії українського суспільства в роки Національно-визвольної війни та багатьох інших. Прикметно, що останньою працею, яка вийшла друком за життя Федора Павловича, стала його стаття „Історичне минуле у сприйнятті Богдана Хмельницького” у науковому збірнику, присвяченому 400-літтю від дня народження Великого гетьмана.

Добі Національної української революції присвячена й фундаментальна монографія Ф.П. Шевченка „Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.” (К., 1959). Ґрунтована на значній джерельній базі, ця праця і понині може слугувати зразком комплексного підходу до розв'язання проблеми, ретельності у доборі фактів, глибини теоретичних узагальнень. Широкий загальноісторичний контекст, присутній в монографії, дозволив автору прослідкувати всю сукупність українсько-російських взаємин на тлі політичних та соціально-економічних зрушень, що відбувалися в Україні у ході Національно-визвольної війни.

Козацькій тематиці, зокрема, вивченню процесу становлення збройних сил Запорозької Січі протягом майже трьох століть присвятила О. М. Апанович [52–54]. В контексті нашої теми привертають увагу наступні праці: „Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний”. В ній авторка висвітлює козацького гетьмана, як одного з найвидатніших полководців Європи, державного діяча, дипломата, захисника української культури і духовності, поборника освіти. „Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі”, в цій монографії О. М. Апанович розширює і поглиблює висвітлення діяльності Петра Сагайдачного, зокрема дає характеристику розробленої ним стратегії козацьких морських походів на володіння Туреччини і тактики морського бою Запорозького флоту. „Полководець”, в цій праці О. М. Апанович вперше в українській історіографії дає аналіз і характеристику полководницького мистецтва гетьмана Б. Хмельницького.

Після встановлення радянського режиму, значна частина українських істориків опинилася в еміграції: Австрії, Італії Німеччині, Польщі, Чехословаччині, Франції, та інших країнах. Історики діаспори і за кордоном продовжували студіювання українського козацтва. Вони зробили суттєвий внесок у державницький напрям української історіографії. Це такі історики як В. Біднов, Л. Винар, Д. Дорошенко, М. Кордуба, Б. Крупницький, Л. Окиншевич, О. Оглоблін, Н. Полонська-Василенко, О. Пріцак та інші. При цьому слід підкреслити, що особливу увагу в них, стосовно нашої теми, привертають праці Д. Дорошенка „Нарис історії України” [104], М. Кордуби „Між Замостям і Зборовом (Сторінка зносин Семигорода з Україною і Польщею)” [121], О. Оглобліна „Думки про Хмельниччину” [165] та „Люди старої України” [166], Л. Окиншевича „Значне військово товариство в Україні - гетьманщині XVII-XVIII ст.” [167], Н. Полонської-Василенко „Історія України” [174], О. Пріцака „Ще раз про союз Богдана Хмельницького з

Туреччиною” [175]. Головним осередком української історичної науки в еміграції був Український вільний університет. Його засновниками були М. Грушевський, Д. Антонович, С. Дністрянський, О. Колесса, та інші.

Діяльність українських істориків еміграції, їх внесок у розвиток української історіографії або замовчувалися, або спотворено висвітлювалися в радянській історіографії. Серед істориків діаспори особливо слід відзначити Д. Дорошенка, який підготував і видрукував ряд наукових праць: монографії про Пантелеймона Куліша (1923), Миколу Костомарова (1924), курси української історії (1921, 1923), „Нарис історії України”, який побачив світ у 1932–1933 роках. Д. Дорошенко в своїх працях звернув увагу на творчість таких істориків, як В. Антонович, П. Куліш, М. Костомаров. На його думку, вони мали неупереджене ставлення до козацьких гетьманів та їх старшини, яких історик вважав основною державотворчою силою України: „...Костомаров не бачив в історії козацького періоду на Україні ніякого державного стремління і всі змагання Богдана Хмельницького, Виговського, Дорошенка пояснював або особистими мотивами честолюбства, або вузькоєгоїстичною політикою старшини, чий, мовляв, інтереси заступали ці гетьмани...”. З монографій Костомарова випливає, що український народ не міг і не умів створити собі власної державної організації кращої, як Запорозька Січ, а що така організація могла існувати лиш тимчасово, то не було іншого виходу, як піддатися Москві, хоч сам же Костомаров дуже підкреслює деспотичність і некультурність її ладу. На цій основі Д. Дорошенко зробив висновок, що „з погляду ясності державної національної традиції історіософія Костомарова була кроком назад у порівнянні хоча б з „Історією Русів”. Подібні оцінки Д. Дорошенко дав й іншим історикам-народникам. Для прикладу, П. Куліш, на його переконання, „не виробив собі ... ясного національно-державного ідеалу, ступивши назад навіть від тої концепції, яку давала стара наша історіографія...”. Як вважав Д. Дорошенко, не вистачає „якогось суцільного національного почуття” і В. Антоновичу – „почуття свого зв'язку з якоюсь певною традицією”.

Особливої уваги заслуговує праця Д. Дорошенка „Нарис історії України” [104]. Саме він став взірцем державницького трактування української історії, побудованим на засадах державницького світогляду. В основу покладено історичну схему М. Грушевського – витoki української державної організації з осередком у Києві, розвиток і занепад Київської держави, доба Галицько-Волинської держави, панування Литви й Польщі на українських землях, постання української козацької держави, занепад українського життя й поділ українських земель між Росією і Австрією, національне відродження, змагання за відродження української держави. Але ця схема української історії у дослідника наповнена новим державницьким змістом. Відштовхуючись від Нестора-літописця, через літописців литовсько-польської доби, козацьких літописців (С. Величка, Г. Грабянки, Самовидця та ін.) – до автора „Истории Русов”, Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича, через збереження національно-історичної традиції у творах Т. Шевченка і М. Драгоманова – до її відродження у працях В. Липинського та інших

представників державницького напрямку української історіографії. Вчений розглядав історію українського народу як єдиний, суцільний і безперервний процес. Описуючи кожен з періодів систематично і послідовно, він подає не лише політичну історію, але й державний устрій, що відповідав даному часу, культуру, соціальні відносини, економічний розвиток. Історик намагався дати відповіді на питання: хто саме в конкретний історичний момент був насправді конструктивним елементом, будівничим тогочасної української державності, і які чинники відігравали в цьому процесі суто руйнівну роль.

Винятковий внесок у розвиток української історичної думки державницького спрямування внесла наступна плеяда істориків, що також перебували в еміграції, – І.Крип'якевич, С.Томашівський, І.Кревецький та інші представники історичної школи М.Грушевського. Зокрема, І.Крип'якевич, перебуваючи в еміграції, продовжував досліджувати історію українського козацтва та опублікував „Студії над державою Б. Хмельницького” (1925–1931), чим підтвердив свій статус українського історика-державника.

Інший представник державницького напрямку – С. Томашівський – у 1921–1925 роках жив у Берліні, пізніше повернувся до Львова, де згодом очолив редакцію часопису „Політика”, а з 1928 р. був доцентом історії України Краківського університету. Після видання праць „Українська історія: нарис І. Стародавні і середні віки”, вчений сконцентрував увагу на дослідженні історії української церкви, визнаючи, що церква є берегинею національної і державницької свідомості українського народу.

Діяльність діаспори забезпечила збереження і примноження надбань національно-державницького напрямку української історіографії у протистоянні офіційній радянській історичній думці, з якої вихолощувалося все, що засвідчувало історичне право українців на власну державу.

Українські історики, опинившись після поразки української революції в еміграції, гідно розвинули, збагатили й утвердили національно-державницький напрям української історіографії. Найяскравішими його постатями були Д.Дорошенко, В.Липинський, С.Дністрянський, В. Кучабський, Б.Крупницький, С.Томашівський та інші.

Вже з середини 80-х років ХХ ст. у вітчизняній історіографії починають з'являтися значною мірою принципово нові роботи з історії козаччини, в яких знайшли також своє відображення аспекти, що стосуються політики, історії війн, воєнного мистецтва, побудови військ, його озброєння і оснащення, підготовки та навчання тощо. Серед них, у першу чергу, слід назвати студії істориків В.А.Смоля [196–201], В.О.Щербака [244–245], Ю.А. Мицика [155;157;162–163], П.М.Саса [180–184], В.С.Степанкова [210–211], Я .Дзири [99] та деяких інших, які за нових суспільних умов намагалися утвердити історичну правду про бойове минуле „лицарського стану”. Певний інтерес складають названі праці П.М.Саса, в яких розкривається чимало аспектів політичної програми козацтва першої половини ХVІІ ст. Окрім цього, автор акцентує увагу на таких поняттях, як „рицарська гідність”, „козацький хліб”, „права”, „свободи”, „вольності”, які відігравали роль

інтегруючого соціального й політичного чинника в житті козацтва і суттєво впливали на політичні позиції та орієнтації керівників Війська Запорозького, військово-політичну концепцію П.Сагайдачного зокрема.

Унікальне дослідження здійснив на той час І.К.Свешніков [186], який на основі археологічних знахідок вивчив і проаналізував арсенал ручної вогнепальної і холодної зброї та спорядження української армії першої половини XVII ст. Тим самим він започаткував всебічну розробку воєнного мистецтва козацького війська.

Значним доробком у означеній тематиці стала „Історія Українського війська”, що побачила світ репринтним IV виданням у Львові, (видавництво „Світ”, 1992 р.). До цього видання вміщено ґрунтовну передмову Я.Дашкевича і коментарі Б.Якимовича, в яких, до певної міри, проаналізовано стан розробки української військової історії та присвячених їй робіт [115].

Про те, що козацька тема і нині залишається далеко не вичерпаною, засвідчив великий ряд наукових праць, написаних наприкінці XX – початку XXI ст., які ознаменувалися злетом відродження національної історичної думки. Це студії В.А.Смолія, В.С.Степанкова, В.О.Шевчука, В.О.Щербака, В.І.Сергійчука, Т.В.Чухліба, С.А.Леп`явка, І.С.Стороженка, А.Л.Сокульського, О.І.Гуржія, В.В.Корнієнка, Д.І.Дорошенка, М.П.Мірошніченка та багатьох інших [187–189; 236–238; 140–143; 213–216; 206–207; 233; 105; 160]. При цьому слід підкреслити, що особливу увагу в них, стосовно нашої теми, привертають праці В.І.Сергійчука „Українське козацьке військо у другій половині XVI – середині XVII ст.” [189], І.С.Стороженка „Воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст.” [216], В.А.Смолія, В.С.Степанкова „Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.)” [204], А.Л.Сокульського „Раннє козацтво і Хортицька Січ” [206] та О.І.Гуржія і В.В.Корнієнка „Воєнне мистецтво Петра Сагайдачного” [91].

Окремий інтерес складає праця В.А.Смолія, В.С.Степанкова „Політична система українського суспільства у роки національної революції XVII століття” [202], в якій автори розкрили політичну програму Б.Хмельницького, висвітлили зміни в поглядах гетьмана щодо ідей автономності і незалежності козацької держави.

Названі автори висвітлили політичну систему XVII ст., детально описали організацію козацького війська, його озброєння, спорядження і оснащення. Деякою мірою ними розкриті прийоми ведення війни і бою, розкриті окремі особливості тогочасної стратегії та тактики. Проте й у них відсутні узагальнення військово-політичної діяльності найбільш видатних гетьманів означеного періоду, досвіду будівництва Війська Запорозького та його застосування у війнах першої половини XVII ст., глибокий аналіз форм і способів збройної боротьби, що висвічував би їхню новизну тощо.

Важливою є також монографія О.І.Гуржія і В.В.Корнієнка „Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний”, де, крім викладу основного змісту, вміщено статтю професора варшавського університету Мирослава Нагельського „Петро Конашевич-Сагайдачний, гетьман Війська Запорозького в історичних та польських джерелах” [92].

Треба зауважити, що дослідження політичної програми Богдана Хмельницького останнім часом значно цікавить істориків, що викликано насамперед відсутністю ґрунтовних розробок на цю тему. Великою мірою це питання порушується у названих працях В.Смоля, В.Степанкова, Ю.Мицика та І.Стороженка. Зокрема, В.Смолій звернув увагу на проблему гетьманського монархізму, підтримавши погляд про ймовірні плани Б. Хмельницького встановити самодержавну владу в Україні. Ю.Мицик та І. Стороженко дослідили державницькі погляди гетьмана тощо.

Не обходить увагою означену проблематику і російська історіографія. Вона позначена напрацюваннями таких істориків, як С.Соловйов, А. Пузирєвський, Д.Масловський, М.Алекберлі, А.Строков, Є.Разін, В.Петров, І. Альтговзен, В.Золотарев, М.Межевич, Д.Скородумов та ін. [208; 177; 152; 46–47; 219; 178; 172; 48; 110].

Значний інтерес становить капітальна праця Є.Разіна „История военного искусства” у 3 томах, серед яких в контексті нашої теми привертають увагу другий та третій.

Другий том «Історії військового мистецтва» професора, генерал-майора Є.Разіна, виданий в 1957 р., охоплює розвиток військового мистецтва народів миру за тисячолітній період (VI-XVI ст.), т.з. середньовіччя. У своїх дослідженнях автор описує практично всі відомі етапи в розвитку військового мистецтва народів Європи, найбільш відомі війни, битви, системи організації і озброєння армій. Вивчення достатньо широкого круга джерел – від історичних хронік середньовіччя, найдавніших літописів, літературних пам'ятників епохи до серйозних аналітичних робіт відомих істориків XIX-XX ст., як росіян, так і іноземних – дало дослідникові вельми багатий матеріал для його роботи. Час, коли була написана ця праця, природно вельми яскраво в ній відбився.

Третій том «Історії військового мистецтва» включає дослідження організації озброєння, військової науки і військового мистецтва XVI – XVII ст.. Це був період перших буржуазних революцій, що змінювали склад, характер і чисельність армій, століття розвитку мануфактурної промисловості, що була основою виробництва вогнепальної зброї в масовій для того часу кількості для озброєння постійних регулярних армій і військово-морських флотів.

Однак, всі вони здебільшого описали українське козацьке військо та його воєнне мистецтво лише побіжно, в межах загальної історії Росії і, як правило, починали з часів Визвольної війни українського народу від польської шляхти.

Сучасна російська історіографія з тематики дослідження представлена в студіях Г.Саніна, Б.Флорі, Т.Яковлевої, Л.Заборовського [179; 228–230; 254–257]. Вчені зосередили увагу на політичних аспектах української історії XVII ст. і головним чином розглядали період Національно-визвольної війни, при цьому в контексті розвитку російської дипломатії і зовнішньої політики. Цілковито українській проблематиці присвячено дослідження Т.Яковлевої [257], в якому розглянуто причини і початки Руїни.

Окремий напрям щодо нашої тематики складає польська історіографія, яка здавна ретельно вивчала проблеми становища українських земель у складі Речі Посполитої, міжнародні відносини у східноєвропейському регіоні, військову історію. Особливу увагу польські вчені приділяли саме козацтву, оскільки вважали його невід'ємною і складовою частиною збройних сил Речі Посполитої.

Першими історичними творами, у яких висвітлювалися події в Україні, слід вважати хроніки Й.Бельського та Р.Гейденштейна. Вони є досить неоднозначним історіографічним явищем. Зокрема, як „занотовані свідчення” добре проінформованих сучасників тогочасних подій, вони мають характер джерел. Однак, завдяки високому рівню осмислення авторами викладеного матеріалу, їх можна класифікувати й як історичні праці, що започаткували різні історіографічні традиції в зображенні козацьких рухів [1; 9].

До питань, пов'язаних з військово-політичною історією України, зверталися у своїх працях і такі польські історики кінця ХІХ – початку ХХ ст., як О.Яблонівський та Ф.Равіта-Гавронський [12; 27]. Вони висвітлили шляхетсько-козацькі взаємини і показали непослідовність політики польського уряду стосовно запорожців.

Особливої уваги заслуговують роботи польського вченого К. Гурського [6–8], які безпосередньо присвячені військовій справі Речі Посполитої. Він детально висвітлив побудову польського війська тих часів та його організаційну структуру. Разом з тим, ним у загальних рисах висвітлено і Військо Запорозьке, розкрито його бойові можливості. Автор деякою мірою схарактеризував запорозькі полки, визначаючи останніх як „справну і славу піхоту” [8].

Окремі аспекти військово-політичної історії України першої половини ХVІІ ст. знайшли певне відображення і в сучасній польській історіографії. Зокрема, у дослідженнях Я.Віммера, В.Серчика, Л.Підгородецького та Г. Самсоновича йдеться про характер козацьких рухів того періоду, дана оцінка діям запорожців і зазначається, що їхня військова організація надавала важливу допомогу Речі Посполитій на південно-східному кордоні. При цьому діяльність козаків висвітлювалася ними, головним чином, як складова частина польського війська [39; 190; 25–26].

Серед здобутків сучасних польських істориків слід вказати і на науковий доробок В.Маєвського та Л.Бжози [19; 61]. З їхніх праць можна почерпнути чимало цікавої інформації про воєнні дії українського козацтва, причини його поразок і перемог.

Виділяються роботи З.Вуйціка [40–42], які стали помітним поступом польської історичної науки в справі більш об'єктивного висвітлення дій козацького війська (порівняно з попередніми дослідженнями). В своїх працях з історії України і козацтва він прагнув використати історичний досвід не для загострення, а для подолання українсько-польських суперечностей. Тому окремі аспекти життєдіяльності українських козаків розкриваються ним більш широко, ніж у інших польських вчених. Однак і він не дав всебічної

характеристики українському козацькому війську та його воєнному мистецтву у періоду, що розглядається. Особливості стратегії та тактики запорожців взагалі залишилися поза його увагою.

За останнє десятиліття вийшли праці В.Серчика, Я.Качмарика, Р. Романського, А.Маєвського [33–34; 13; 28–29; 18], в яких розкриті окремі політичні і військові аспекти козацької історії, військово-політичної діяльності козацьких гетьманів і полководців.

Поверховий (занадто узагальнюючий) підхід простежується в англломовній спеціальній літературі стосовно означених аспектів дослідження. Такі автори, як Л.Гордон, М.Чіровський, К.Кононенко, К.Маннінг і ін. [3–4; 5; 14; 21] звернули увагу лише на важливу роль, яку відіграло козацтво у війнах України, Росії, Польщі тощо.

Отже, виходячи з вищесказаного, доводиться констатувати: в названих нами працях вітчизняних і зарубіжних істориків багато аспектів, які безпосередньо стосуються військово-політичної діяльності П.Сагайдачного та Б.Хмельницького в контексті розвитку українського козацького війська та його воєнного мистецтва, вивчені недостатньо глибоко, або фрагментарно, в загально-історичному контексті Польщі, Росії і України, минулого козацтва тощо.

Все це дає підстави стверджувати, що тема про військово-політичну діяльність П.Сагайдачного та Б.Хмельницького в контексті розвитку українського козацького війська в умовах захисту українських земель від чужоземного панування, а тим більше порівняння військово-політичної діяльності цих видатних гетьманів, ще недостатньо висвітлена, тому її новизна цілком очевидна.

Для досягнення поставленої мети вивчено джерела, як рукописні, так і опубліковані. За значенням їх можна розділити в такий спосіб: законодавчі акти центральних установ, жалувані грамоти, універсали, козацькі реєстри, документація органів судочинства, матеріали комісій і органів керівництва, статистичні звіти і приватне листування, літописи, мемуари. Саме в них міститься важлива та різноманітна інформація: від основних принципів, за якими формувалися козацькі полки, розвивалася їхня організаційна структура, до політичних аспектів діяльності гетьманів, відносин з Річчю Посполитою та іншими державами тощо. Вони дають можливість встановити роль П.Сагайдачного та Б.Хмельницького в створенні козацького війська.

Також слід зазначити, що характерною рисою архівних матеріалів по даній темі є явна нестача в них узагальнених відомостей. Більшість з них носить фрагментарний і розрізнений характер. Тому в процесі роботи неодноразово виникала необхідність порівнювати дані з архівних фондів з іншими видами джерел (у тому числі й археологічними).

Так, протягом XIX-XX ст. (до останнього часу) не було систематичного, планомірного та узгодженого видання джерел з історії українського козацтва, військово-політичної історії козацтва зокрема, і за весь час існування вітчизняної історіографії тільки Д.І.Яворницький опублікував три збірки документів про українських козаків („Сборник материалов для

истории запорожских казаков” (1888 р.), „Источники для истории запорожских казаков” (два томи, 1903 р.) та „До історії степової України” (1929 р.). Не було видано жодного тематичного збірника документів стосовно українського козацтва, хоч у виданнях ХІХ – початку ХХ ст. маємо чимало спорадичних свідчень.

Документальні джерела з військово-політичної історії українського козацтва ХVІІ ст. за типолого-видовими ознаками та інформаційною вартістю за класифікацією відомого історика М.П.Ковальського складають такі групи:

1. Козацький дипломатарій – публічно-правові та приватно-правові акти, серед яких виділяємо гетьманські універсали, накази та заклики кошових, козацьких ватажків.
2. Постанови польського сейму – сеймові конституції щодо козаків.
3. Акти люстрацій та ревізій.
4. Королівські декрети, розпорядження щодо козаків.
5. Постанови „козацьких комісій”, зокрема „Ординація”, 1638 р.
6. Документи приказів Російської держави, зокрема „Донські справи”, в яких міститься велика кількість фактів про стосунки та взаємодію донських та запорозьких козаків у першій половині ХVІІ ст.
7. Документи першої і другої Малоросійських колегій ХVІІІ ст.
8. Акти гродських, земських, комісарських, трибунальських судів.
9. Документи про козаків, що відклялись у складі Литовської, Руської (Волинської) та Коронної метрик, та ін.

Серед опублікованих джерел у першу чергу слід назвати такі: „Акты Московского государства”. – СПб., 1890. – Т. 1.; 1894. – Т. 2.; „Акты, относящиеся к истории Западной России”. В 5 т. – СПб., 1853. – Т. 5.; „Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической Комиссией”. В 15 т. – СПб., 1861. – Т. 3.; 1863. – Т. 4.; 1875. – Т. 8.; 1878. – Т. 10.; „Архив Юго-Западной России”. В 35 т. – К., 1861. – Т. 1. – Ч. 2.; 1863. – Т. 1. – Ч. 3.; 1867. – Т. 1. – Ч. 4.; 1890. – Т. 2. – Ч. 7.; 1914 . – Т. 4. – Ч. 3.; „Історія України в документах і матеріалах”. – К., 1941. – Т. 3 .; „Материалы для истории Южнорусского края в ХVІІ ст. (1715–1774): Извлеченные из старинных дел Киевского губернского архива А.А. Андриевским”. – Одесса, 1886.; „Реестр всего Войска Запорожского после Зборовского договора”. – М., 1875.; „Найдавніший реєстр Низового війська. 1581 рік”. Підг. до друку Я.Дзира // Літ. Україна. – 1991. – 13 червня; Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1898. – Т. 4; 1901. – Т. 5; 1908. – Т. 8. Значна частина документів – зі збірки Я.Михайловського; Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) / упор. І. Крип'якевич, І. Бутич.– К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 726 с..

Перші документальні свідчення про запорозьких козаків та їх ватажків К.Косинського та П.Конашевича-Сагайдачного були вміщені в другій частині „Собрания государственных грамот и договоров” (М.,1822 р.), в третій частині цього ж збірника, стосовно нашого предмету, становлять інтерес документи № 40-42, в яких висвітлюються деякі аспекти оборони Москви

від військ королевича Владислава та № 134-184, що стосуються національно-визвольної війни. Документи про запорозьких козаків публікувались у виданнях Петербурзької (з 1837 р.) та Київської (заснована у 1843 р.) археографічних комісій. Особливо велике значення мали видання першої – „Акты Западной России”, „Акты Юго-Западной России”, „Русская историческая библиотека” з тою її частиною, яка мала назву „Донские дела” – по фондовим виданням, що охоплювало час з 1594 до 60-х років XVII ст. (- СПб., 1898-1917 р., – Т. 18,24,26,29,34). У цьому збірнику є чисельні документальні і достовірні звістки про бойові походи запорозьких козаків у першій третині XVII ст. Документи про українських козаків є також у двох томах збірки російських приказних документів – з стовбців Московського приказу – „Акты Московского государства” (СПб., 1853-1855); вони стосуються „запорозьких черкас”, які переселялись або приїздили у межі Російської держави, більшість з них у двадцяті роки XVII ст. приїздили до Путивля та Вязми. Значна роль у виданні джерел до історії України в Петербурзькій археографічній комісії належить видатному українському історикові М.І.Костомарову, який був редактором „Актів ЮЗР”, а у своїй монографії „Богдан Хмельницький” він вмістив багато фрагментів з того джерельного комплексу, що зберігався в Петербурзькій публічній бібліотеці і стосувався українського козацтва XVII ст.

Розширенню джерельної бази про українських козаків у значній мірі сприяла Київська археографічна комісія. Спочатку то була серія „Памятники Временной комиссии для разбора древних актов”, що виходила двома виданнями (перше у 1845-1859 рр., а друге – у 1897-1898 рр.). У третій частині кожного тому зібрано приватне і офіційне листування стосовно визвольної боротьби українського народу у середині XVII ст. Щодо історії українських козаків, то найбільш важливими є дві частини видання цієї ж комісії („Архив Юго-Западной России”) – частині III-й – акти про козаків та частині VI-й – акти про економічні та юридичні відносини селян у XVI-XVIII ст. Редакторами видання „АЮЗР” були визначні українські історики – В.Б. Антонович, М.С. Грушевський, О.І.Левицький, І.І.Новицький, та ін.

Документи про українське козацтво з початку XVI ст. до початку Визвольної війни українського народу на чолі з Богданом Хмельницьким зібрані у першому томі III-ї частини „АЮЗР”. Усі вміщені в ньому документи за незначними винятками відклались у результаті діяльності різних урядових установ Речі Посполитої, а тому подають факти про українських козаків у тенденційному висвітленні, що вимагає дуже критичного ставлення до такої інформації в цілому. З цього погляду дуже важливою є вступна стаття В.Б.Антоновича про українських козаків, яка написана на основі документів, опублікованих у цьому томі. В ньому також містяться угоди, укладені польськими комісарами з представниками реєстрового козацтва (Вільшанська 1617 р., Куруківська 1625 р. та Боровицька 1637 р.), універсали польських королів щодо козаків, документи гродських та земських судів тощо.

Четвертий том III-ї частини „АЮЗР” містить документи 1648-1654 рр. з історії повстання Б.Хмельницького з розвідкою І.Каманіна „Участие южнорусского населения в восстании Б.Хмельницкого” (1916 р.).

У київській науковій історичній періодиці кінця XIX – початку XX ст. було надруковано декілька документів про українське козацтво XVI – першої половини XVII ст. Київський історик Ф.Николайчик в 1889 р. у цьому журналі (Т.27) надрукував щоденник „Діаріуш комісії або експедиції проти війська запорозького”).

У періодичному виданні істориків, що об'єднались у Київському університеті в історичне Товариство („Общество”) Нестора-літописця, – „Чтениях” були опубліковані нові документи про українське козацтво. Публікація була здійснена у 1894 р. Визначний український історик І. Каманін у VIII-й книзі видав цикл документів про козаків, які він виявив у фонді Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії. Це зокрема, документи з історії козацького землеволодіння за 1494-1668 рр., універсали гетьманів, заповіти козаків, надання польських королів козацькій реєстровій старшині, записи про продаж козаками нерухомого майна, у тому числі земель, лісів, луків, сіножатей тощо. Є там також свідчення про козацькі володіння на Подніпров'ї.

У розширенні джерельної бази про українське козацтво другої половини XVI – першої половини XVII ст. суттєве значення мала публікація І.Крип'якевичем у VIII-му томі львівського серійного видання „Жерела до історії України-Руси” (Львів, 1908 р.). Основу даної серії склали рукописи двох краківських бібліотек (Чарторийських та Академії наук) та львівської бібліотеки Осолінських. Публікацій цього тому хронологічно охоплюють значний проміжок часу – з 1531 р. до 1632 р.

Документи з книг та стовпців Білгородського столу Розрядного приказу про переселення українських козаків на чолі з Яцьком Острянином у Чугуїв „на государево имя на вечную службу” вміщені у збірнику, виданому у 1886 р. харківським істориком Д.І.Багалієм („Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI-XVII ст. ”).

У розширення джерельної бази про українське козацтво XVI-XVII ст. певний внесок зробила Віленська археографічна комісія (1864-1915 рр.). В 1810 р. за редакцією П.А.Гільдебрандта та О.Л.Миротворцева був виданий „Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси”. В ньому публікувались переважно документи з Несвізького архіву князів Радзивіллів.

Офіційними документами Речі Посполитої про державну політику щодо українських козаків протягом XVI – першої половини XVII ст., є сеймові конституції – постанови сеймів. Вперше вони публікувались друкарським способом вже незабаром після їх прийняття, а у XVIII ст. вони були надруковані в збірнику під латинською назвою „Волюміна легум” у Варшаві за ініціативою видатних діячів польської культури та освіти Ю. Залуського та С.Конарського. У 1859 р. в Петербурзі під редакцією

прогресивного польського діяча і учасника повстання 1863 р. Й.Огризка ця публікація була повторена у 8-ми томах під тією ж назвою („Волюміна легум” можна перекласти як „Книги законів”). Особливістю сеймових постанов стосовно козаків була їх тенденційність. У томах цієї серії (Т.2-3 за 1550-1640 рр.) поміщено 16 постанов щодо запорозьких козаків: „Про козаків запорозьких низових”, „Про свавілля українських козаків”. Виділяються такі законодавчі акти: „Порядок щодо низовців та України” (1590 р.), „Про низовців” (1593 р.), „Про козаків та людей свавільних” (1596 р.), „Апологія ординації козаків запорозьких” (1626 р.), „Комісія козацька” (1623 р.), „Ординація війська запорозького реєстрового” (1636 р.) та ін. Ці постанови були спрямовані на придушення очолюваних козаками народних повстань і відображали офіційну позицію шляхетсько-магнатського табору на означені події.

В радянський період партійне керівництво в Україні негативно ставилось до розробки проблематики історії українського козацтва та джерельних публікацій. Було видано лише декілька документальних джерел з історії козаччини. Дослідження історії козацтва було майже протягом усіх років зараховане до „неактуальних” і навіть таких, які регенерують старовину та патріархальщину.

Розширенням джерельної бази стосовно нашої теми в 40-50-ті роки займався К.Г. Гуслистий. Певний комплекс документів про українських козаків міститься у першому томі тритомника „Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы” (М., 1954 р.), проте підбір їх для публікації був здійснений в контексті зносин та стосунків з Росією, тому головна увага була приділена документам про козаків-переселенців у межі Росії та про стосунки запорозьких та донських козаків. Всі ці документи в основному російського походження та хронологічно не опускаються нижче 1620 р.

Після 1954 р. публікацій про козацтво до повстання Б.Хмельницького майже не було. В контексті нашої теми можна виділити опубліковану Ю. Мициком інструкцію Війська Запорозького, дану козацьким послам польському королю Сигізмунду III від 20 березня 1621 р. У ній вміщені переліки козацьких вимог до польської адміністрації.

Таким чином, конкретні факти, що наводяться в опублікованих джерелах, здебільшого дуже розрізнені і не дають повного уявлення про предмет нашого дослідження. В зв'язку з цим, автор намагався заповнити цю прогалину архівними матеріалами. Зокрема, серед них слід виділити групу документів, колекцію топографічних карт та епістолярну спадщину Д. Яворницького, які зберігаються у відділі рукописів Дніпропетровського історичного музею.

Значну базу використаних неопублікованих джерел становить розпорядча документація органів державної влади України, Речі Посполитої та Росії (насамперед, публічно-правові акти гетьманів, полковників і сотників); матеріали поточного діловодства, дипломатичного характеру та документи станово-представницьких органів. Вони зберігаються, в основному в

архівосховищах і рукописних відділах бібліотек України, Польщі та Росії. В Україні найбільша колекція їх знаходиться у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки імені В.Стефаника: фонди № 4 (Баворських), 5 (Оссолінських), 61 (Кордуби), 103 (Санічів), 141 (Чоловських). Значно менше їх в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського в Києві (фонд І. Збірка О.Лазаревського, № 4109; 4128; 6012; фонд ІІ. Історичні матеріали, № 1431–1550; 21449–21479; фонд VIII, № 205/26) та в архіві Інституту історії України НАН України в Києві: Оп.3, стр.7–11, 17–20, 30–36, 53–56.

Значна частина джерел зберігається в архівосховищах Польщі (а також у формі копій, фотокопій і мікрофільмів знаходиться у Центральному державному історичному архіві України (Київ); фонди № 1230, КМФ 15 та ін.).

Отже, окремі питання з теми були з'ясовані переважно на основі архівних матеріалів. Деякі з них вперше вводяться до наукового обігу. Проте одночасно треба зауважити, що багато відомостей стосовно предмету вивчення в них, як правило, уривчасті. Це, відповідно, не дозволило з достатньою повнотою охарактеризувати деякі аспекти, наприклад, щодо стратегії і тактики козацького війська.

Серед мемуарної та історичної літератури, залученої у роботі, окреме місце посідають українські козацькі літописи (Самовидець, Г.Грабянка, С. Величко, Львівський літопис), узагальнюючі твори (Ф.Софонович) та праці („История Русов или Малой России”), записки іноземців (Е.Лясота, В.-Д. Асколі, П.Шевальє, Г.-Л.Боплан, А.Радзивіл та ін.), польські хроніки (Я. Рудавський та ін.), татарський літопис Х.М.Сеная з Криму, епістолярна спадщина С.Кушевича – „Листи із Львова”, а також тогочасні поетичні твори, які мають інформацію з тематики дисертації (народні думи та пісні, поема татарського поета XVII ст. Джана Мухамеда) тощо.

Крім названих вище джерел, для написання дисертації залучені документи та уривки з них, які вміщені в працях М.Костомарова, М. Грушевського, І.Крип'якевича, Д.Яворницького, В.Маєвського, Ю.Мицика, Р.Урбанека, І.Свешнікова, В.Смоля, В.Степанкова, І.Стороженка, В.Сергійчука, С.Щенка, С.Лепявка, Є.Разіна, О.Строкова, О.Гуржія, В. Корнієнка, В.Брехуненка та ін.

Практично автор використав весь комплекс виявлених ним друкованих і рукописних джерел. Поєднання архівних матеріалів з опублікованими документами, науковими працями та публікаціями в пресі суттєво розширило фактологічну базу дисертації, дозволило більш якісно дослідити військово-політичну діяльність П.Сагайдачного та Б.Хмельницького в контексті створення та розвитку козацького війська в умовах захисту українських земель та їх звільнення від чужоземного панування. Розгляд спеціальних праць засвідчив, що масштабність і складність вирішення наукових проблем у галузі військово-політичної історії вимагає чіткої визначеності методів дослідження і їхнього конкретного застосування щодо окремих завдань наукового пошуку. Тому, насамперед,

повинен бути визначений план вивчення теми (у вигляді алгоритму вирішення наукової гіпотези).

З'ясування складних теоретичних і практичних питань значною мірою залежить від вибраних шляхів дослідження, від застосування необхідних методів. Науково-історичний аналіз військово-політичної діяльності гетьманів П.Сагайдачного та Б.Хмельницького містить у собі різні за характером і спрямованістю завдання: встановити науковий рівень вивченості теми та проаналізувати джерельну базу дослідження; висвітлити соціально-економічне становище козацтва в першій половині XVII століття; розкрити роль гетьмана Петра Сагайдачного в створенні та вдосконаленні козацького війська; висвітлити розвиток гетьманом Б.Хмельницьким військово-політичних поглядів в ході Визвольної війни; встановити погляди гетьманів на шляхи забезпечення вольностей та прав козацтва в умовах панування польської шляхти; порівняти військово-політичну діяльність гетьманів П.Сагайдачного і Б.Хмельницького щодо вирішення державного статусу українських земель. Для реалізації цих завдань були використані принципи історизму та об'єктивності, загальнонаукові методи дослідження.. Вони дозволили висвітлити предмет дослідження з урахуванням конкретних тогочасних умов. Найважливішу роль при цьому мав історичний метод. Сутність його полягає в тому, щоб послідовно і детально відтворити процес формування українського козацького війська та еволюцію його воєнного мистецтва (з урахуванням конкретних умов суспільної ситуації, що склалася на той час). Використання історичного методу пізнання дозволило: показати становлення козацького війська протягом першої половини XVII ст., довести, що воно не поступалося кращим арміям Західної Європи (ні за чисельністю, ні за озброєнням, ні за тактикою використання); встановити вплив об'єктивних і суб'єктивних чинників на процес розвитку українського козацького війська та його воєнного мистецтва; накопичити факти про об'єкт і предмет дослідження. Підсумком проробленої роботи стало всебічне висвітлення явищ на основі причинно-наслідкових зв'язків.

Логічний метод дозволив узагальнити і дослідити факти, розкрити їхню сутність і на цьому ґрунті пояснити певні явища, передбачити хід їхньої еволюції. Основна увага при цьому приділена не окремим властивостям системи поглядів у козацькому середовищі щодо підготовки та ведення бойових дій, а на загальне, істотне у цьому процесі. Наприклад, за допомогою логічного методу визначено, що в першій половині XVII ст. первинною тактичною одиницею Запорозького війська був підрозділ (полк), який формувався з 500 осіб бойового складу одного або декількох куренів, але аж ніяк не сам курінь, який був лише базою для формування підрозділів. Використання логічного підходу дозволило „звільнити” окремі явища від форми і від випадковостей, що не є першорядними. Єдність історичного і логічного методів допомогла відтворити тісний зв'язок поетапного розвитку українського козацького війська та його воєнного мистецтва, виявити внутрішню логіку, загальні закономірності цього складного процесу.

При цьому логічний метод дозволив об'єднати й узагальнити вже відомі історичні факти, розкрити їхнє значення та на цій основі пояснити явища, передбачити подальший їхній хід.

Поряд з історичним і логічним методами використовувався системний підхід, завдяки якому реалізувалися вимоги розглядати явища у їхньому взаємозв'язку з іншими подіями, в їхніх внутрішніх і зовнішніх конфігураціях. Розглядаючи підготовку і ведення бойових дій козаками в першій половині XVII ст., неможливо було оминати в цій системі жоден з елементів, оскільки він тісно пов'язаний із цілим. Вся система загалом залежить від цілого ряду зовнішніх чинників об'єктивного та суб'єктивного характеру.

Важливу роль у роботі відіграли також теоретичні методи. Зокрема, виклад матеріалу вимагав застосування абстракції та логіки. За цими ознаками поняття „теоретичні методи” і „логічні методи” значною мірою збігаються. Однак, вони не ідентичні. „Логічне” вимагало використання теоретичних та емпіричних способів. З іншого боку, принцип єдності історичного та логічного складає основу емпіричного і теоретичного.

Найважливіша роль у теоретичному викладі визначеної наукової проблеми належить аналізу, як умовному поділу предмета на складові частини, виділення в ньому найсуттєвіших властивостей, ознак структурних елементів, окремих зв'язків. Наприклад, історичний досвід бойових дій, що відбувалися протягом першої половини XVII ст. за участю Війська Запорозького, дозволив умовно поділити їх на три характерні етапи і встановити окремі властивості та внутрішні зв'язки.

Протилежністю аналізу є синтез, який забезпечив у роботі умовне відновлення цілого на основі відкритих аналізом найважливіших зв'язків, закономірностей побудови і функціонування предмета. Наприклад, система будівництва на Запорожжі козацького війська, згідно з проведеним аналізом, складається з таких підсистем: створення відповідної матеріальної бази; розробка штатів і укомплектування особовим складом; озброєння; організація навчання і виховання; організація бойової підготовки козаків. На основі синтезу всі підсистеми взаємопов'язані, а тому недоліки однієї відображаються на функціонуванні інших.

Як відомо, аналіз і синтез пов'язані з іншими логічними операціями – порівнянням і узагальненням. Мета порівняння, як однієї із найбільш універсальних функцій – встановити схожість і відмінність між предметом дослідження та його складовими елементами. Наприклад, підготовка і ведення бойових дій козацьким військом за гетьманування П.Сагайдачного, порівняно з часом діяльності Б.Хмельницького. Засоби узагальнення таких (загальних) властивостей і відношень, відокремлених від безлічі різних предметів, об'єднуються, а потім розглядаються як самостійне визначення. Так, підготовка війська до війни або бойових дій, ведення збройної боротьби на стратегічному чи тактичному рівні, об'єднується єдиним поняттям „воєнне мистецтво”.

Серед теоретичних методів, що були використані при характеристиці військово-політичної діяльності П.Сагайдачного та Б.Хмельницького, були індукція, дедукція та аналогія. Алгоритм проведення дослідження, стосовно участі українського козацького війська в війнах першої половини XVII ст., побудований таким чином: окремі факти, їх узагальнення і опис; визначення наукових задач, мети і завдань; проведення теоретичного дослідження на основі історичного і логічного, емпіричного і теоретичного методів; зроблені широкі узагальнення та виявлені тенденції і закономірності.

В процесі написання дисертації використовувався дефініційний апарат і періодизація бойових дій, які усталені у сучасній російській і польській воєнно-історичній науці. При цьому зазначимо, що, оскільки військовий дефініційний апарат XVII ст. розроблений недостатньо, автор вимушений був з деякою обережністю застосовувати його до характеристики бойових дій, що відбувалися в першій половині XVII ст., сучасну військову термінологію. Можливо, це викличе у фахівців не завжди адекватну оцінку викладеного матеріалу.

Таким чином, проведений аналіз спеціальної літератури та джерел з теми, яка розглядається, свідчить про існування в історіографії тенденції до опосередкованого відтворення військово-політичної історії першої половини XVII ст. В історіографії обмаль спеціальних узагальнюючих праць з розвитку українського козацького війська та його воєнного мистецтва означеного періоду. Однак й у них відсутні: узагальнення військово-політичної діяльності П.Сагайдачного та Б.Хмельницького, досвіду будівництва Війська Запорозького та його застосування у війнах першої половини XVII ст.; глибокий аналіз форм і способів збройної боротьби, що висвічував би їхню новизну тощо.

Ретельне і критичне вивчення різноманітних за характером публікацій дає нам підстави стверджувати: військово-політична діяльність П. Сагайдачного та Б.Хмельницького в контексті створення та розвитку українського козацького війська в умовах захисту українських земель та їх звільнення від чужоземного панування, ще не достатньо глибоко вивчена, а вже висвітлені аспекти мають переважно „прикладний” характер. Отже, тема у такій інтерпретації до сьогоднішнього дня ще не розглядалася, а окремі праці не дають повної картини означеного предмету. Виходячи з цього, актуальність теми очевидна.

РОЗДІЛ 2

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

2.1. Соціально-політичні умови розвитку козацтва в першій половині XVII ст.

В вітчизняній історіографії встановлено, що наприкінці XV-XVI ст. в Україні склалося надзвичайно скрутне становище для життя населення, для його існування. На той час спостерігалось посилення тиску польської і литовської шляхти у всіх сферах суспільного життя. В соціально-економічній сфері – практично повне покріпачення українського селянства, використання природних багатств і родючих земель України, як сировинного придатку для метрополії – шляхетської Польщі. В суспільно-політичному житті – вироблення таких законів Речі Посполитої, що підпорядковували українське населення польським магнатам на кшталт Струсів, Конецпольських, Казановських та інших, які полонили Україну. Закони відстоювали їхні права

В релігійно-духовному аспекті – процес полонізації культурного буття православних українців, примусове утвердження офіційного вживання польської мови (зокрема, ведення на ній документації), що, фактично, позбавляло представників місцевого населення доступу до державних установ. При цьому надзвичайно гостро постало питання насильного покатоличення.

Становище українського народу погіршилося особливо після Люблінської унії 1569 р., у результаті якої об'єдналися Польща й Велике князівство Литовське. Створивши багатонаціональну державу – Річ Посполиту, польські магнати за порівняно короткий час приєднали частину східнослов'янських територій й поширили колонізацію на Лівобережжі й Правобережжі. Розпочався процес руйнації української державності і національної ідеї, носієм яких була в системі литовських державних структур українська шляхта [231, с. 122; 233, с. 48–56]. Вже у 80-х роках XVI ст., на Волині міцно осіли представники польських магнатських родів: Понятовські, Жолкевські, Бучацькі та ін. [231, с. 123]. Услід за ними на Україні розселялося католицьке духовенство та дрібна польська шляхта, яка орендувала у магнатів землі, або ж наймалася до них на службу й також пригнічувала корінних жителів. Власники великих латифундій доводили експлуатацію до небачених раніше розмірів, щоразу вигадуючи нові побори й повинності [233, с. 63-65].

Таке становище викликало значний опір місцевого населення, яке здійснювало бунти та підпали панських маєтків або ж мусило тікати на ще неосвоєні землі, де не існувало панського гніту. Такою була частина території середньої Наддніпрянщини, де тривалий час населення залишалося порівняно вільним.

Крім того, український народ зазнавав агресії і з боку мусульманського світу. Об'єднання мусульманських держав під владою Туреччини призвело до різкого посилення їхньої експансії на християнські

країни і насамперед, на землі України. З цього приводу М. Грушевський зазначив: „Русь уся спустошена огнем і мечем,... земля... татарським наїздом обернена в попіл; велика маса людей і худоби забрана; скрізь мало хто лишився, спромігшись сховатися в якихось ліпше захищених місцях або фортецях” [87, с. 188]¹.

Про активізацію нападів з боку кримських татар знаходимо відомості в українських літописах С.Величка, Г.Грабянки та Ф.Софоновича [147; 144; 209], в описах сучасників раннього нового часу М.Бельського, М.Литвина, Е.Лясоти, Г.-Л. де Боплана та ін.[1; 146; 150; 65]. Так, згідно їхніх повідомлень, кількість грабіжницьких нападів з боку мусульманських нападників на українські землі рік у рік зростала. Якщо у другій половині XV ст. відбулося всього два масивні напади (угнано понад 28 тис. осіб), а в першій половині XVI ст. – три (полонено понад 55 тис. осіб), то вже у другій половині XVI ст. число їх зросло до чотирьох, а кількість угнаних перевищила 65 тис. осіб [147, с. 52–57].

Польсько-литовська влада не могла, а з часом і не бажала захищати жителів України від турецько-татарських загарбників. Вона скоріше намагалася „не помічати” грабіжницьких нападів, аби не викликати агресію на себе. Українське суспільство фактично залишалося сам на сам з супротивником. Таку політику викривав в XVI ст. український латиномовний письменник С.Оріховський. Він докоряв польсько-литовським правлячим колам, магнатам і шляхті, які не вмiли і не хотіли захищати підвладні їм „руські землі”, прагнучи лише до примноження своїх маєтностей і прибутків. Ці звинувачення С.Оріховський викладав у своїх зверненнях до польських королів Сигізмунда I і Сигізмунда II Августа: „Та доки ти живеш у Краківському замку, люд на Русі нещасливо гине! Цього без сліз і розповіді не можливо: ніхто людей не захищає, ніхто не боронить, міста попалено, фортеці зруйновано, багатьох славних лицарів посічено або забрано до полону, немовлят порубано, літніх повбивано, дівчат згвалтовано прилюдно, жінок збезчещено на очах у чоловіків, молодь пов'язано і забрано разом з реманентом і худобою, без чого жодна сільська праця неможлива” [169, с. 115]².

Потрібної допомоги українське населення не отримувало і від інших сусідніх країн, зокрема Росії. Слід зазначити, що вони здебільшого переймалися власними проблемами, а у зовнішній політиці нерідко використовували українців на вигідних для себе умовах [233, с. 307].

Ще більше ускладнилася ситуація на українських землях, коли завершилося спорудження Московською державою на початку XVII ст. Білгородської оборонної лінії, яка мала б захищати від турецько-татарських загарбників прикордонні землі. Ця безперервна лінія, довжиною понад 300 верст, з центром у Білгороді, складалася з системи укріплень і перетинала головні шляхи ханських походів [233, с. 286]. Наштовхуючись на цю

Грушевський М.С. Ілюстрована історія України / Репринт. відтворення вид. 1913 р. –К.: ІСЕ-Україна, 1990. – С. 188.

Оріховський С. Напучення. // Українська література в XIV-XVI ст. – К., 1988. – С. 115.

могутню лінію, турецько-татарські війська нерідко змушені були йти в Україну, „компенсуючи” за невдалий похід з місцевого населення.

Таким чином, захист українських земель залежав безпосередньо від корінного населення. Обставини, що тоді склалися, змушували дбати про утворення своєї власної військової організації, яка змогла б здійснювати повноцінний і широкомасштабний захист населення, відбивати напади будь-якого ворога та привести українські землі до економічної й політичної самостійності.

Такий висновок ґрунтується на аналізі історичних джерел [45, с. 456–470; 114, с. 56–74; 73, с. 58–64], які переконливо свідчать про те, що український народ стояв у той час на грані втрати своєї національної самобутності, перед загрозою повного винищення, або ж асиміляції з більш могутніми народами, що володіли його територією.

Силою, що взяла на себе місію врятування й захисту місцевого населення в цей надзвичайно скрутний період його існування, виявилось козацтво. Саме воно, на думку сучасних українських дослідників козащини В.Смолія, В.Степанкова, А.Чабана та деяких інших, не тільки створило власну військово-політичну організацію, а й стало носієм ідеї про необхідність свого державного утворення, вершиною якої стала українська козацька держава, що оформилась за часів Б. Хмельницького [203, с. 14; 233, с. 56–57].

У сплетінні всіх означених вище процесів відбито своєрідність історичного періоду, коли склалися всі необхідні умови для формування власного українського (козацького) війська. А саме: наприкінці XVI – початку XVII ст. на політичній арені з’явилося таке унікальне суспільне явище, як козацтво. Виникнувши стихійно у XV ст., воно на початку XVII століття набуло чітких організаційних форм, залучивши у свої лави найбільш свідомих українців, а також представників інших народів. У наслідок цього відбувалося поступове перетворення прикордонної військово-промислової громади у зародки держави (Запорозька Січ), яка з кожним роком все більше зміцнювалася і ставала центробіжною силою для формування боєздатної козацької армії. Це положення обґрунтовано в студіях таких істориків, як Н. Полонська-Василенко, О.Апанович, С.Леп’явко, І.Стороженко та ін. [174, с. 402–410; 53, с. 14–18; 141, с. 33–42; 214, с. 20–21]. В них наголошено: саме під впливом системи поглядів, які існували в козацькому середовищі, почала зароджуватися, а потім оформилась ідея створення власного війська, як збройних сил українського народу.

Вже у 1601 р. польський сейм в Конституції „Про козаків запорозьких” визнав право низовиків на свою організацію [238, с. 56]. І хоча це стосувалося лише 3250 осіб, котрі брали участь у шведській кампанії на боці Речі Посполитої, а всім іншим заборонялося виходити з-під юрисдикції місцевих урядників і старост, це „відкрило клапан” для подальшого козацького „свавілля”.

Починаючи з першого десятиліття XVII ст., влада запорозьких гетьманів почала поступово поширюватися на все більшу частину

українських земель (так звану Волость) [238, с. 56-57]. Вони збирали податки, розсилали свої універсали (розпорядження). Про це свідчить Боркулабівська хроніка (літопис) кінця XVI – початку XVII ст. Її укладач виявив себе прихильником православ'я та об'єднання зусиль українців, білорусів і росіян проти соціального та релігійного гніту. Одночасно Запорозька Січ змінювалася і як політичний організм. Її міжнародний авторитет і військова могутність постійно зростали.

На польському сеймі 1605 р. йшлося про те, що козаки „розписали універсали по тамтешнім краям, примушують платити їм гроші, тому боїмося, щоб наші хлопці не пристали до них” [105, с. 110]³. Однак уряд Речі Посполитої не вважав за доцільне стримувати діяльність козацтва, котре на той період стало головним „козирем” у „московській грі”, з якої придворні кола бажали вийти переможцями. Значення мало, як завжди, й те, що низовики вміло виконували функції прикордонної сторожі. У 1604 р. польський король повідомив уряд Туреччини, що він не може покарати запорожців, бо „вони не підлягають нашій владі” [105, с. 107]⁴. Отже, фактично шляхетська влада визнала незалежність Запорозької Січі.

Про загальне зміцнення позицій козацтва свідчить і той факт, що починаючи з 1607 р., і в наступні 1609, 1611, 1613, 1618, 1619, 1620 роки до сеймових конституцій включали статті, які безпосередньо стосувалися козацтва [231, с. 134–135]. Зокрема, констатовалося, що козаки не визнають поширення на них законної влади Речі Посполитої, встановлюють у себе і на Волості свої порядки, а головне – створюють „окрему республіку”. Було заявлено: якщо цей процес не стримати, „Цезар розділить владу з Юпітером” [238, с. 57]⁵.

Такий хід процесів, що відбувалися в Україні ще до офіційного утворення гетьманської держави середини XVII ст., спонукає до деяких принципових висновків. Конституція забороняла місцевим жителям піддаватися під козацьку юрисдикцію, але ж ті не звертали на це уваги. Депутати вищого законодавчого органу в той час зазначали: „Мешканці сіл, міст і містечок України відмовляються визнавати владу старост, обирали своїх отаманів, вводили нове судочинство...” [38, с. 81]⁶. Адміністративний устрій Запорозької Січі з часом у тій чи іншій формі поширився на більшу частину українських земель, а авторитет її у простого люду здобув небаченого раніше визнання.

Наприкінці XVI – початку XVII ст. на українських землях, які на той час перебували під владою Речі Посполитої й не мали своєї державності, виникла своєрідна організація з політично-адміністративною, військовою та судовою функціями, якій були притаманні яскраво виражені демократичні риси. Зокрема, засудження кріпацтва та нерівності; надання всім втікачам, Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 8. – С. 110.

Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 8. – С. 107.

Чухліб Т.В. Українське козацтво в політичних планах Речі Посполитої // Україна-Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість / Матеріали міжнародної конференції, Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. – К.: Либідь, 1993. – С. 57.

незалежно від їхньої національності та релігійної приналежності, права вступати до „низового товариства”; проголошення рівного статусу всіх козаків при користуванні земельними й іншими угіддями; дозвіл на участь у вищих органах січового самоуправління (загальних радах, виборах старшини тощо). Провідна роль військового елемента в цій організації проявлялася в тому, що козацька адміністрація контролювала всі сфери життя, а кожен член „лицарського товариства” вважався одночасно і громадянином, і воїном. При цьому, з огляду на особливі природні умови Запорожжя, географічне розташування його на межі двох „світів” (християнського та мусульманського) було обрано найоптимальніший варіант базової основи Січі, яку складали військово-адміністративні одиниці – курені [189, с. 98–99]. Така структура побудови Запорозької Січі у поєднанні з її демократичними засадами стала унікальним у світовій практиці явищем, яке, в свою чергу, приваблювало масу людей із різних, навіть найвіддаленіших куточків України, де посилювався процес закріпачення й насильницького покатоличення населення.

С.Леп’явко вважає, що наприкінці XVI – початку XVII ст. у зв’язку з нестерпним магнатсько-шляхетським пануванням, українські селяни, а також дрібні власники-міщани, бояри, незаможна шляхта з Західної України та інших місць, які не хотіли миритися з існуючим режимом, змушені були шукати захисту на Запорожжі шляхом приєднання до козацтва [141, с. 28–36].

На той час козацтво стало надійним притулком для багатьох мешканців. За свідченнями магната Миколи Потоцького, саме з кінця XVI – початку XVII ст. почалося масове зростання козацтва за рахунок утікачів. Він висловлювався так: „...Що хлоп, то козак” [176, арк. 465]⁷. Відповідно, „козацькі” міста і містечка охоче дозволяли оселятися втікачам і захищали їх від переслідувань панів. Про масовість переселень свідчить те, що кількість дворич Київського воєводства за першу чверть XVII ст. зросла з 38990 до 70235, тобто майже вдвічі [43, с. 498–499]. На Запорожжя йшли навіть із далекої Галичини. Селяни й міщани з Львівщини в той час заявляли, що готові йти до козаків на Україну, „звідкіля будемо мститися над тими, проти яких змовляємось” [232, арк. 128–129]⁸. Наведені факти свідчать про те, що незаможне поспільство вбачало в козаках своїх захисників і можливість зволення з-під шляхетської неволі.

Появу ж на Запорожжі представників боярства, дрібної та середньої шляхти можна пояснити тим, що вони також зазнавали утиску з боку великих магнатів, були невдоволені насильницьким впровадженням католицької віри. Тому то вони й приєднувалися до Війська Запорозького, щоб разом із низовиками боротися за відновлення своїх прав і привілеїв. Були й деякі інші причини. Королівський секретар при Стефані Баторії розповідав, що після Московської війни значна частина коронного війська опинилася без служби,

а тому „подалася в козаки” [137, с. 307]. Є дані польського дослідника Е.Руліковського, згідно яким до Запорозької Січі з різних причин у 1580 р. прибуло понад 60 шляхтичів, у 1601 р. – 170, а вже у 1618 р. – понад 300 [31, с. 27–28].

Таке поповнення на Січі боярсько-шляхетського елементу й об’єднання його з козацтвом мали для останнього важливе значення. Завдяки цьому прошаркові, представники якого були досить освіченими і мали значний досвід ведення бойових дій, воєнне мистецтво Запорозького Війська отримало новий імпульс для подальшого розвитку. Це, в свою чергу, відповідно впливало на формування козацького війська і сприяло зміцненню Січі. Прибуття на Запорожжя представників різних верств суспільства забезпечувало „наповнення” людських ресурсів та зростання могутності козацтва, як самостійної сили. Козаки поступово перетворилися на могутній політичний організм, який польська влада прагнула всіляко використати на міжнародній арені й конкретно в „московській грі”.

Про збільшення чисельності особового складу Війська Запорозького протягом першої чверті XVII ст. свідчить фактичний матеріал, що міститься в працях І.Крип’якевича [128, с. 64], О.Апанович [54, с. 12–14], В.Сергійчука [189, с. 46–54], Т.Чухліба [238, с. 55–57] та ін. Саме вони підтверджують факт наявності на Запорожжі відповідної людської бази. Якщо наприкінці XVI ст. чисельність козацького війська становила 12 тис. осіб, то в 20-х роках XVII ст. вона досягла вже близько 41600 осіб. Протягом першої чверті XVII ст. чисельність Війська Запорозького зросла в 3,5 рази. Простежується стійка тенденція збільшення кількісного складу козацького війська, що свідчить про наявність постійного притоку на Запорожжя людських ресурсів. А це, відповідно, впливало на удосконалення системи комплектування й організації козацької армії у означений період, дозволяло проводити більш масштабні воєнні дії.

Характерною ознакою такого процесу, на нашу думку, стала відсутність національних і станових обмежень. Крім українців, білорусів, поляків, „московитих” у Запорозькому Війську служили й добровольці: німці, грузини, серби, чорногорці, євреї, волохи та ін. Поряд з представниками шляхетських родин мешкали їхні слуги, а також „випадкові” ремісники. Ось яку характеристику дав запорожцям польський король Стефан Баторій у 1577 р.: „Козаки скопище людей різних націй – московитов, волохів і наших підданих... Число їх збільшилося після вторгнення татар у наше королівство минулого року. Багато з них втратили своє майно, не мали де жити, були роздратовані вбивствами й полоном батьків, братів, дружин, дітей, чого й приєдналися до козаків” [170, с. 17]⁹.

Важливі відомості про етнічний склад Війська Запорозького наведені у Я.Дзири. За ними можна прослідкувати джерела поповнення козацького війська: з Київщини – 70 осіб (черкасів – 26, канівців – 14, киян – 12, білоцерківців – 8, острян – 4 тощо); з Волині – 74 осіб, Брацлавщини й Поділля – 20, з Галичини – 12, з Холмщини й Підляшшя – 8 [99, с. 7]. Багато

Публічна бібліотека. Польські рукописи. – Ф .4. – № 94. – Арк. 465.

вихідців дали тоді нинішні білоруські землі – понад 90 (Могильов, Гомель, Бихів, Мстиславль, Полоцьк, Вітебськ), а також з Прип'ятського Полісся – понад 50 (чорнобильців – 3, мозирян – 17, брагинців – 11, давидгороднівців – 10, туровців – 13, пінчан – 3) [99, с. 8].

На думку М.Грушевського, така значна кількість вихідців з нинішніх білоруських земель пояснюється тим, що під час походу козацького війська під Псков через Білорусію, до нього могли долучитися місцеві жителі, колишні уходники на низ саме з придніпровських міст. І хоч на Запорозжі домінує українська людність, окрім білорусів тут були представники й інших народів: з Московської держави – 24, Великого князівства Литовського – 9, власне польських земель – 10. Значилися також один німець, один серб, один татарин, один кафинець, два п'ятигорці [81, с. 156–157].

Про поповнення лав козацтва представниками інших етносів свідчить і поіменний перепис „Реєстр Всього Війська Запорозького після Зборівського миру...”, 1649 р. Згідно нього у козацькому війську крім українців існували й росіяни. За підрахунками Ф.П.Шевченка в „Реєстрі”, наприклад, прізвище Москаль зустрічається 102 рази, Донець - 103. В козацькому війську в значній кількості представлені білоруси, молдавани, грузини, цигани, марійці, черкеси, татари, євреї [243, с. 13–24].

Проаналізувавши все сказане вище, можемо констатувати: у Війську Запорозькому українці на той час становили 58%; росіяни – 16%; білоруси – 10%; поляки – 7%; волохи – 6%, інші – 3%. Отже, цілком справедливим є ствердження, що Військо Запорозьке до певної міри набуло інтернаціонального характеру, ввібрало традиції багатьох народів. Наявність у ньому представників різних народів, їхня участь у бойових діях, свідчить про широкі суспільні завдання, як у боротьбі проти загрози християнському світові з боку Османської Порти, так і в національно-визвольній боротьбі українського народу проти своїх поневолювачів. Постійний людський вплив з різних країн привносив і нові погляди на способи ведення бойових дій, за рахунок чого збагачувалося воєнне мистецтво козацького війська.

Отже, в Україні з початку XVII ст. склалися всі необхідні передумови для створення повнофункціонального війська та бази для поповнення його людськими ресурсами. Причому, „якість чоловічого матеріалу”, з якого склалося Військо Запорозьке, мала суттєві відмінності порівняно з арміями Західної Європи. Згідно джерел, останні „комплектувалися на той час примусовим шляхом, без вкладення в них елементів, що стимулювали дії воїнського механізму...” [185, с. 6–7]¹⁰.

Демократизм, що існував на Запорозжі, насамперед на основі звичаєвого права (а не писаних законів, як в зарубіжних арміях), забезпечував усім, принаймні формально, рівні права, сприяв формуванню в козацькому середовищі почуття патріотизму, любові до Батьківщини. „Воля і рівність” – ось основний принцип, який існував у війську. І то був не анархізм, бо воля в козацькому середовищі неодмінно породжувала й обов'язки, а хто ніс на собі їх тягар, той мав волю. Тут і справді всі мали рівні права, вступаючи в

добровільну боротьбу з ворогами українського народу. Гербовий шляхтич мав жити в злагоді зі своїми колишніми підданими, а той, що здобував освіту в університетах Європи, мусив брататися з неписьменним селянином. Усі мали присягнути на боротьбу за християнську віру. Всіх, хто прибував на Запорозжя, пов'язувало бойове побратимство, почуття вірності, готовності до жертви і порятунку [253, с. 15].

В умовах бою всі ці риси набували значення фактору, який посилював боєздатність війська, надавав йому стійкість в обороні й непереможність у наступі, а також створював сприятливі чинники для використання нових тактичних форм, про які мова піде далі.

Виходячи з цього, слід зазначити, що врахування соціально-психологічних особливостей українського козацтва було, фактично, одним з найважливіших принципів будівництва війська. Саме це надавало йому характер цілісного організму.

Проте наявність людської бази для комплектування Запорозького Війська, необхідно вважати лише однією з багатьох об'єктивних передумов формування міцної, дійсно народної армії. Зв'язок і співвідношення між людськими ресурсами та загальним розвитком Запорозької Січі був більш складний. Аналіз воєнно-теоретичних принципів будівництва будь-якої армії, свідчить про те, що, крім усіх інших, на формування збройних сил впливає й економічний фактор. Тому не викликає сумніву те, що рівень економічного потенціалу країни є своєрідним фактором розвитку Збройних Сил. Чим він вищий, тим більший стимул безперервного удосконалення воєнної теорії й бойової практики. Це повною мірою стосується і України.

Незважаючи на безпосередню залежність від уряду Речі Посполитої й тяжке становище українського населення, економічний розвиток України в першій чверті XVII ст. слід вважати достатнім як для постачання козацького війська зброєю, так і для забезпечення його боєприпасами, спорядженням і продовольством. Саме в той період високого рівня досягає залізорудна промисловість. Рудні з'являються фактично на всій Правобережній Україні: від Чорнобильщини до Брацлавщини. Якщо в кінці XVI ст. на Правобережжі було не більше 10 рудень, то в першій половині XVII ст. їх нараховується вже до 100 [165, с. 13]. В першій чверті XVII ст. стають відомими рудні на Лівобережжі [57; 138, с. 405]. Видобуток руди сприяв розвитку залізообробного виробництва, що якнайбільше позначилось на видах, формі, якості й техніці виготовлення зброї і відповідно, швидкій реалізації всіх технічних досягнень. Для виготовлення гармат та іншої зброї потрібно було мати велику кількість заліза. Добували його на Волині, Чернігівщині, Поліссі та інших місцях із болотної руди поблизу рудень, де його плавили. На притоці Дніпра – Сожі, знайдені сліди 41 залізообробного підприємства, на Ікуті – 33 [226, с. 112, 176]. З кожних 160 кг руди одержували 32 кг заліза. Залізообробні підприємства в першій чверті XVII ст. виготовляли за тиждень 4-6 тон, а за рік 200 тон заліза [35, с. 102]. І якщо при цьому вважати, що для виготовлення військових виробів ремісникам Січі необхідно було приблизно 48 тон заліза і 8 тон свинцю на рік, то можна припустити,

що в Україні зазначеної кількості заліза мало б вистачати для забезпечення потреб Війська Запорозького.

На той час, разом із розвитком залізообробного виробництва, розвивається і процес виготовлення вогнепальної зброї, без наявності якої не було б і мови про подальше удосконалення вітчизняного війська та його воєнного мистецтва. Цьому сприяло поглиблення поділу праці, що, відповідно, призвело до появи нових ремісничих професій, які були пов'язані з виготовленням зброї. На початок XVII ст. їх налічувалося понад 16 [120, с. 79]. Це – булатники, бронники-пищальники, ковалі-пищальники, кульники, латники, лучники, шабельники-бронники, слюсарі-пищальники, шоломники. Гармати, гаківниці, мушкети, пістолі виготовляли, як правило, майстри ливарної справи. Як свідчать люстрації, тобто перепис українських замків, зброя виготовлялася в багатьох місцях. Важливими центрами визначалися: Кам'янець, Черкаси, Брославль, Овруч, Дубно, Володимир, Бережани, Перемишль, Переяслав [246, с. 11]. Значну роль у забезпеченні війська озброєнням безпосередньо відіграла сама Запорозька Січ. Пояснюється це передусім тим, що вже з самого початку її заснування тут нерідко збиралися кращі ремісники не тільки України, але й Білорусі, Польщі, Росії, Волощини, Чехії та інших країн [108, с. 37]. Внаслідок цього Запорозьке Військо мало достатню кількість озброєння для ведення бойових дій. Це підтверджує і той факт, що в 1622 р. кожний козак мав рушницю, два фунти пороху, копу (60) куль, а також шаблю і спис [60, с. 125–126]. Порівняно із збройними силами країн Західної Європи таке становище козацького війська щодо забезпечення озброєнням ставило його на рівень передових армій того часу. З початку XVII ст., коли починається активне заселення Задніпрянщини, набуває розвитку й лісова промисловість, яка повністю задовольняла потреби у дубових плахах, щогловому дереві, смолі і поташі для виготовлення пороху, а разом із нею широко розвинувся і видобуток селітри – необхідного компонента для виготовлення пороху. Про це, зокрема, писав М. Грушевський. За умов, коли на озброєнні існують рушниці, пістолети, мушкети, аркебузи, артилерія, це було надзвичайно важливим для підтримання високої боєздатності війська.[80, с. 66].

Одним з центрів селітроваріння був Миргород. Варниці функціонували також у Яблуневі, Хомутці, Поділлі та в інших містах. Невеликий завод за один сезон (180 днів) міг виготовити 6,4 тон селітри [168, с. 793]. В багатьох містах України з'явилися порохові заводи, продукція яких не лише задовольняла потреби Війська Запорозького, але й продавалася в інші країни Європи. За свідченням історичних джерел на Запорозькій Січі також існував пороховий завод, який виготовляв понад 200 тон пороху за рік [102, с. 164]. Необхідне знаряддя для його виготовлення знайдено під час розкопок місця Берестейської битви. Надходив порох у полки також із Києва, Чигирина, Черкас, Корсуня та інших міст [154, с. 165]. Потреби козацького війська в пороху складали приблизно 600 тон на рік – із розрахунку на вогнепальну ручну зброю 40 тис. осіб і 100 тон на рік для артилерії [151, с. 182–185]. При виготовленні на місцевих заводах, за неповними даними, до

2 тис. тон пороху на рік [194, с. 441] можна стверджувати про те, що українські „порохівники” із своїми завданнями справлялися успішно.

Прогресові нових соціально-економічних відносин в Україні в першій половині XVII ст., які впливали на формування козацького війська, сприяв також і швидкий розвиток міст. Хоча населення більшості з них, перебуваючи під гнітом магнатів і шляхти, не мало змоги розвинути всі свої творчі сили, але все ж таки воно відіграло значну роль у здобутках в економіці й культурі. І. Крип'якевич наголосив: „Городяни стали класом, який втілює у собі подальший розвиток виробництва і обміну, освіти, соціальні і політичні установи” [128, с. 26]¹¹. Саме в містах найбільш активно йшов процес поділу праці, виникали нові ремесла, розвивалася техніка. Як осередки торгівлі, міста мали основне значення у становленні внутрішнього ринку й транзитної торгівлі. За порівняно невеликий проміжок часу (з 1600 р. по 1625 р.) на українських землях виникло близько 300 міст і містечок. Всього їх в Україні на той період налічувалося близько тисячі. В процесі зростання міст виникали військово-політичні та військово-адміністративні центри, які ставали господарською базою для Війська Запорозького.

Таким чином, розглянувши процеси, які відбувалися на українських землях в першій чверті XVII століття, можна зробити висновок, що формування тогочасного козацького війська проходило не на пустому місці. У цей період в Україні склалися всі необхідні умови не лише для створення чисельного війська, але й для забезпечення високого рівня його розвитку. Економічний розвиток України був достатнім як для технічного оснащення війська, так і для забезпечення його боєприпасами, спорядженням і продовольством. В свою чергу, посилення феодално-кріпосницького тиску після приєднання українських земель до складу Речі Посполитої створило джерела постійного поповнення козацького війська людськими ресурсами. Характер зовнішньої політики, яку вела Запорізька Січ, надавав діям козацького війська в цілому історично справедливий характер, що виражалося в надходженні на Запоріжжя представників різних країн і народів. Принцип демократизму, який існував на Січі, сприяв збереженню в козацькому середовищі таких рис як згуртованість, взаємодопомога, почуття взаємозв'язку. В умовах воєнних дій ці риси отримували значення фактора, який впливав на боєздатність війська. Ось такі об'єктивні соціальні і економічні фактори, які зумовили появу в першій чверті XVII ст. добре організованого та чисельного війська, яке змусило говорити про себе всю Європу.

До середини 20-х років XVII ст. українське козацьке військо досягло вже порівняно високого рівня. Воно стало одним з найбільш боєздатних у Європі, що засвідчили його перемоги на полях битв. Важливою умовою досягнень у цій царині була основа воєнної системи, що почала формуватися ще наприкінці XVI ст., але особливо яскравого вираження набула за гетьманування Петра Сагайдачного.

Наукові напрацювання І.Крип'якевича [128], В.Сергійчука [189], І.Стороженка [215; 216] та інших, переконливо довели, що до початку XVII ст. Запорозька Січ зберегла свої попередні риси побудови. На її організації позначилася система поглядів, що існувала в козацькому середовищі і мала головним чином оборонну спрямованість. Це передбачало, по-перше, давати негайну відсіч грабіжницьким нападам орд Кримського ханства та вторгненням військ Туреччини в Україну. По-друге, перешкоджати колонізаторському наступу польських магнатів і шляхти на Наддніпрянщину. По-третє, в союзі з православною церквою захищатись від фізичного знищення та підтримувати антикатолицьку діяльність, насамперед, через розвиток національної культури й освіти. Оборонна спрямованість поглядів у козацькому середовищі визначала й відповідну структуру самі Запорозької Січі, основу якої складали військово-адміністративні одиниці – курені. Їх на той час нараховувалося близько тридцяти восьми [112, с. 74–75].

Кожного, хто прибував на Січ і бажав стати членом „товариства”, записували до одного з куренів. Якщо прибулець був неодружений і прагнув повністю присвятити себе службі, то він спочатку мав стати молодиком (джуром), навчатися військовій справі та вмінню підкорятися кошовому отаману, старшині й усьому товариству. Оскільки у взаєминах козаків увага зверталася не на вік, а на час вступу до Січі, то той хто вступив раніше, мав перевагу перед тим, хто вступив пізніше, тому останній називав першого „батьком”, а перший останнього „сином”, хоча „батькові” могло бути 20, а „синові” 40 років. Іншим прибульцям надавалася земля для господарювання або право на промисел, і вони, залежно від форми чи стадії ведення господарства, перебували на помешканні в бурдюзі, зимівнику, хуторі, слободі або у передмісті коша. Жити на Січі вони не мали права, а лише на відстані від неї. Кожен „побратим” мав подвійне підпорядкування: адміністративно-військове та судове – керівництву населеного пункту, де він знаходився (як мешканець, воїн і господар); і військово-мобілізаційне та господарське – керівництву куреня (як воїн і господар). Вироблену або здобуту на промислі продукцію козак реалізовував через торгівлю, а на зароблені кошти одягався, озброювався та харчувався (беручи до уваги і гарнізонну службу чи похід), а також сплачував податки у військову скарбницю Січі та скарбницю куреня. Частина козаків почергово виконувала обов'язки прикордонної та гарнізонної служби [112, с. 27].

Аналіз січових реєстрів і спогади колишнього запорозьця Микити Коржа свідчать, що існував бойовий та допоміжний склад козаків куреня. Козаки допоміжного складу в реєстрах Війська Запорозького, як правило, не зазначалися, оскільки для бойових дій практично не залучалися, а використовувалися для внутрішньої служби в паланках. Під час же походів їх долучали до виконання другорядних військових функцій (їздові, конюхи, ковалі, зброярі тощо) [225, с. 11].

До бойового складу куреня входили високопрофесійні, досвідчені у військовій справі особи – воїни, частина з яких належала до січової еліти – старшини без посад. Це – козаки, які набули командно-керівного досвіду на

обраних посадах (гетьмана, кошового отамана, писаря, судді й осавула, полковника, писаря та осавула паланки), а також на посадах похідної старшини (полковника, писаря й осавула тактичних підрозділів). Військова старшина без посад була резервом найдосвідченіших командних кадрів і вчителів-наставників.

Бойовий склад Війська Запорозького називали „лицарством” або „товариством” [194, с. 148]. Тільки „товариство” мало право вибирати зі свого середовища старшину, отримувати грошову й хлібну платню, брати участь у розподілі здобичі, вершити всі справи війська. Д.І.Яворницький – відомий дослідник у цій царині в своїй праці „Історія запорозьких козаків” – звернув увагу на те, що то були люди, які мали значний досвід бойових дій, або довгий час служили у війську, дуже сильні та мужні, й головним чином природні українці [250, с. 148].

До допоміжного складу входили ті козаки, які мешкали в запорозьких степах, займалися скотарством, хліборобством, торгівлею, ремеслами чи промислами, й через те звалися не „лицарями” й „товаришами”, а „підлеглими” або „посполитими” січових козаків, „зимовчанами” [250, с. 149]. До допоміжного складу відносилися також й молодики (поки вивчали військову справу).

Як бачимо, в цілому Запорозьке Військо поділялося на старшину (в її нижчих і вищих рангах), молодиків, що готувалися стати „справжніми” козаками, „січову масу” й „запорозьке поспільство”, котре мешкало поза Січчю в зимівниках.

Аналіз документальних матеріалів свідчить, що співвідношення між бойовим і допоміжним складом за період, що нами висвітлюється, становило приблизно 1:2. Іншими словами, незважаючи на швидке зростання чисельності людності на Січі, бойовий склад у процентному співвідношенні до чисельності всього війська тут залишався майже незмінним. Як свідчать праці О.Гуржія і В.Корнієнка, організація Війська Запорозького мала не хаотичний, а систематичний характер, де дотримувався принцип пропорції чисельності бойового складу та сил забезпечення, що актуально і на сьогодні. Згідно з повідомленнями, Петро Сагайдачний з початку свого гетьманування особливу увагу приділяв саме бойовому складу. Він безжалісно усував усіх „випадкових” людей, які порушували дисципліну і вели вояків у безпуття. В угоді, яку він уклав із польським урядом 1617 р., читаємо: „Ремісникам, купцям, шинкарям, війтам, бурмістрам, кафаникам, бакалеям, різникам, кравцям і іншим неосілим людям, а також усім новоприбулим, що були міщанами і від двох років ухилялися від присуду урядів та прилучалися до нашого війська, – наказуємо, щоб не називалися козаками, й вилучаємо їх від себе і на майбутнє таких до нашого війська приймати не будемо” [95, с. 242]. Це положення повторно задекларовано і у постанові 1619 р., за якою військо мало бути переписане в реєстр і розподілене на полки. Мова також йшла про проведення бойової підготовки і періодичну інспекційну роботу щодо всього війська. Саме реєстрові полки, з часом добре підготовлені у бойовому відношенні й дисципліновані, стали ядром козацької армії,

задавали тон усьому війську і забезпечували його високу організованість і боєздатність у період війн і походів.

Про вік особового складу полків того часу свідчать документальні матеріали, опрацьовані О.Апанович [53, с. 148–149]. Згідно них стає цілком очевидним, що крайніми „віковими межами” перебування в козацькому війську були 20 і 60 років. При цьому переважна частина козаків мала вік від 20 до 35 років. Якщо скласти кількісну пропорцію по окремих сотням, то протягом десяти років, а саме з 1612 по 1622 рр., в кожній з них проживало по декілька десятків козаків віком від 31 до 40. Число козаків віком понад 40 років щороку не перевищує 9-10 осіб, а за 50 років нараховували лише одиниці. В основному, ці особи займали керівні посади і були досвідченими у військовій справі.

Стосовно питання про вікові межі при комплектуванні козацького війська можна провести аналогію за віком козаків, який визначався від 18-20 до 35 років. А це, відповідно, дає нам підстави вважати, що ядро козацького війська комплектувалося воїнами, здатними витримувати будь-які навантаження під час бойових дій.

Індивідуальна бойова підготовка козака проводилася під керівництвом молодших командирів (товаришів), які здійснювали безпосереднє керівництво ним і в бою. Слово „товариш”, із його змістовним навантаженням, було запозичене запорожцями з польської лексики [167, с. 7]. Один з сучасних дослідників бойового минулого українців, І.Стороженко, доводить, що в польській армії кінця XVI – початку XVII ст. „товариш” – це командир первинного підрозділу. Оскільки підрозділ, який він очолював, мав „цехові” риси, то під званням товариша розумівся „майстер військової справи”. „Товариш” на свої або одержані з королівської скарбниці (в найманому війську) кошти утримував свій підрозділ – цех, який у кінноті складався з чотирьох чоловік бойового складу (товариш і три рейтарів), чотирьох бойових коней і парокінного воза з наметом. До допоміжного складу цього підрозділу належало не менше трьох обозних, слуги „товариша” та рейтарів. На возі мав бути один комплект озброєння та спорядження для одного піхотинця, яким міг стати хтось із допоміжного складу. У піхоті цей підрозділ складався з десяти чоловік („товариш” і 9 піхотинців). На таку кількість людей припадав один парокінний віз з наметом, на якому перевозилися зброя, боєзапас, продукти тощо [214, с. 25].

При побудові шляхетського війська в бойовий порядок „товариші” стояли в першій шерензі. Повага до високої майстерності та професіоналізму цієї категорії вояків сприяла поширенню визначення „товариш” й на досвідчену частину командних кадрів польської армії. Безперечно, більшість із них починала свою військову кар’єру з посади „товариша”. Проте, не слід забувати про вплив цього фактора і на те, що під визначення „військового товариства” підпадала вся професійна еліта польської армії. Останнє мало місце й на Запорозькій Січі. Значна частина січових документів має підпис: „Отаман кошовий війська Запорозького низового з товариством” [153, с. 30]¹², Крип’якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Львів: „Світ”, 1990. – С. 26.

тобто з прославленим воїнством, елітою війська.

Під впливом функцій, які відігравав товариш на той час, козацький літописець С.Величко вкладає в це слово визначення посади або звання в розумінні командира, керівника, старшого [147, с. 49–54]. Це визначення не є випадковим – воно бере свій початок в організаційній структурі Війська Запорозького.

Звернемося до „Реєстру 1581 р.” [99, с. 7], згідно з яким козаки отримали сукно і гроші за участь разом із польським військом у поході на Москву. Реєстр свідчить, що у поході козаки були в складі тактичного підрозділу з 500 осіб, який підпорядковувався „поручнику козаків низових, запорозьких” – Яну Орішовському. За польською військовою термінологією це означало, що він був не тільки старшим над козаками, а ще й помічник командира загону, до якого входило козацьке формування [214, с. 27–28].

Згідно з реєстром, Яну Орішовському безпосередньо підпорядковувались і 32 козаки, які не входили до підрозділу з 500 осіб. Це були козаки полкової ланки. Серед них, на думку автора, 2 козаки – осавул і писар, 10 – склали штабний підрозділ (підписар, підосавул, хорунжий, сурмач, обозні та ін.), 10 – командири загонів (формувалися з кожних 5 підрозділів по 10 осіб) і 10 козаків – це обозні командирів загонів.

Сам підрозділ з 500 осіб поділявся на 50 первинних організаційно-структурних формувань по 10 осіб, які очолювали товариші. Кожен з них мав у своєму розпорядженні парокінний віз із наметом, на якому перевозили зброю, боєзапас, продукти та похідне спорядження на 10 осіб. На марші, в складі рухомого табору, товариш за загальними сигналами та розпорядженнями командира загону керував рухом воза, а також мушкетним вогнем своїх підлеглих. При зупинці табору для оборони товариш визначав обсяг і характер інженерних робіт біля свого воза, а також керував захистом своєї ділянки. Якщо козаки ставали до бою батовим строєм для ведення мушкетного вогню, то товариш дублював команди командира загону (шеренги) і створював належні умови щодо їх виконання козаками свого підрозділу або допомагав у цьому. Цілком логічно, що товаришами були найдосвідченіші козаки, в тому числі й військова старшина без посад.

Наведені факти, в поєднанні з аналізом особового складу реєстру, дозволяють зробити висновок про те, що українське козацьке військо в першій чверті XVII ст. будувалося за традиційними принципами Запорозької Січі. При цьому, первинною одиницею його похідного формування був підрозділ з 10 осіб, який очолював товариш. Цей підрозділ складав основу організаційної структури бойового підрозділу з 50 осіб – загону. Пізніше, посада товариша трансформувалася в посаду десятника, а підрозділ з 10 козаків став основою організаційної структури бойового підрозділу – похідної сотні. Враховуючи те, що кожен десятий козак був товаришем – молодшим командиром, то військо або січове товариство слід вважати досить чисельним. Так, гарнізон Коша мав 200 осіб товариства (при загальній кількості гарнізону – 2 тис. осіб).

Отже, при виробленні поточних рішень гетьман Війська Запорозького або кошовий отаман у повсякденній роботі узгоджували всі питання діяльності Січі зі згаданим вище товариством і відповідно до цього підписували документи. Найважливіші питання розглядалися на козацькій Раді Січі. У цьому випадку документ мав підпис: „...З усім Військом Запорозьким низовим“ [214, с. 30]¹³. Першою особою в питаннях воєнної політики та головнокомандувачем в українському козацькому війську був гетьман Війська Запорозького, а не кошовий отаман, як вважалося раніше деякими дослідниками. На користь нашого твердження свідчать дані джерел. Так, у виявленому в архівосховищі Польщі і опублікованому Ю.Мициком листі від 11 грудня 1629 р. до старшого над реєстровцями Григорія Савича (Чорного), гетьман Війська Запорозького Левон Іванович вказує на неповагу при листуванні до його посади, яка має вищий ранг, ніж посада кошового отамана: „...А [ви] тепер пишете до нас не як до голови, але як до кошових...” [157, с. 39]¹⁴.

Про це переконливо свідчать і матеріали дослідження, яке провів І. Стороженко. Він, зокрема, зазначив, що саме гетьман Війська Запорозького здійснював військово-адміністративну і командну функцію в козацькому середовищі. Йому підпорядковувалися всі полковники, командири загонів і товариші. Під час бойових дій гетьман, як командувач, визначав необхідну кількість війська, займався комплектуванням і підготовкою підрозділів, мав повну владу і керував усім особовим складом [214, с. 31–32].

Характерно, що при формуванні похідних підрозділів запорозький курінь в першій чверті XVII ст., на відміну від XVI ст., вже не становив тактичну військову одиницю. Він виконував функцію бази для їхнього формування. Іншими словами, низовики не ходили в похід куренем, а формували для цієї мети на його основі похідний підрозділ. Джерела свідчать, що протягом першої чверті XVII ст. первинною тактичною одиницею запорозького війська був підрозділ, який формувався з 500 осіб бойового складу одного або декількох куренів. На нашу думку, цим підрозділом і обмежувався кількісно бойовий склад куреня під час запису до нього козаків, що призвело в період апогею розвитку Січі до виникнення великої кількості куренів. Ймовірно також і те, що до моменту створення українського козацького війська, тобто до кінця XVI ст., курінь був тактичною одиницею (як то стверджує В.Сергійчук), яка з еволюцією устрою Січі поступово перетворилася на військово-адміністративну (господарчу) структуру.

Очоловав курінь курінний отаман, який обирався козаками на Раді куреня. Ця посада користувалася на Січі великою повагою, і хто не посідав її практично не мав шансів у майбутньому бути обраним кошовим отаманом. Такий порядок поширювався і на інших посадових осіб [214, с. 31–33]. Особлива повага до курінного отамана свідчить, що це одна з найдавніших посад у Війську Запорозькому. А тому певною мірою підтверджується наше

Історія українського війська. – Львів: Світ, 1992. – С. 242.

Материалы для истории Южнорусского края в XVIII ст. (1715-1774). Извлечение из старых дел Киевского губернского архива А.А.Андреевским. – Одесса, 1886. – С. 30.

припущення про те, що Запорозька Січ бере свій „початок” від куреня.

Оскільки посада курінного отамана на Запорожжі була мобілізаційною та адміністративно-господарчою, то той, хто її обіймав, не очолював тактичного підрозділу, що формувався з козаків куреня (тобто не брав участі в поході).

Керування діяльністю куреня здійснювалося з Коша – найголовнішої ланки Січі, до якої входили будівлі куренів, церква, різні громадські господарські приміщення. За давнім звичаєм ця частина будівель оточувалася ровом та валом з тином із дубових паль і кількома баштами. Кожен курінь мав тут дворище, на якому розташовувалися: головна будівля – курінь (40x12 м), скарбова комора (10x12 м), складські й провіантські комори (по 24 м завдовжки) [139, с. 28–29]. Крім цього, свої приміщення курінь мав також у паланках і торгових центрах. Особливість організації куреня, як в ійськової одиниці Війська Запорозького, полягала в тому, що:

1. Військова й судова влада над його козаками передавалася керівництву поселень, на землях яких вони господарювали. Це дозволяло курінному отаману зосередити всю увагу на проблемах екіпіровки кожного козака та його індивідуальної підготовки (бойової). Він також дбав про створення матеріальних запасів куреня, якими забезпечувалася його мобілізаційна готовність. Запаси постачалися і тактичним підрозділам, сформованим на базі куреня, а також і прикордонній та гарнізонній службам.

2. Це дозволяло зосередити центри керівництва та військову матеріальну базу куренів у Коші, розташувати їх компактно, створити сприятливі можливості для того, щоб:

а) мати регулярне, потужне, завжди боєздатне ядро війська за рахунок почергового залучення незначної кількості козаків до виконання гарнізонної служби (враховуючи те, що козацький форпост, який виділявся від куреня, мав у своєму складі 50 осіб, загальна чисельність гарнізону Кошу налічувала приблизно 2 тисячі осіб);

б) дати гарнізоном Січі негайну відсіч нападникам і забезпечити проведення швидкої мобілізації всього Війська Запорозького;

в) організувати взаємодію між куренями у сфері бойової підготовки та формування тактичних підрозділів для активних дій.

3. Наявність у складі куреня представників військової старшини без посад і утримання частини козаків у черговому режимі забезпечували йому високий рівень бойової готовності, а також можливість комплектування висококваліфікованими кадрами тактичних підрозділів, що формувалися з його особового складу для ведення бойових дій (походу).

4. Козаки куреня (крім тих, що несли чергову службу) не тільки перебували на самозабезпеченні (завдяки господарюванню, торгівлі), а й створювали додатковий прибуток, частина якого йшла (за рахунок оподаткування) на утримання адміністративних і командно-військових структур Січі, зокрема і куреня, а також на створення матеріальних запасів.

Все це свідчить про те, що запорозький курінь був доброю базою для формування похідних підрозділів українського козацького війська, яке

вирушало в похід, впорядковане на полки та сотні. Вони йшли під своїми корогвами, зі своїм обозом і артилерією.

При формуванні на базі куреня (куренів) підрозділів для ведення бойових дій на суші чи на морі, на кожні 500 осіб призначалася похідна старшина у складі полковника, осавула та писаря з військової старшини без посади. Два підрозділи по 500 козаків об'єднувалися в команду, інші – в „партію”. Для керівництва ними також призначалася похідна старшина у складі командира – військового старшини, осавула та писаря. Загальне керівництво здійснював гетьман разом зі своїм штабом, до якого входили: військовий обозний, булавничий, хорунжий, військовий суддя, військовий писар, військовий осавул, бунчужний і перначний. Кожний полк поділявся на п'ять сотень по 100 козаків кожна, з сотником на чолі. Сотня була тактичною одиницею і поділялася на 10 підрозділів по 10 козаків на чолі із товаришем (або пізніше десятником). При сотнях також були сотенні осавули. В ході війни, за необхідних умов, число козаків в полках могло зростати від 1 до 4 тис. осіб [222, с. 22–23]. На думку автора, така кількість досягалася за рахунок допоміжного складу і молодих козаків, які впродовж перших трьох років служби знаходилися в резерві війська. Кожний полк, як окремий підрозділ, мав свою територію – „округу”, де існувала його постійна база.

Протягом першої чверті XVII ст., завдяки збільшенню населення козацького краю, і відповідно чисельності місцевого війська, кількість полків постійно змінювалася. Так, за матеріалами дослідження І.Крип'якевича, в 1601 р. Військо Запорозьке числом у 2 тис. складалося з 4 полків; 1618 р. – з шести. А вже в 1621 р. (під час Хотинської війни) їх кількість досягала 13 [128, с. 332]. Проте такі зміни аж ніяк не впливали на організаційну структуру у підрозділів і війська взагалі. У період, що розглядається, вона залишалася незмінною.

Отже, ще раз звертаємо увагу на те, що в першій чверті XVII ст. Військо Запорозьке формувалося (за визначенням деяких дослідників) у вигляді територіально-міліційної та курінної систем [214, с. 32–33]. При цьому простежувалися такі особливості:

- кожен козак (крім тих, що несли гарнізонну службу) займався індивідуальною господарчою діяльністю на власній, громадській чи отриманій в оренду землі;

- владна структура (курінь), яка визначала форми власності на землю та розміри прибутку від неї як платню за військову службу, зараховувала козака до особового складу війська, контролювала його господарську діяльність. Одночасно вона мала мобілізаційну функцію і вимагала від конкретної особи повного самозабезпечення (в одязі, озброєнні та харчуванні), а також виконання, у випадку необхідності, військової служби. На базі означеної структури здійснювалася індивідуальна бойова підготовка козака, а також формувалися підрозділи для ведення воєнних дій, які очолювала призначена похідна старшина, створювалися матеріальні запаси та людські резерви;

– для контролю за дотриманням членами товариства норм звичаєвого права та сумлінним виконанням обов’язків існували військова і судова влади, які діяли узгоджено з військово-мобілізаційною керівною структурою та управлінням села (міста);

– мобілізаційну, адміністративну або господарчу функції в усіх структурах Війська Запорозького виконували отамани (кошовий, курінний тощо);

– військове та командне керівництво здійснювали гетьман, полковники, командири загонів і „товариши”.

Як встановлено, з кінця XVI і протягом XVII ст. первинною організаційною одиницею українського козацького війська був підрозділ із 10 осіб, а первинним тактичним формуванням – підрозділ (полк) з 500 козаків, який очолював наказний (похідний) полковник [19, с. 102–103; 194, с. 96]. Отже, це свідчить про те, що у військово-адміністративній структурі Січі за час її існування не відбувалося суттєвих змін, а отже і в принципах організації (комплектування) похідного складу Війська Запорозького.

В зв’язку з цим важливо порівняти засади Війська Запорозького першої чверті XVII ст. з основами побудови тогочасних західноєвропейських армій, які комплектувалися рядовим і навіть командним складом шляхом вербування, що було, фактично, примусовим наймом. Така система часто збирала під прапори армії декласовані елементи суспільства: утікачів, злочинців, дезертирів із армій інших держав тощо, і відповідно була нестійким джерелом поповнення [178, с. 45].

Отже, можна стверджувати, що у найважливішому питанні будівництва армії – питанні її комплектування – керівництво Війська Запорозького, спираючись на досвід попереднього розвитку воєнної організації Січі, знайшло найефективніше для того часу рішення: комплектування війська за допомогою територіально-міліційної системи.

Перевагою цієї системи було те, що, на відміну від армій Західної Європи, вона формувала порівняно однорідну за своїм складом і соціальними ідеалами козацьку масу з високими патріотичними настроями. Інша суттєва перевага її полягала в тому, що вона забезпечувала Січі можливість створення великої армії й її постійне поповнення за рахунок новоприбулих добровольців. В поєднанні з довготривалими термінами служби існувала також можливість забезпечення високої професійної підготовки козаків, військова служба для яких ставала, фактично, справою всього подальшого життя. Наявність мобільного війська і зацікавленість в його використанні урядами багатьох держав дозволяла керівництву Січі активно маневрувати на міжнародній арені. Усе це разом у повній мірі сприяло формуванню на той час на Запорожжі особливої козацької школи воєнного мистецтва і в свою чергу впливало на розвиток в її рамках стратегії і тактики.

Як вже зазначалося, структура вітчизняних збройних сил формувалася протягом тривалого часу відповідно до історичних обставин. Розширення бойових дій, їхня глибина, масштабність сприяли виникненню та модифікації окремих відділів війська, його допоміжних служб.

Як відомо, похідні формування Запорозького Війська поділялися на піхоту, кінноту, артилерію, а також флот, де козаки поєднували високу майстерність мореплавців з обов'язками морських піхотинців.

Питома вага кожного з родів військ змінювалася залежно від загального розвитку воєнного мистецтва, виду агресії та складу армії ворога, мети бойових дій. Як повідомляють джерела [250, с. 376], протягом першої чверті XVII ст. основним родом війська у запорожців все ж таки лишалася піхота, а бойовий порядок – табір із возів (як стаціонарний, так і рухомий). Кінноті та флоту нерідко відводилася другорядна роль. Згідно з даними, які характеризують співвідношення піхоти і кінноти в козацькому війську, стає зрозумілим, що перша була найчисельнішою за складом. Так, у 1615 р. вона налічувала близько 10 тис. осіб, а кіннота – лише 1260 [11, с. 40]. У 1621 р. під час Хотинської війни на військо чисельністю 41600 осіб припадало 31900 піхоти і всього 6920 кінноти [47, с. 79]. Якщо зіставити, то виходить у середньому кіннота становила 20%, а піхота досягала 80%. Це переконливо свідчить про значну перевагу останньої над іншими підрозділами війська та відповідність усім вимогам західноєвропейського воєнного мистецтва того часу, де піхоті відводилася головна роль. Зокрема, в російській армії піхота складала на той час 63% [195, с. 7], у Франції - близько 60%, а кіннота - 40%, у Польщі це співвідношення також становило 60% і 40%. Передова на той час шведська армія мала 57% піхоти від загальної кількості військ [178, с. 356–358].

З цього виходить, що в середньому кількість піхоти в козацькому війську у відсотковому відношенні перевищувала армії Західної Європи приблизно в 1,5 рази. Така її кількість в першій чверті XVII ст., за часи гетьманування П.Сагайдачного, пояснюється як оборонною спрямованістю самої Запорозької Січі, так і характером дій її ймовірного супротивника (армій Туреччини і Кримського ханства, основу яких складала кіннота). Тактика останніх будувалася на нанесенні ударів холодною зброєю, практично без застосування рушничного вогню.

Крім того, необхідно наголосити на тому, що воєнне мистецтво українського козацького війська глибоко національне за своїм характером і започатковане ще з часів Київської Русі. Про це свідчать походи русів на Чорне море на човнах, подібних до козацької чайки, а також широке застосування оборони в степу під захистом возів.

Разом із тим, воєнне мистецтво Київської Русі, а потім і її спадкоємиці – Запорозької Січі не було ізольованим. Воно зазнало світового, зокрема східноазіатського та західноєвропейського, впливу, оскільки русини й запорожці вступали в збройну боротьбу з арміями цих регіонів. Традиції лицарства, які існували у Західній Європі та Київської Русі, успадкувала Запорозька Січ. Однак способи її боротьби (двобій) виявилися непридатними для протидії величезним рухомим масам татарської й турецької кінноти. В зв'язку з цим і почала розвиватися саме піхота, почали удосконалюватися способи боротьби козацької піхоти під захистом возів і використання мушкетно-артилерійських контратак. Злиття в другій половині XVI ст.

служилої дрібної шляхти з козацтвом [141, с. 33] ще більш підсилило „лицарські традиції” Запорозької Січі при використанні коня та холодної зброї, конкретно шаблі. Про те, що на основі таких традицій на Січі велась бойова підготовка, свідчить висока майстерність запорожців у двобоях під час війн.

Наприкінці 20-х років XVII ст. у Західній Європі, в тому числі й Польщі, формується кавалерія, яка поступово витісняє лицарство, котре вже віджило себе [178, с. 377]. Однак, у розвитку світового воєнного мистецтва, в якому панувала позиційна тактика, кавалерії відводилась допоміжна роль, тому ці зміни не торкнулися Війська Запорозького – лицарство не було замінено кавалерією. Хотинська війна 1621 року підтвердила відповідність способів збройної боротьби запорожців вимогам часу, а застосування активної оборони піхоти під прикриттям шанців, возів і мушкетно-артилерійських контратак забезпечило їм перемогу над турецькою армією та набуття міжнародного авторитету.

Дії будь-якої армії на полі бою – завжди результат багатьох складових. Серед них не останнє місце належить навчанню та вихованню кожного вояка. Навряд чи можна поставити під сумнів залежність: чим вище цілеспрямованість та завершеність системи бойової підготовки, краще рівень освіти, тим більше підстав розраховувати на перемогу.

Об'єктивні соціально-економічні чинники та політичні умови першої чверті XVII ст., а також деякі особливості комплектування і організації війська в Україні, образно кажучи, дозволяли досягти високого рівня розвитку воєнного мистецтва. Однак то була лише можливість. Перетворення її в реальність, у практику успішних бойових дій в багатьох випадках залежало, як нині висловилися б фахівці, від „суб'єктивного фактору”, а більш науково - „сукупності ідей, засобів і методів навчання військ та їх виховання відповідно до завдань, які армії потрібно буде вирішувати в бойових умовах” [110, с. 61]¹⁵.

Протягом XVI ст. на Січі накопичився великий досвід регламентування діяльності збройних сил, згідно з системою поглядів, що існувала в козацькому середовищі і була тісно пов'язана з військово-педагогічною практикою не лише України, а й зарубіжних країн. Досягнення вітчизняного воєнного мистецтва, що мали місце в першій чверті XVII ст., безперечно, базувалися на багатих традиціях минулого. В козацькому війську діяла ціла система бойової підготовки, основний зміст якої передавався через досвід вчителів-наставників (радників). Широке, на високому рівні професіоналізму, застосування на полі бою таких бойових порядків як „табір”, „лава”, „триангула”, „ватування” та ін., свідчать про те, що на Січі військова справа мала регулярний характер вивчення.

Творчо використовуючи та удосконалюючи здобутки минулих поколінь, П.Сагайдачний за нових історичних умов збагатив теорію і

Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття. – Книга 1. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1996. – С. 30.

практику виховного процесу і, особливо, систему навчання серед козацтва. Він особливо чітко усвідомив, які високі бойові якості можна набути за допомогою практичного відпрацювання відповідних методів. Він добре розумів, що єдино вірним шляхом до поліпшення тактики і стратегії є свідомо дисципліна та самовіддане ставлення до військового обов'язку. Відступників від цих правил гетьман суворо карав.

Вимогливість П.Сагайдачного стосовно дотримання військової дисципліни, на думку Д.Яворницького та І.Крип'якевича, обумовила те, що його полки постійно утримувалися на найвищому рівні організації та бойової майстерності. Сприяли цьому також заведені гетьманом у 1618 р. „муштра” та періодичні огляди війська. Перед кожним походом П.Сагайдачний перевіряв стан своїх полків, їх готовність. У процесі огляду впорядковані вояки вітали його окликами, називали „батьком-отаманом”.

На Січі навчальні вправи передбачали: стрільбу з мушкетів, оволодіння (змагання) шаблею і списом, кидання в ціль ножів, повзання по землі та підкрадання до умовного ворога тощо. Безпосередньо П. Сагайдачний додав ще одну, тут не означену – здобування мурів. Якщо до нього на штурм мурів йшли переважно з довгими приставними драбинами, якими вправно могли орудувати тільки декілька дужих чоловіків, то в його війську запровадили інший спосіб. Обстругували дубові шаблі і на певній відстані зв'язували їх. Виходили полегшені мотузяні драбини, які одним кінцем кріпилися до колоди та навивалися на неї. До іншого кінця прив'язувалися два великі залізні гаки. Двоє людей брали руками за кінці колоди і підкидали вгору на стіну. Гаки зачіпалися, а драбина під вагою колоди розкручувалася донизу.

Крім цього, П.Сагайдачним була запропонована ще одна „новинка” – скорострільний вогонь з рушниць. Стрільці сідали на землю, склавши ноги „по-турецьки”, за ними – декілька людей з мушкетами, які безупинно налаштовували рушницю і передавали першим. Той, хто стріляв, розряджену рушницю передавав назад, а брав налаштовану. Так стрільці в багато разів збільшували силу вогню.

Все це свідчить, що гетьман творчо підходив до справи, а завдання навчання і виховання цілком підпорядковував своїй тактиці. Що ж їй не відповідало, поступово відкидалося.

При цьому необхідно зазначити, що в багатьох випадках процес навчання та виховання залежав від набутої освіти, а вона в козаків була не однакою. Д.Яворницький у т. 2 своєї праці „Історія запорозьких козаків” пише: „На той час, коли маса запорожців, які мешкали по зимівниках, бродила по плавнях, блукала зі своїми стадами по безмірним степам, перебувала у повній неосвіченості, іноді навіть була здичавілою, в той же час маса січового війська, так званого низового товариства, по своїй грамотності та начитаності, стояла так високо, що перевершувала в цьому відношенні середній, а можливо, й вищий стан людей великоруського звання...”. А сучасник тих подій зазначив, що „між ними були такі грамотії, що в лаврі і в столицях рідко знайти можна було подібних їм, по тій причині, що в Січі

було усякого народу доволі” [251, с. 449]¹⁶.

А якщо припустити, що саме останні становили „ядро” Війська Запорозького, то маємо підстави твердити: особовий склад козацького війська, у своїй більшості, був освіченим, а це, в свою чергу полегшувало їх бойове виховання та навчання.

Крім того, Військо Запорозьке мало і власні „загальноосвітні” школи. Вони поділялися на січові, монастирські та церковно-парафіяльні.

За першу чверть XVII ст. кількість грамотних людей у Війську Запорозькому помітно збільшилося. Якщо на початку століття таких, що не знали грамоти було на 20% більше, ніж грамотних, то вже в середині 20-х кількість освічених козаків перевищувала на 6%. Очевидно на це певною мірою також вплинула діяльність П.Сагайдачного. Основна маса грамотних козаків вступала у Військо Запорозьке з січової школи (34%) та парафіяльних шкіл (20%), що знаходилися в паланках і містечках. Інша частина поповнювала низове товариство після закінчення монастирських шкіл (18%) та за рахунок прибульців (шляхти, служилого боярства та інших), які отримували освіту в деінде (28%). Наявність у козацькому середовищі значної кількості освічених людей, безперечно, впливало на розвиток творчого мислення воїнів [91, с. 62].

Не можемо не звернути увагу на той факт, що Західноєвропейські армії на той час не мали стільки писемних осіб. Тому в них, на відміну від Війська Запорозького, де підготовка особового складу відбувалась загалом на свідомому рівні, з високим коефіцієнтом освіченості та усвідомленням свого персонального обов'язку перед Батьківщиною, цей процес проходив набагато складніше - шляхом муштри і покарань за будь-які „промахи” по службі.

Траплялося в школах навчалися хлопчики, яких силоміць забирали козаки з різних місць, а потім „всиновлювали” на Січі. Деяких туди привозили заможні батьки для навчання грамоті й воєнному мистецтву. Таких нерідко називали „молодиками” або „джурами”. Щорічно їх нараховувалося на Січі від 30 до 80 чол. Поряд з юнаками навчалися і дорослі. Січові школярі вчилися читати, писати, співати; мали схожий до загальновійськового гуртовий устрій; набували бойовий досвід, отримували пайку свинцю й пороху.

Якщо порівняти із сучасністю, то можна помітити в січових школах деякий прототип військових ліцеїв, в яких як і раніше готують дітей до служби в армії.

Отже, вже в першій чверті XVII ст. на Січі загалом було вирішено питання підготовки кваліфікованих кадрів для Війська Запорозького.

А якщо врахувати той факт, що при обранні керівного складу на Запорожжі перевага надавалася, як правило, людям освіченим, оскільки ті, як зазначив С.Величко – „високо там цінилися, бо святе письмо читають і темних людей добру навчають” [147, с. 112], то виходить, що уся козацька

Мицик Ю.А. Три документа до перед історії повстання Тараса Трясила / До 90-річчя Катерінославської ученої архівної комісії (1903-1916 р.р.): Метод. посібник. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1993. – С. 39.

Отже, у період, що досліджується, на Запорозжжі існувала цілісна система відбору та вишколу козаків, їх підготовки та навчання. Вона передбачала як набуття основ освіти, так і фізичний розвиток. У 18 років юнак на Січі повинен був уміти сидіти на коні, рубати шаблею, стріляти із рушниць чи пістоля та вправно діяти списом [91, с. 63].

Таким чином, стосовно організації Війська Запорозького необхідно констатувати таке:

1. Його комплектування, організацію, склад і систему управління необхідно класифікувати як групу факторів, що зумовили боєздатність Війська Запорозького.

2. За тих історичних умов територіальна паланково-курінна система виявилася найбільш ефективною формою при вирішенні головної проблеми побудови збройних сил – забезпечення постійного джерела поповнення армії. Ця система об'єктивно відповідала завданням і потребам підтримки козацького війська. Щоб знаходитися на належному рівні та в боєздатному стані, створювала матеріальні запаси та людські резерви, а також сприяла проведенню швидкої суцільної мобілізації. Вона була унікальною на той час і не мала аналогів серед інших країн, де панувала система комплектування армій шляхом вербування.

3. Найважливішою перевагою прийнятої на Січі системи було й те, що вона формувала армію з високими патріотичними якостями, що відрізняло її від інших армій, підрозділи яких були автономними і внутрішньо слабо пов'язаними між собою. Саме тому, протягом всього часу (з початку XVII і до кінця XVIII ст.) ця система у козаків практично не змінювалася. Але ж треба зазначити, що ця незмінність не тільки не стримувала позитивні зрушення в розвитку способів ведення збройної боротьби, але й сприяла безпосередньому вдосконаленню організаційної структури діючого похідного складу Війська Запорозького.

4. Козацька піхота до середини XVII ст. відповідала не лише оборонному спрямуванню Запорозької Січі, але й вимогам західноєвропейського воєнного мистецтва того часу, коли піхота вважалася головним родом війська. Кінноті та артилерії відводилася допоміжна роль.

5. Ведення бойових дій переважно у голому степу проти ворога (татарської кінноти), чисельність, а також час нападу якого неможливо було передбачити, змусило низовиків шукати надійних засобів боротьби з ним. Одним із них стало застосування піхоти під захистом табору з возів, шанців, вогню мушкетів та артилерії.

Виходячи з цього, відповідно, обиралися і оптимальні види озброєння та спорядження. Одним з таких, наприклад, стала вогнепальна зброя (мушкет, гармата) та характерні їй засоби і способи застосування та забезпечення. Пріоритет у виборі вогнепального озброєння для української козацької піхоти зумовлювався необхідністю послабити, а в поєднанні її з рухомим табором з возів – і звести нанівець, тактичну перевагу татарської чи польської кінноти. При цьому висока динаміка бою, яка створювалася кіннотою супротивника, вимагала від запорожців неабиякої майстерності при

застосуванні вогнепальної зброї і перш за все скорострільності, влучності, безперервності та максимальної щільності мушкетно-артилерійського вогню. Дбаючи про останнє, вояки досягли вершин досконалості в технічній експлуатації та бойовому застосуванні вогнепальної зброї. Це ставало можливим завдяки постійній підготовці, яка велась з особовим складом та значній практиці, яку козаки отримували під час війн і походів.

Звернувши увагу на майстерність козаків як стрільців, тогочасний венеціанський посол А.Віміна у своєму нотатнику записав, що бачив на власні очі, як козаки „гасять кулею свічку, відсікаючи нагар так, що можна подумати, наче зроблено щипцями” [114, с. 195]¹⁷.

Знахідки вогнепальної козацької зброї під час археологічних розкопок та спостереження І.Свешнікова [186, с. 191] свідчать, що українська піхота в першій чверті XVII ст. була озброєна найсучаснішими мушкетами з ударно-кременним замком, хоча в багатьох західноєвропейських арміях використовувались ще мушкети з колісним замком, які були значно гіршими при використанні. Так, на озброєнні західноєвропейських армій того часу, перебував мушкет вагою понад 10 кг, калібр ствола якого становив 27 мм, а кулі – близько 25 мм. Вага кулі досягала 102 г [32, с. 65].

Передова на той час шведська армія короля Густава-Адольфа була озброєна мушкетами, які важили до 8 кг, а куля до нього – 29,1 г; калібр її складав 16,92 мм; а ствола – 18,35. Стріляв мушкет на відстань до 300 кроків, це приблизно 200-225 м [32, с. 66]. Козацьке ж військо, в свою чергу, мало на озброєнні мушкети, калібр ствола яких був 17 мм, калібр кулі – 16 мм, вага мушкета становила близько 7,4 кг, а кулі – всього 26 г [119, с. 5–6]. Максимальна дальність польоту кулі з такого мушкету перевищувала 230 м.

Тобто мушкети, які перебували на озброєнні козацького війська в першій чверті XVII ст., були кращі за своїми параметрами, ніж в інших арміях. Важливими осередками їхнього виготовлення, як вже зазначалося вище, були: Овруч, Брославль, Бережани, Черкаси, Переяслав, Перемишль, Дубно та Володимир.

Одночасно в козацькому війську використовувалися також різноманітні мушкети: карабін (полегшений варіант) та бандолет (скорочений варіант). Знахідки зброї під час археологічних розкопок також свідчать, що в бою поряд з мушкетом використовувалася мисливська рушниця – аркебуза (значно легша від звичайного мушкета і більш зручна в бою). Вона мала художнє оформлення прикладу, а її параметри складали: довжина – 132 см; довжина ствола – 103 см; калібр -14 мм; на стволі приціл і мушка. Її вага досягала 10 фунтів [192, с. 8].

Іншою вогнепальною зброєю, яку широко використовували українські козаки в першій чверті XVII ст. був самопал, який важив від 5 до 8,5 фунтів, калібр – у межах 17-20 мм. Дальність прицільної стрільби його складала до 180 м [191, с. 153].

Отже, виходячи зі сказаного, можемо констатувати, що в першій чверті XVII ст. ручна вогнепальна зброя, якою користувалися козаки, мала приблизно такі параметри: загальна довжина – 1280 мм; ствола – 1140 мм; ложа – 970 мм; прикладу – 270; калібр зброї – в межах 10-20 мм; дальність прицільної стрільби – 180-230 м.

З середини 20-х років XVII ст. вогнепальна зброя значно удосконалилася, стала коротшою і легшою, а тому й зручнішою у використанні. На той час, як наголосив О.Байов у праці „Дом Романовых и русское военное искусство”, з’являються окремі зразки мушкетів, які заряджалися з казенної частини, і нарізні [177, с. 22].

Це підтверджують знахідки вогнепальної зброї, яка зараз експонується в Житомирському краєзнавчому музеї [106]. Значна частина її, що була знайдена на місці битви в районі Куруківських озер (1625 р.), має вже нарізні стволи. Якщо гладкоствольний мушкет мав дальність прицільної стрільби 300 кроків, то з нарізним стволом – 800-900 кроків. Однак, скорострільність останнього була втричі меншою, оскільки для його зарядження витрачалось і втричі більше часу. Викликано це було тим, що у гладкий без нарізів ствол куля входила вільно і для зарядження великих зусиль не вимагалось. При заряджанні мушкета з нарізним стволом використовувалася така ж кругла куля, але для поліпшення закупорки ствола її треба було обгорнути просаленою ганчіркою і заштовхнути потужними ударами шомпола, на що витрачалось досить багато часу [98, с. 103].

З середини першої чверті XVII ст. на озброєнні козацького війська з’явилися пістолети (від слова „пиштяли”) [71]. Це було пов’язано з поступовими змінами в козацькій кінноті, яка з самого початку озброювалася шаблею, списом, луком і рушницею (переважно бандолетом або карабіном). Однак, використання на коні рушниці виявилось дуже незручним, тому поява пістолетів стала суттєвою перевагою для козацької кінноти в близькому бою. Як доводить у своєму дослідженні І.Стороженко, кожен кіннотник у козацькому війську мав два пістолі в кобурах при сідлі і два за поясом [214, с. 51]. „Пістолет” з колісним і кремінним ударним замками козацька піхота не використовувала. В західноєвропейських арміях, пістолет на той період також часто не використовувався. Їх мали в основному тільки командний склад і лише при сідлі [189, с. 85–86].

З відомих нам джерел довідуємося про те, що „пістолі” були приблизно такими: з колісним замком, калібр – в межах від 8 до 14 мм; загальна довжина – 385-889 мм; вага – від 1500 до 2450 г; дальність прицільної стрільби – 30-40 м [189, с. 87–89]. Тобто, якщо для дальньої стрільби пістолет справді був не потрібен, то під час двобоїв, він міг би відігравати важливу роль.

Виходячи з того, що в першій чверті XVII ст. в арміях Західної Європи панувала лінійна тактика, яка передбачала перевагу вогневого бою на відстані до 250 кроків з повільним зближенням, що здебільшого не доводився до рішучого удару холодною зброєю [110, с. 102], стає зрозумілим, чому пістолі не знайшли там свого масового застосування (фактично аж до кінця

XVII ст.).

Козацьке військо, навпаки, прагнуло до найбільшої рухливості та раптових нападів. На відміну від західноєвропейських армій, запорожці прагнули до швидкого зіткнення з противником у рукопашному бою. Однак вогонь при цьому не відкидався [75, с. 500]. Отже, поява на озброєнні у козаків пістолетів – явище закономірне.

Під час бойових дій при обороні укріпленого табору українські козаки використовували важку фортечну рушницю-гаківницю – калібром від 25 до 31 мм і довжиною ствола від 1 до 2,5 м. Залежно від довжини, вона поділялася на півгак, гак (або повний гак) та подвійний гак. З розвитком полкової артилерії та вдосконаленням мушкета ця зброя була витіснена з армії і використовувалася переважно гарнізонами міст (фортець) при їх обороні.

Залежно від наявності зброї кожен козак мав і відповідне спорядження. Крім ладівниці на поясі українського піхотинця під час бою були: порохівниця із запасом пороху для набойів, натруска (мала порохівниця) з дрібним запалювальним порохом, торбинка з кулемійкою та кулями, шомпол та крейцер. Для накручування пружини колісного замка мушкетер мав при собі спеціальний ключ. З лівого боку на поясі козака-мушкетера закріплювалася шабля. Кінні вояки, крім цього, мали лук і спис. У складі обозу кожен козак мав ще 5-6 мушкетів, запас пороху, свинцю та необхідний інструментарій для технічного обслуговування зброї, а також знаряддя (сокиру, заступ, косу, шпури), потрібне для насипання валів і здобуття фортець. Мушкети та пістолі зберігалися і перевозилися у шкіряних футлярах [186, с. 144].

Зародження лінійної тактики на початку XVII ст. призвело до підвищення ролі артилерії на полі бою. Виникла потреба у створенні мобільної польової артилерії, для якої були обрані відповідні калібри гармат. Так, у шведській армії для створення польової артилерії була обрана 4-х фунтова (8 см) гармата. Одночасно відбувся поділ польової артилерії на легку (польову) і важку (артилерію резерву), куди увійшли, відповідно, гармати малого і великого калібру. Питома вага польової артилерії у західноєвропейських арміях в першій чверті XVII ст. досягала в окремих випадках до 4 гармат на кожну тисячу солдат, а в шведській армії, забезпечення артилерією якої було найвищим, цей показник досягав 5-12 гармат на кожну тисячу воїнів [178, с. 394–435].

Основу тогочасної польової артилерії Війська Запорозького складав фальконет – 3-х фунтова (7 см) гармата. (В ті часи калібр гармати визначався вагою артилерійського снаряда). У 1540 р. в Нюрнберзі чавунне ядро діаметром 2 дюйми (5 см) було прийнято за артилерійський фунт [178, с. 347].

Про широке використання фальконета запорожцями свідчить Г. -Л. Боплан, який повідомляє, що на козацькому човні – чайці встановлювалося 4-6 гармат цього зразка. Він також пише, що в морському поході брало участь від 2 до 6 тис. осіб на 50-100 чайках [65, с. 73], тож на них було встановлено приблизно 500 гармат – фальконетів. Артилерії у такому поході

використовували в межах 100 гармат на кожен тис. козаків. Це свідчить, що січковий арсенал мав досить високий артилерійський потенціал, який, очевидно, використовувався і в сухопутних походах. Якщо врахувати той факт, що в ході Хотинської війни 1621 р. Військо Запорозьке, очолюване П. Сагайдачним, мало в своєму складі 40 тис. осіб, то питома вага артилерії у ньому становила більш як 12 гармат на кожен тисячу воїнів. Таке забезпечення артилерією, що вже зазначалося вище, серед армій Західної Європи мала тільки шведська. Тож повідомлення джерел про значну вогневу силу козаків є достовірним.

Наявність на Січі такої великої кількості однотипних фальконетів спростовує думку деяких вчених про наявність у козаків тільки трофейних гармат. По-перше, зазначену вище кількість однотипних гармат-фальконетів (500 одиниць) можна було тільки або виготовити своїми силами, або централізовано закупити. По-друге, здобуті запорожцями трофейні гармати не мали нічого спільного з польовою артилерією і використовувалися козацькими залогами міст за своїм призначенням, а саме – на стаціонарних фортечних бастіонах.

Крім цього, в їхньому війську була і важка польова артилерія, яка перебувала в резерві головного командування. Згідно з повідомленнями [115, с. 272] на початку XVII ст. вона становила понад 30 гармат, а вже наприкінці першої чверті XVII ст. кількість її досягала 100 одиниць. На полі бою важка польова артилерія використовувалася шляхом формування батареї на флангах бойового порядку війська та на головних напрямках прориву оборони супротивника. Керував нею військовий обозний, який, у свою чергу, підпорядковувався безпосередньо гетьманові.

Така артилерія формувалася в основному за рахунок трофейних гармат і гармат, які закуповувалися в інших країнах. В Україні на той період тяжких гармат майже не виливали. Основу козацької артилерії складала важка 48-фунтова гармата „Картауна”, вагою 4180 кг і калібром 186-191 мм. Вага ядра до неї сягала 24,5 кг, дальність стрільби – 1500 м; скорострільність – 8 пострілів на годину [115, с. 272–273].

З початку XVII ст. на озброєнні у запорожців з'являється важка гармата „Нотшлянга”, вагою 3100 кг та калібром 130 мм. Вага ядра до неї була 22 кг; дальність стрільби складала 1500 м; скорострільність – до 5 пострілів за годину. Вона була значно легшою за „Картауну” і зручнішою у використанні в бою.

Разом із „Нотшлянгою” на озброєнні козаків з'явилася також і своя, українського виробництва, легка гармата – „Подвійний фальконет” калібром три фунти (79 мм). Вага фальконету становила близько до 350 кг, ядра – 1,5 кг; дальність стрільби – 300-350 м; скорострільність – 8-15 пострілів на годину. Саме ця гармата протягом першої половини XVII ст. складала основу польової артилерії Війська Запорозького, оскільки була легка, могла швидко пересуватися і відповідала вимогам тогочасного козацького воєнного мистецтва.

У першій чверті XVII ст. козацький арсенал поповнився новою важкою гарматою „Колюбрина”, вагою 3500 кг і калібром 210 мм. Дальність її стрільби складала 1700 м, а скорострільність – 5 пострілів на годину. Перевозилася вона двадцятьма кіньми і знаходилася в резерві головного командування [214, с. 56–57; 178, с. 398].

Крім цього, у важкій польовій артилерії Війська Запорозького з’явилися такі типи гармат, як шведські залізні гармати „Серпентина” (вага – 1400 кг; калібр 50-110 мм; вага ядра – 5-8 кг; дальність стрільби – 900 м; скорострільність – 6-7 пострілів за годину) і „Октава” (вага – 1600 кг; калібр – 90 мм; вага ядра – 10 кг; дальність стрільби – 1000 м; скорострільність – 5-7 пострілів за годину).

Отже, оскільки чисельність українського козацького війська – 4050 тис. осіб (за даними 1621 р.) фактично співпадала з західноєвропейськими арміями, то можемо порівняти рівень їхнього артилерійського забезпечення не тільки у відносних, але й в абсолютних величинах. Так, аналіз складу важкої польової артилерії армій західноєвропейських країн показав, що її кількість ідентична українській артилерії, тобто приблизно 30 гармат. Це дає підстави стверджувати, що створена П.Сагайдачним важка польова артилерія кількісно, якісно та за тактикою використання не поступалася рівню тогочасного західноєвропейського воєнного мистецтва, а в деяких випадках і перевищувала його.

Забезпечення порохом здійснювалося за рахунок національної промисловості, яка повністю задовольняла потреби Війська Запорозького. Особливо широко було розвинене в Україні вироблення селітри – основної складової частини пороху.

Таким чином, слід зазначити: озброєння української армії першої чверті XVII ст., а також тактика застосування вогнепальної та холодної зброї на полі бою відповідали завданням, які покладалися на козацьке військо, а також вимогам тогочасного воєнного мистецтва.

2.2. Військово-політична роль гетьмана Петра Сагайдачного у вдосконаленні козацького війська

Першу чверть XVII ст. слід вважати одним з найважливіших етапів у розвитку воєнного мистецтва українського козацтва, бо саме тоді була створена і успішно функціонувала дисциплінована, добре підготовлена армія під керівництвом ушлявленого гетьмана Петра Сагайдачного та склалась своєрідна козацька школа, в рамках якої сталися значні зрушення у стратегії і тактиці.

Аналіз спеціальних студій про воєнні дії, які відбувалися в першій чверті XVII ст. за участю козацького війська, дозволяє виявити чинники,

завдячуючи яким Військо Запорозьке виходило переможцем у багатьох війнах і походах. Всебічне їх вивчення дозволить певною мірою екстраполювати деякі складові та тенденції на сучасне українське воєнне мистецтво.

Наприкінці XVI – початку XVII ст. політична мета війн західноєвропейських країн визначалася певною „обмеженістю” й глибокою суперечливістю. Війни цього періоду велись в основному не в національних інтересах, а в інтересах пануючих класів з метою їх збагачення й носили загарбницький характер. Все це вело до обмеженості стратегічної мети. Досягнення політичних цілей відносно малого масштабу без крайньої напруги сил був найбільш доцільним способом ведення війн. З іншого боку, і воєнні засоби, якими розпоряджалися країни Західної Європи, були обмеженими. Спосіб комплектування військ, прийнятий в цих державах (вербування), не забезпечував можливості утворення чисельних збройних сил й швидкого поповнення втрат в ході війни. Особливо тяжким було відновлення підготовлених кадрів [178, с. 85–90].

Саме такі чинники впливали в Західній Європі на вироблення стратегічної концепції, у відповідності з якою питання про знищення армії противника у вирішальній битві не ставилося. Битва розглядалася як один із способів впливу на противника. Рішучий наступ у глибину території ворога, як правило, вважався неможливим через недостачу сил і засобів. Задача оволодіння територією вирішувалася в основному шляхом здобуття розташованих на ній найважливіших фортець [219, с. 110–118]. Тобто географічні об'єкти набували першорядного значення, а сама битва – другорядного. Велику роль у тиловому забезпеченні військ відігравали шляхи сполучення.

Все це привело до формування у той час однієї з керівних ідей західноєвропейської стратегії – вирішувати стратегічні задачі шляхом маневрування, спрямованого проти комунікацій противника, не завдаючи ударів по живій силі. Сутність маневрування полягала в тому, щоб прикрити свої шляхи сполучення і створити умови для нанесення ударів по комунікаціям противника. Таким чином, необхідно було відтіснити ворожу армію, а потім оволодіти необхідними об'єктами.

Такими були загальні риси маневрової та кордонної стратегії, як способу підготовки та ведення війни.

Такої ж стратегії наприкінці XVI – початку XVII ст., головним чином, дотримувалось і Військо Запорозьке, яке було пов'язане багаторічними взаєминами з рядом європейських армій, зокрема польською і російською, які вважалися союзниками як українського козацтва, так і його противників. Тому і не дивно, що воєнне мистецтво українського козацького війська, яке брало участь у збройній боротьбі з арміями багатьох країн, зазнало західноєвропейського впливу.

Проте запорожці творче оцінювали наслідки цього процесу, переймаючи і відпрацьовуючи лише ті прийоми бою, що підходили їм якнайліпше. Козацькі ватажки не дотримувалися сліпо загальноприйнятих

способів ведення війни, а використовували, у відповідності з обставинами, більш рішучі форми збройної боротьби. Зокрема, раптовий напад із застосуванням всіх видів зброї (і холодної, і вогнепальної). Про це переконливо свідчить військово-політична діяльність козацького гетьмана П. Сагайдачного, яка досить широко наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. розкрита у працях вітчизняних істориків О.Гуржія, В.Корнієнка, П.Саса та ін. [93; 181].

П.Сагайдачний розумів, що на той час перемогу можна здобути лише рішучими наступальними діями. Саме тому, на противагу західноєвропейській стратегії, він прагнув уникати недоцільного маневрування по тилах противника та облоги фортець, а обирав за основу своїх дій швидкий і несподіваний маневр з метою створення для своїх військ найбільш сприятливих умов. І, вже використовуючи це, він нав'язував противнику битву і, як правило, громив його. Прагнення діяти наступально, намір завершити усякий маневр ударом стає для П.Сагайдачного одним з основних принципів протягом всієї його полководчої діяльності [155, с. 35–42]. Причому використання цього принципу в кожному бою було різне. Він кожен раз шукав саме той шлях, який за певних конкретних умов найшвидше вів до перемоги. Виходячи з цього, П.Сагайдачний відкинув таку форму стратегічних дій, що була притаманна найманим європейським арміям того часу, як-то маневрування на комунікаціях району воєнних дій з метою ухилення від битви, і виробив свою стратегію, основними принципами якої були: блокування головних комунікацій і стратегічних об'єктів в районі бойових дій (фортець, шляхів сполучення, зв'язку та постачання); проведення комплексу битв перед генеральним боєм з метою виснаження або введення в оману противника; масування основних сил й засобів Війська Запорозького на головному напрямку як у наступі, так і в обороні, щоб розгромити ворожу армію або досягти вирішального результату в ході воєнних дій найкоротшим шляхом і з мінімальними втратами. Яскравим прикладом цього став похід козацького війська на Москву у 1618 р., а також Хотинська війна 1621 р., які підтвердили відповідність козацької стратегії й тактики вимогам часу, забезпечили Війську Запорозькому набуття міжнародного авторитету [231; 161, с. 4–6].

В ході зазначених бойових дій П.Сагайдачний чітко розподілив сили і правильно визначив напрямки головних ударів. За рахунок чого наніс поразку супротивникам. Такі дії різко контрастували з традиційною тогочасною воєнною стратегією. Причому ці ідеї виникли і сформувалися в П.Сагайдачного за багато років до того, як схоже застосував у практиці відомий російський полководець О.Суворов.

Аналіз подій російсько-польської та Хотинської війн дозволяє схарактеризувати погляди П.Сагайдачного щодо його тактики та стратегії ведення боїв: 1. Активність як у наступі, так і в обороні. 2. Швидка і ретельна оцінка супротивника з урахуванням реального становища як важливої передумови дій. 3. Повна підпорядкованість війська. Чітке виконання наказів. 4. Ніколи не розпорощувати сили для утримання

стратегічних пунктів. Тобто, цей захід заперечував доцільність кордонної системи, в основі якої лежало прагнення прикрити відразу всі пункти на флангах з тим, щоб перешкодити супротивникові об'єднати сили. 5. Прагнення закінчити війну протягом однієї компанії, за рахунок одного могутнього нищівного удару.

Означені положення стали найважливішими при відпрацюванні П. Сагайдачним військових принципів порівняно з попередніми методами і концепціями.

Все це стало можливим, перш за все, завдяки енергійності та дієздатності самого гетьмана, особиста активність якого під час боїв з армією Османа II породжувала гіперболізовані уявлення та чутки про його бойову діяльність, які, поширюючись у тилу, обростали легендами (приміром, подейкували, що „Сагайдачний так мужньо себе показав, що стяв голову Кантеміру-мурзі і приніс до табору” [16; 17]¹⁸, а також завдяки високому ступеню підготовленості війська до війни, який досягався за рахунок унікальності організаційної побудови Запорозької Січі, де для забезпечення людськими та матеріальними резервами через територіальну, паланково-курінну систему [189, с. 74–76] залучалося все покозачене населення України. А оскільки ця система створювалася з метою максимальної мобілізації сил українського народу для свого визволення, то її можливості були настільки великими, що дозволяли козацькому війську після значних втрат або поразок негайно відроджуватися. Для Європи це було не властиво по причині середньовічної роздробленості.

Отже, можна стверджувати, що воєнному мистецтву козацького війська були більш близькі ідеї рішучих дій, спрямованих на знищення живої сили противника, ніж принципи західноєвропейської школи маневрування на комунікаціях району воєнних дій з метою ухилення від битви. При цьому особливими рисами воєнного мистецтва запорожців були активність і рішучість у досягненні поставленої мети та застосування найбільш різноманітних і гнучких форм боротьби (в залежності від конкретних умов і ситуації).

Що ж до тактичного рівня, то тут слід зазначити: на той час, а саме в першій чверті XVII ст., у Європі панувала лінійна тактика. Її сутність полягала у рівномірному розподілі сил по фронту, побудова їх для бою у 2-3 лінії (по 4-8 шеренг в кожній при дистанції між лініями 50-200 кроків) та в прагненні вести бій переважно вогнем [72, с. 157]. Лінійна тактика передбачала, щоб кожний полк, батальйон, рота, взвод, гармата і солдат займали у бойовому порядку визначене місце і зобов'язані були діяти як одне ціле, інакше порушувалася вся побудова армії. Якщо потрібно було провести будь-який маневр, то його здійснювали всією армією цілком. Внаслідок цього, війська мали можливість наступати у порядку лише на рівній місцевості. Доля битви вирішувалася вогневим боєм. Основним методом ведення вогню був залповий вогонь. До рукопашного бою справа, як правило, не доходила.

Лінійна тактика призвела до поширення оборонних та вогневих боїв і недооцінки активних наступальних дій, оскільки в обороні легше було зберігати лінійний порядок й забезпечувати високу вогневу міць. Більшість полководців того часу тому й прагнули виграти битву не наступом, а обороною.

На відміну від них, П. Сагайдачний навпаки став прихильником активних дій. Він усвідомив те, що склад козацького війська й вміння запорожців надають можливість вирішувати різноманітні та найскладніші тактичні завдання. Тому П.Сагайдачний відхилив „пасивну” західноєвропейську тактичну систему й розробив власну, яка ґрунтувалася на найбільшій рухливості, неочікуваних нападах і воєнних хитрощах [31, с. 69–76]. При цьому основними її принципами були: висування авангарду; маневрування двома флангами; удар центром у вирішальному місці.

Про це переконливо свідчать битви під Галацом (1616 р.) і Хотиним (1621 р.), під час яких всі ці положення знайшли свій прояв [124, с. 98–103].

Суттєвим моментом тактики запорожців виявилось поєднання вогню мушкетів із застосуванням холодної зброї. В країнах Західної Європи при застосуванні ручної вогнепальної зброї робилася ставка на залповий, неприцільний вогонь. В козацькому ж війську, навпаки, основним прагненням стало підвищення влучності прицільного індивідуального вогню. Українські вояки навчилися створювати інтенсивний і щільний вогонь. Досягли вони цього за рахунок того, що П.Сагайдачний наказав зменшити стрій своєї піхоти під час бою до трьох шеренг, де перша шеренга вела вогонь, друга – передавала заряджені рушниці, а третя – безперервно заряджала їх. Це дозволило, при забезпеченні безперервності вогню, залучити до одночасного пострілу (залпу) максимальну кількість стрільців і тим самим створити широку фронтальну смугу щільного вогню.

З іншого боку, побудова козацької піхоти у тришеренговий стрій зводила до мінімуму людські втрати від артилерійського вогню противника. Згідно підрахункам, така своєрідна технологічна лінія дозволяла запорожцям робити до 3 пострілів за хвилину, що перевершувало можливості західноєвропейської піхоти майже в 8-10 разів. Якщо останнім було потрібно близько трьох хвилин, щоб бути готовим до нового пострілу, то в козацькому війську шеренга, яка зробила постріл, була готова до наступного вже через 20-30 секунд.

Під час бою українські козаки зближувалися з противником на відстань пострілу (300-350 кроків), поражали того влучним і інтенсивним вогнем, а потім переходили до рішучої атаки холодною зброєю. Вогонь повинен був частково розладнати і деморалізувати противника, дезорганізувати його вогонь й понизити його влучність. Крім того, дим від пострілів служив свого роду маскуванням для атакуючого.

Тобто П.Сагайдачний віддавав основну перевагу удару холодною зброєю, не відмовляючись при цьому від розумного використання всіх властивостей вогнепальної зброї. Рушничному вогню він відводив роль підготовки удару. Прикладом цьому можуть бути бойові дії з турецькими

військами у 1616 р. під Галацом. Побачивши, що ворог отримує підкріплення, П.Сагайдачний прийняв рішення розпочати наступ, не зважаючи на значну перевагу супротивника у кількості військ. Наступ відбувався розстрільною лавою з використанням складностей місцевості. Діставшись Дунаю й обминувши у берега турецьку флангову батарею, частина козацького війська після короткої вогневої підготовки нанесла рішучий і несподіваний удар по базі ворога і передмістю, не давши часу туркам зарядити свої гармати. Між тим, інша частина запорожців, добравшись до турецьких позицій за допомогою шанців і використовуючи рушничний вогонь, в той же час кинулась у рукопашний бій з другого флангу і по центру. Внаслідок цього раптового наступу турки, не дивлячись на величезну перевагу, змушені були відступити в місто [164, арк. 110].

Отже, виходячи з вищевикладеного, маємо підстави зазначити: П. Сагайдачний в умовах панування на той час в Європі лінійної тактики, яка передбачала ведення бою переважно шляхом вогневого змагання, не доводячи, як правило, до удару зближенням, зробив рушничний вогонь засобом підготовки нападу з холодною зброєю. Саме в цьому і полягає сутність козацького способу ведення бою й те нове, що було внесено гетьманом у тактику свого часу.

Загальновідомо, що в період, який висвітлюється, організація морських походів низовиків була головним чином прерогативою козацької ради і здійснювалася за її рішенням на основі неписаних норм звичаєвого права та демократичних традицій, що існували на Січі. При цьому свою стратегію і тактику козацьке керівництво, як правило, не узгоджувало з володарями сусідніх країн. Втручання останніх нерідко ігнорувалося і залишалося поза увагою.

З кінця XVI ст. українські козаки робили фактично щорічні морські походи, нерідко й по кілька разів. Через це Османська (Оттоманська) імперія поступово втрачала абсолютний контроль над Чорноморським басейном. Уже на початку XVII ст. турки нерідко змушені були переходити до оборонної стратегії, з великими труднощами захищаючи на побережжі міста, фортеці, а на воді торгові кораблі. А в окремі періоди багатомісячної жорстокої боротьби запорожцям вдавалося контролювати басейни Дніпра та Бугу, побережжя Чорного й Азовського морів [91, с. 51–52].

Починаючи з 1606-го року серед наказних гетьманів в морських походах було широко відоме ім'я Петра Сагайдачного. В морських походах П. Сагайдачний не мав поразок.

Під його керівництвом козаки в 1607 році взяли Очаків та Перекоп, в 1608-му та на початку 1609-го років під час великого морського походу на 16 „чайках” козаки атакували укріплення Кілія, Білгород та Ізмаїл. В 1612-му році взято Кафу (Феодосію), в 1614-му – Трапезунд (Трабзон) та Синоп. У травні-червні 1615-го року запорожці на вісімдесяти чайках (близько 4000 тисяч чоловік) перетнули Чорне море, висадились на берег біля Стамбула, розгромили порти Мізевну та Архіоку і відправились у зворотній шлях. Навесні 1616-го року в Дніпровському лімані біля 7000 запорожців на 150

чайках розбили турецьку ескадру Алі-баші, яку було вислано султаном на пересторогу запорожцям. Після цього, долучивши до свого флоту трофейні галери, запорожці вийшли в море, обігнули Крим і атакували Кафу (Феодосія), в якій розгромили 14-тисячний гарнізон і звільнили полонених. Після цього майже увесь турецький флот за наказом Сагайдачного було знищено. Восени 1616-го року 2 тисячі запорожців вийшли в Чорне море і висадились біля міста Мінер, берегом дістались Трапезунда і захопили його, після чого приступом оволоділи містом Синоп. На зворотньому шляху запорожці розгромили турецьку флотилію Ібрагім-баші [115, с. 193-195].

Безпосередньо в морський похід відбирали особливо „сильних духом і тілом”. З відібраним особовим складом проводились військові заняття (за сучасною термінологією: своєрідний курс морського піхотинця), насамперед ретельно готували „степовиків”. Підготовка проводилася таємно. Про мету походу рядові козаки інформувалися тільки в загальних рисах. Мінімальним, так би мовити спартанським, було їх забезпечення провіантом. Він складався головню з сухарів, копченого м'яса, сушеної риби, пшона, ячмінного борошна. Велика увага приділялась і боезапасам. Кожний учасник повинен був мати при собі шаблю, дві рушниці, 6 фунтів пороху, відповідну кількість куль і шроту. На „чайці” розміщався екіпаж від 50 до 70 козаків та кілька фальконетів [91, с. 53].

Значна увага приділялась морально-психологічному стану учасників рейду. Залишаючи Січ, вони суворо дотримувалися традиційних ритуалів і звичаїв. Особовий склад „чайок” формувався переважно за курінним принципом і тоді козаки добре знали один одного. Під час бою останнє мало дуже важливе значення, бо підвищувало рівень взаємодопомоги. Вживання спиртних напоїв категорично заборонялось, а за порушення - винуватця викидали за борт, незважаючи на його попередні заслуги.

У поході козаки одягалися просто і зручно: довга сорочка, шаровари, жупан із товстого сукна і шапка. В море найчастіше виходили після Спаса, восени, іноді – ранньої весни. Темні ночі, похмурі туманні дні нерідко сприяли успіхові у боях.

Перед появою повного місяця флотилії „чайок” спускалися вниз по Дніпру. Першим ішов човен похідного отамана, за ним почергово - решта суден. Пливли майже впритул, що дозволяло швидко і чітко виконувати всі команди, які надходили з авангардної „чайки”. Морський прапор на ній використовувався для сигналів. Отаман стояв на спеціальному підвищенні на носі „чайки” і мав можливість спостерігати за рухом всієї флотилії. Подолавши шлях Дніпром, козаки добиралися до острова Тавань і гирла Дніпра – виходу до Чорного моря, де починалися для них серйозні випробування.

Турецькі вартові ретельно охороняли вихід у Чорне море, використовуючи різні засоби. Так, від фортеці Кизикирмен і міста Ослана до о.Тавань Дніпро перетинали залізні ланцюги, залишаючи лише вузькі „ворота” - прохід, на який була націлена вся берегова артилерія. Цю небезпечну ділянку запорожці проходили вночі. Спочатку вони спускали

кілька великих стовбурів дерев. Причому до них прив'язували каміння певної ваги, щоб ті пливли сторчака. Коли стовбури вдарялися в залізні ланцюги, то турки сприймали їх за щогли „чайок” і відкривали вогонь. Нападники очікували між плавнями, в очереті, доки турки використають біля гармат боезапас або розіб'ють ядрами перепони. Після припинення артилерійського вогню козаки підходили до лінії ланцюгів, у разі необхідності сильним натиском розривали її і виходили на оперативний простір [91, с. 54].

Їхня тактика ведення бою була досить різноманітною: від блискавично коротких, до тривалих каботажних і транзитних рейдів.

Якщо туркам вдавалося галерами своєчасно блокувати запорозький флот, що зосереджувався біля Таваня або в гирлі Дніпра, низовики, використовуючи ширину лиману та швидкісні якості "чайок", погодні умови, найчастіше "відривались" від противника.

Втративши фактор раптовості, козаки змінювали тактику. Вони причалювали до пустельних берегів, „відсижувалися” там певний час, а вже потім, з суходолу, брали „на шаблю” якесь турецьке місто, громили його берегові гарнізони, які очікували напад з моря. У здобутих містах запорожці довго не затримувалися, швидко вантажили трофеї і виходили в море. Іноді в поході вони розділялися на дві частини. Тоді одна йшла суходолом, друга на „чайках”. Проте згодом вони знову об'єднувалися в заздалегідь домовленому місці і спільно атакували турків.

Як свідчать джерела [250, с. 392–393], турки ретельно вивчали стратегію і тактику запорожців, вживали контрзаходів. Однак їм не часто вдавалося розгадати задум останніх. Наприклад, коли розвідка сповіщала про турецьку засідку на Дніпрі, то козаки притоплювали свої „чайки”, залишали біля них кількох джур і досвідчених „товаришів”, а самі вирушали в обхід. При потребі вже через кілька днів їх флот знову поставав у повній силі.

Вміло використовували запорожці і мореходні якості своїх човнів. Борти "чайки" піднімалися над водою лише на два фути. При невеликій хвилі (до 0,5 фута) вони ставали малопомітними для супротивника. Це давало змогу козакам першими виявляти ворожі патрульні кораблі та флотилії. Дотримуючись дистанції, вони могли йти за галерами цілий день і тільки в надвечір'я починали готуватися до нападу. Їхні човни заходили, як правило, з боку сонця, що сприяло непомітному скороченню відстані. Йшли на абордаж опівночі чи вже перед самісіньким ранком, використовуючи тим самим фактори раптовості, маневру та швидкості дій.

Турки намагалися уникати бою з козаками поблизу берегів, оскільки тоді маневреність "чайок" залишала для них мало шансів на перемогу. Коли ж їм випадало зіткнутися у відкритому морі, то запорожці починали „крутити веремію” [207, с. 106]. Вони на повній швидкості підходили до турецьких суден, давали залп із гармат і рушниць, а тоді відходили. Маневр повторювали вдруге, втретє, але вже з інших позицій. Траплялося, що всією армадою атакували тільки один турецький корабель, завдаючи йому значних пошкоджень і фізичних втрат. Оговтавшись, турки готувалися до „веремії”, а козаки вирішували дати вирішальний бій. Нерідко захопивши кілька

турецьких суден, вони використовували їхню вогневу міць супроти противника, примушуючи його відступити. Коли ж цього досягти не вдавалося, то самі налягали на весла і тікали.

Турки постійно влаштовували різноманітні засідки, щоб захопити козаків, коли ті поверталися з походів. Однак уникнути цього дозволяла добре налагоджена розвідка, яка знала практично про всі наміри ворога. Коли ж на вході до гирла Дніпра турецьку оборону прорвати не вдавалося, вони знаходили поблизу Очакова затоку і волоком (по 200-300 чол.) перетягували кожну „чайку” через суходіл, після чого через 2-3 дні опинялися вище турецької засідки і поверталися на Січ.

Інколи турки „намертво” перекривали їм шлях додому біля Очакова. Тоді низовики заходили з Чорного моря до Керченської протоки, звідти до Азовського моря, а там аж до гирла Дону. Потім р. Міус піднімалися вгору наскільки було можливо, волоком перетягували судна до Вовчої Води (притоки Самари) і вище фортеці Кодак діставалися Дніпра. Однак цей шлях ними обирався тільки тоді, коли не було іншого виходу. Нерідко потерпали запорожці за штормової погоди. Тоді флот турків набував значної переваги. За таких умов, у ході бою, гребці „чайок” прив`язували весла до бортів і, безперервно заряджаючи рушницю, передавали їх стрільцям. Великі втрати козаків призводили до того, що лише кожний п`ятий з них повертався на Січ [207, с. 107–108].

Конкретно про рівень воєнно-морського мистецтва козаків дає певне уявлення штурм міста-порту і фортеці Варни, яка вважалася неприступною. Наперед ознайомившись з районом бойових дій, запорожці обійшли фортецю з суходолу, виманили з неї основні сили турків і завдали по них несподіваний удар, в результаті якого останні зазнали великих втрат. Потім штурмом увірвалися до міста і з тилу розгромили берегові укріплення. Одночасно, козацькі „чайки” вдарили з моря і знищили на рейді всі турецькі кораблі [91, с. 57–58]. Таких рішучих і несподіваних дій супротивник, зрозуміло, не очікував.

Освіта та хист дозволили П.Сагайдачному винайти настільки вдалу тактику ведення морського бою, що відомий італійський мандрівник П`єтро дела Валле у травні 1618 року записав: „Турки не мають на Чорному морі жодного місця, яке б не взяли і не сплюндрували козаки. В усякому разі вони сьогодні на Чорному морі така значна сила, що, якщо докладуть більше енергії, будуть цілком його контролювати.”

В очах тодішнього світу успішні дії козаків на морі викликали захоплення в країнах Середземномор'я, на Балканах, в Італії, бо вони теж вели запеклу боротьбу проти османського поневолення.

Таким чином, одним з основних елементів розробленої Сагайдачним морської тактики було широке використання невеликих маневрених суден для десантування та ведення бою проти важких кораблів. Козацькі човни заходили як правило, з боку сонця, що сприяло непомітному скороченню відстані. Вони йшли на абордаж опівночі чи вже перед самісіньким ранком, використовуючи тим самим фактори раптовості, маневру та швидкості дій.

Ще одним тактичним прийомом було блокування кораблів в порту та нав'язування битви в умовах обмеженого маневрування.

Подібні прийоми ведення бою були в подальшому використані видатними російськими флотоводцями: тактику одночасного штурму фортеці з моря і суходолу в 1799-му році застосував адмірал Ушаков в битві при Корфу, а адмірал Нахімов розбив турецький флот в умовах обмеженого маневрування в Синопській бухті в 1853-му році. Петро Сагайдачний практикував цю тактику проти турецького флоту за два століття до перемог російських адміралів.

Воєнне мистецтво козацького війська, яке сформувалося в першій чверті XVII ст., стало самобутнім і широко застосовувалося в ході Національної революції під проводом Б.Хмельницького.

Історія Війська Запорозького та літопис його перемог невід'ємні від історії України. Саме яскраві перемоги зумовили своєрідність першої чверті XVII ст. у минулому українців, коли їхнє військо здобуло ореол воїнської слави. На той період в Україні вже була створена армія нового типу та сформована власна козацька школа воєнного мистецтва, у межах якої визначилися корінні зміни (у воєнному мистецтві, стратегії і тактиці, у військовому навчанні і вихованні).

Проведене дослідження дозволило підвести деякі найважливіші підсумки і зробити узагальнення.

Аналіз соціально-економічних та політичних особливостей розвитку України показав, що формування козацького війська та його становлення відбувалися не на порожньому місці. На тому етапі склалися всі необхідні умови як для створення чисельного війська, так і для повного забезпечення його достатньою кількістю озброєння, спорядження, продовольства та боєприпасів. Це впливало на підвищення боєздатності Війська Запорозького і сприяло розвитку його воєнного мистецтва.

Зовнішні взаємовідносини Запорозької Січі з багатьма країнами, а також участь козаків у бойових діях цих країн позитивно позначилися на бойових якостях козацького війська та підвищили його здатність протистояти будь-якому супротивнику.

Аналіз специфіки будівництва вітчизняного війська показав, що його комплектування, як і його організацію, склад та систему управління необхідно віднести до числа факторів, що зумовили боєздатність Війська Запорозького та сприяли розвитку українського воєнного мистецтва в цілому. Прийнята в козацькому середовищі система комплектування та організації війська, крім підвищення його ударної сили, вогневих і маневрових можливостей, спрямовувалась насамперед на створення такої гнучкої організаційної структури, яка б дозволяла у випадку значних втрат легко і без великих витрат відновлюватися. Завдяки цьому, ступінь підготовленості Війська Запорозького до збройного протистояння ворогові завжди був високим.

Організація і склад Війська Запорозького безпосередньо пов'язані з його озброєнням. Розглянуті зразки холодної та вогнепальної зброї того часу

дають нам підстави вважати, що озброєння українського козацького війська і якісно, і кількісно, а також за тактикою його застосування на полі бою відповідали не тільки завданням, які покладалися на козацьке військо, а й вимогам всього воєнного мистецтва того періоду. Удосконалення козацького озброєння протягом першої чверті XVII ст. призвело до змін у способах ведення бою Військом Запорозьким. А встановлення залежності способів бойових дій від засобів боротьби є досить важливим для правильного розуміння їх перспектив.

Результати дослідження свідчать також і про те, що козацьке військо було організмом, процес управління яким відкривав можливість виходу з обмежених рамок маневрової стратегії та лінійної тактики. Моральні і соціально-психологічні якості запорожців служили підґрунтям для розумної, а отже, більш гнучкої поведінки у бою. Це створювало сприятливі обставини для використання нових способів ведення збройної боротьби. Умовою такої еволюції було висування в козацькому середовищі воєначальників, які усвідомлювали необхідність таких змін.

Ось чому діяльність П.Сагайдачного не випадковість, а глибоко закономірне явище, підготоване усім ходом розвитку Війська Запорозького. За досить короткий термін гетьману вдалося перетворити козацькі загани на чітко організоване та дисципліноване, як на той час, військо. Він „очистив” козацькі лави від анархічних і кримінальних елементів, залучив до війська людей „осілих”, пов’язаних з землею та хліборобством, використавши при цьому нові гасла та поставивши перед військом нові завдання. Завдяки П. Сагайдачному козаччина поступово почала долучатися до прагнень жителів усієї України, перейматися ідеєю захисту православної віри та народу, зрозуміла необхідність політичної самоорганізації, зацікавилася самобутньою власною культурою, відчула себе частиною майбутнього українського суспільства та виразником його інтересів. Тобто в ті часи Військо Запорозьке за всіма ознаками стало національним, що сприяло підвищенню його боєздатності. Організаторські здібності П.Сагайдачного проявилися як суб’єктивний фактор, який безпосередньо вплинув на розвиток козацького воєнного мистецтва, його стратегії і тактики.

При цьому досвід воєнних кампаній першої чверті XVII ст. за участю Війська Запорозького показав, що процес формування козацької стратегії не відставав від досить швидкого процесу застосування нових тактичних принципів. Іншими словами, розриву між тактикою і стратегією у запорожців не було.

Це дає підстави стверджувати: за часів гетьманування П.Сагайдачного в українському козацькому війську встановилася відповідність між розвитком воєнно-стратегічного мислення й удосконаленням тактичних способів ведення бою. Організаційні здібності та сильна воля самого гетьмана не тільки породжували особисті оригінальні стратегічні і тактичні рішення, а й створювали творчу атмосферу для застосування нових способів збройної боротьби проти ворога в середовищі його соратників: командирів усіх рівнів, а також рядових козаків. Головною запорукою блискучих

перемог козацької армії стало вміле поєднання традиційних, народних способів збройної боротьби з досягненнями тогочасної світової, зокрема західноєвропейської, воєнної науки і мистецтва. Непересічний талант П. Сагайдачного полягає в тому, що зовнішні запозичення з військової справи він уміло узгодив і поєднав з національними традиціями, місцевими умовами і можливостями, поступово змінив до невпізнання, сприяв їх подальшому вдосконаленню та розвитку. Маневрову стратегію дій на основні комунікації ворога з метою його виснаження гетьман поєднав з давніми способами ведення збройної боротьби. Вона ніби розчинилася в них і стала складовою частиною його концепції швидкого та несподіваного маневру. Мета такого маневру полягала в створенні для своїх військ найбільш сприятливих умов і, користуючись цим, нав'язуванні супротивнику не вигідної битви. Застосування нової лінійної тактики привело до створення тришеренгового строю мушкетерів і гармонійного його поєднання з возовим прикриттям. На відміну від західноєвропейських армій, які вели бій переважно шляхом вогневого змагання на відстані, П. Сагайдачний не став переоцінювати рушничний вогонь і зробив його засобом підготовки удару холодною зброєю. Саме в цьому і полягає сутність козацьких способів ведення війни і бою й те нове, що було внесено П. Сагайдачним у стратегію і тактику свого часу.

Проте Сагайдачний не став би легендарною історичною особистістю якщо б його реформи торкалися виключно військової справи. В кінці кінців кожен козацький гетьман вводив щось нове в козацьке військо. Інша справа, що Петру Сагайдачному вдалося вивести козацькі військові ідеї, козацьку активність, енергію в решті решт на загально український рівень. Всі його стратегічні задуми були пов'язані не тільки з вузько запорозькими, а й з інтересами різних станів українського суспільства. Недарма видатний український історик Д. Яворницький писав, що „він (Сагайдачний – Авт.) заклав міцні підвалини для подальшого існування українського козацтва і разом з тим накреслив програму його майбутніх дій. З огляду на це гетьман Богдан Хмельницький лише продовжив справу Сагайдачного” [247, с. 62]¹⁹.

Погоджуючись у цілому з думкою видатного дослідника козащини, варто зазначити, що з багаточисельних спадкоємців справи і булави Петра Сагайдачного лише Богдан Хмельницький, який поєднав у собі талант полководця, державотворця, політика і дипломата, зумів довести її до логічного кінця — до утворення Української козацької держави. Ця держава стала результатом довголітньої боротьби та прагнень всього українського народу — рядового козацтва і селянства, міщан і старшини, національно свідомої шляхти і духовенства. Як зазначає Ю. Мицик „... під час національно-визвольних повстань кінця XVI — першої половини XVII ст. ліквідувалася влада адміністрації Речі Посполитої на великих територіях України, а формувалась нова, українська повстанська влада. Не випадково навіть ворожі повстанцям джерела визнавали, що П. Павлюк — один з вождів повстання 1637-1638 рр. — назвав себе королем. Отже, політична

програма Б. Хмельницького та його сподвижників народилася не на порожньому місці, а спиралася на теорію і практику попередніх поколінь державотворців України” [158, с. 25–39].

Внаслідок відсутності січових архівів, чи принаймні приватних сховищ документів української старшини нам зараз важко досягнути всі складові політичної програми П.Сагайдачного. Ми бачимо тільки ті результати його діяльності, що виходили на зовні. Саме тому чимало дослідників оцінювали особу П.Сагайдачного як „польсько-шляхетського угодовця”. Приналежність його до вищої козацької старшини ніби визначала, як стверджують деякі історики, обмеженість та однобічність його політики, начебто спрямованої тільки на задоволення інтересів панівної верхівки. Не заперечуючи соціальних моментів (які до речі присутні у всіх етносах) в діяльності П.Сагайдачного хочемо відзначити, що його політичне мислення, як на нашу думку, було набагато осяжне. Слід враховувати, що гетьман жив і працював у великій могутній країні. Любе інакомислення каралося з боку влади (якщо зрозуміло винуватий не належав до магнатських кіл). Для козацтва ситуація взагалі була критичною, оскільки над ними висіли „провини” часів повстань Косинського-Наливайка. В цих умовах будь яка спроба гетьмана відкрито поставити перед польським урядом якщо не вимоги то хоча б питання про якісь політичні права не те що українців, але й козацтва могли коштувати йому волі чи навіть голови. Саме тому П.Сагайдачний вдався в політичній діяльності до тактики відновлення тих прав і привілеїв, що могли бути підтримані в широких колах українського суспільства і, що головне православною шляхтою і магнатерією. Саме це, на нашу думку, спонукало його на активну підтримку відновлення православ'я, боротьбу з унією, захист братств і розвиток освіти. А вже ці рухи тягнули за собою інші.

В той же час проводячи чистки в середині козацького війська він перетворював його в однорідно зорганізовану, фінансово забезпечену військову силу загальноукраїнського масштабу. Розуміючи, що під час війн Польща залежить від козацької військової сили, П.Сагайдачний дуже вдало і вміло використовував початок кожного свого походу на допомогу жовнірам для організації депутацій на Сейм і до короля. І саме ця стратегія вже після його смерті була основною у відносинах Війська Запорозького з Польщею. Так було у 1618 р, коли король звернувся до гетьмана П.Сагайдачного з проханням взяти участь у поході на Москву, щоб врятувати королевича Владислава з безнадійного становища. П.Сагайдачний, вислухавши короля, висунув такі вимоги: 1. Розширення козацької території. 2. Свобода на Україні православної віри. 3. Збільшення чисельності козацького війська. 4. Визнання з боку Польщі певної судової та адміністративної автономії України [248, с. 35]. Король і сенат погодились на всі ці вимоги П.Сагайдачного і прислали до його війська клейноди, тобто булаву, бунчук, печатку і прапор. Зібравши 20-тисячне військо П.Сагайдачний у серпні 1618 р. рушив через Сіверщину в межі Московської держави. На своєму шляху гетьман захопив міста Путивль, Лівни, Єлець; розбив ополчення князів-

воєвод Д.Пожарського і Г.Волконського, і 20 вересня безперешкодно з'єднався з рештками польського війська королевича Владислава. 1 жовтня, в ніч перед святом Покрови пресвятої Богородиці, почався штурм і навіть можна було взяти Москву, як раптом П.Сагайдачний звелів припинити атаку і відступити козакам. Москву взяти не довелося. Чому? Що сталося? Джерела того часу про це нічого нам не пояснюють. Про боягузтво або підкуп П. Сагайдачного не може бути й мови: його мужність була відома усім, а багатіти він ніколи не прагнув, навпаки, усе своє добро завжди роздавав на корисні справи. Залишаються здогади істориків. Може, гетьман хотів поквитатися з королем за невиконані обіцянки козакам; може не хотів торжества Речі Посполитої і врятував Московську державу від поразки і іноземного поневолення. А може, виникла у нього думка: залучити в майбутньому Московську державу в союзники проти Речі Посполитої. Отже, поки є здогадки відносно мотивів дій П.Сагайдачного і на нашу думку, потребують додаткового дослідження, аналізу і висновків. Повернувшись з походу, П.Сагайдачний не пішов на Січ, а прийшов з 20-тисячним військом у Київ, де його було проголошено Гетьманом над Київською Україною та Гетьманом всього Війська Запорозького.

Підтримуючи освіту і православ'я, Петро Сагайдачний записується „з усім двадцятитисячним Військом Запорозьким до Київського братства” [52, с . 16]²⁰. Приймавши братство під свою козацьку опіку і захист, П.Сагайдачний зробив незвичний, безпрецедентний для того часу історичний крок - поставив зброю на охорону освіти, культури і православ'я, можна сказати, гуманізував зброю.

Ще одна важлива подія відбулась у Києві: відновлено православну ієрархію, а Берестейську унію (1596 р.) ліквідовано. П.Сагайдачний, не покладаючись більше на обіцянки польського короля, вирішив скористатися проїздом через Україну з Москви Єрусалимського патріарха Феофана. Він бере його під охорону свого полку і звертається з проханням висвятити митрополита і єпископів. Патріарх Феофан довго вагався, остерігаючись польського короля та єзуїтів. Але П.Сагайдачному вдалося схилити патріарха Феофана на свій бік і здійснити свої наміри. 6 жовтня 1620 р. у Києві патріарх Феофан зі своїми супровідниками - Софійським митрополитом Неофітом і єпископом Авраамом висвятив ігумена Михайлівського монастиря Іова Борецького Київським митрополитом і п'ятьох єпископів у Полоцьк, Володимир-Волинський, Луцьк, Перемишль і Холм. Згодом усі вони стали великими борцями за православну віру, освіту і українську культуру. І. Крип'якевич пише: „Нововисвячені владики у своєму маніфесті привітали Запорозьке Військо словами найвищого признання, називаючи козаків наступниками давнього князівського лицарства” [130, с. 177]²¹.

Таким чином, завдяки мудрій політиці П.Сагайдачного було відроджено на території України православну ієрархію і врятовано православну церкву від небезпеки залишитися без духовенства.

List J. Neroda do K. Radziwilla, 28.IV (8.V) 1621 // AGAD. AR. – Dz. II. 736. – S. 1.

List J. Zolkiewskiego do W. Miaskowskiego. X. 1621 // Biblioteka. Racz. – № 139. – S. 245.

Польський уряд був дуже розлючений і відмовився визнати православну ієрархію за законну, але у 1620 р. почалася війна з Туреччиною. Під Цецорою турки вщент розбили польське військо коронного гетьмана С. Жолкевського, який там і загинув. Король змушений був знову звернутися до козаків по військову допомогу і запросив у Варшаву особисто П. Сагайдачного [248, с. 47]. Під час переговорів П.Сагайдачний виявив неабияку державну мудрість і талант дипломата; він домігся того, що уряд Речі Посполитої дав згоду задовольнити вимоги козаків: 1. Скасувати посаду старшого над козаками від польського уряду. 2. Визнавати владу над козацькою громадою обраного на козацькій раді гетьмана. 3. Скасувати постанови сейму щодо обмеження вільностей і прав козацтва. 4. Надати населенню України релігійного рівноправ'я.

Православна ієрархія (митрополит, єпископи) висвячена патріархом, мала бути визнана урядом і не повинна була зазнавати гоніння від влади Речі Посполитої. Це був значний успіх: фактично визнавалася автономна козацька республіка на Україні на чолі з обраним гетьманом. Завдяки цьому українські козаки взяли участь у Хотинській війні і надали допомогу Речі Посполитій.

На останнє хотілося б звернути увагу ще на один момент, а точніше „провину”, яку чимало вчених закидали гетьману. Мається на увазі його підтримка „статечних” або заможних козаків. Не треба забувати, що всі майбутні козацькі гетьмани, які очолювали повстання проти Речі Посполитої, включаючи Хмельницького, були саме з їх числа.

Підсумовуючи військово-політичну діяльність П. Сагайдачного, зазначимо. Наприкінці XVI – початку XVII ст. на українських землях, які на той час перебували під владою Речі Посполитої й не мали своєї державності, виникла своєрідна організація з політично-адміністративною, військовою та судовою функціями, якій були притаманні яскраво виражені демократичні риси – Запорозька Січ, яка стала центром козацького війська і де утвердилися основні принципи комплектування і мобілізації козацького війська, характер його організаційної структури, система керування та забезпечення, намітилися основні напрями його стратегії і тактики. Провідна роль військового елемента в цій організації проявлялася в тому, що козацька адміністрація контролювала всі сфери життя, а кожен член „лицарського товариства” вважався одночасно і громадянином, і воїном.

До середини 20-х років XVII ст. козацьке військо досягло відносно високого рівня. Воно стало одним з найбільш боєздатних у Європі, що засвідчили його перемоги на полях битв. Важливою умовою досягнень у цій царині стала професійна основа, що почала формуватися ще наприкінці XVI ст., але особливо яскравого вираження набула за гетьманування П. Сагайдачного. Саме П.Сагайдачний перетворив козацькі загони на чітко організоване та дисципліноване, як на той час, військо.

Завдяки П.Сагайдачному козацьчина поступово почала долучатися до прагнень жителів усієї України, перейматися ідеєю захисту православної віри та народу, зрозуміла необхідність політичної самоорганізації, зацікавилася самобутньою власною культурою, відчула себе частиною майбутнього

українського суспільства та виразником його інтересів. Саме в ті часи Військо Запорозьке за всіма ознаками стало національним. Організаторські здібності П.Сагайдачного проявилися як суб'єктивний фактор, який безпосередньо вплинув на розвиток українського козацького війська та його воєнного мистецтва. Завдяки П.Сагайдачному в Україні була створена армія нового типу та сформована власна школа воєнного мистецтва, в рамках якої сталися корінні зміни у бойових стратегії і тактиці, військовому навчанні та вихованні. Творчо використовуючи та удосконалюючи здобутки минулих поколінь, П.Сагайдачний за нових історичних умов збагатив теорію і практику виховного процесу і, особливо, систему навчання серед козацтва.

За гетьманування П.Сагайдачного в українському козацькому війську встановилася відповідність між розвитком воєнно-стратегічного мислення й удосконаленням тактичних способів ведення бою. П.Сагайдачний вміло поєднав традиційні, народні способи збройної боротьби з досягненнями тогочасної світової, зокрема західноєвропейської, воєнної науки і мистецтва. Непересічний талант П.Сагайдачного полягає в тому, що зовнішні запозичення з військової справи він уміло узгодив і поєднав з національними традиціями, місцевими умовами і можливостями, поступово змінив до невпізнання, сприяв їх подальшому вдосконаленню та розвитку.

П.Сагайдачному вдалося вивести козацькі військові ідеї, козацьку активність на загально український рівень. Всі його стратегічні задуми були пов'язані не тільки з вузько запорозькими, а й з інтересами різних станів українського суспільства. Спираючись на козацьке військо, П.Сагайдачний намагався проводити самостійну політику. Він проігнорував заборону королівської влади козакам ходити проти турецьких фортець на Чорному морі. Всупереч політиці польського уряду гетьман вступив з 20-ти тисячним військом до Київського братства, що виступало на захист православної церкви і одночасно відіграло роль культурного центру України. П.Сагайдачний спрямував енергію козацтва на боротьбу з Туреччиною та Кримським ханством. Разом з тим гетьман реально уявляв, що виступити проти польського панування, як засвідчили попередні козацько-селянські повстання, наявних сил ще не вистачало. Саме тому він не йшов на відкриту політичну конфронтацію з Річчю Посполитою, а використовував дипломатію для проведення своєї політики. П.Сагайдачний вдався в політичній діяльності до тактики відновлення тих прав і привілеїв, що могли бути підтримані в широких колах українського суспільства – це й склало його військово-політичну концепцію. Він активно підтримував відновлення православ'я, боротьбу з унією, захист братств і розвиток освіти. Розуміючи, що під час війн Польща залежить від козацької військової сили, П.Сагайдачний дуже вдало і вміло використовував початок кожного свого походу на допомогу жовнірам і під час переговорів виявляв неабияку державну мудрість і талант дипломата. Він домігся того, що уряд Речі Посполитої дав згоду задовольнити вимоги козаків, фактично визнаючи автономну козацьку республіку на Україні на чолі з обраним гетьманом.

Коротка доба гетьмана П. Сагайдачного, але має велике значення в історії України. З одного боку, він підніс престиж українського козацтва. Завдяки його політиці козаки виступають на перше місце в суспільстві України і перебирають на себе роль провідної верстви. З другого боку, своєю діяльністю П Сагайдачний повернув Києву значення культурного і релігійного осередку України.

Отже, все разом узяте свідчить про те, що протягом першої чверті XVII ст. в Україні були створені якісно нові збройні сили, які відрізнялися від інших армій принципами організації, навчання, комплектування та виховання, ведення бойових дій. Українське воєнне мистецтво дійсно було самобутнім й своєрідним, і стало у подальшому основою для українського війська під час Визвольної війни, а також дороговказом Б.Хмельницькому для вибору основних напрямків збройної боротьби проти Речі Посполитої. Підтвердженням цього стали численні перемоги українського козацького війська у війнах, що відбувалися у цей період.

РОЗДІЛ 3

РОЗВИТОК ГЕТЬМАНОМ БОГДАНОМ ХМЕЛЬНИЦЬКИМ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ В ХОДІ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ

3.1. Військово-політичні плани гетьмана Б.Хмельницького по звільненню України від польського панування

В ході Визвольної війни була створена Українська держава. На основі реєстрового і запорозького козацтва було створено збройні сили молодій держави. Відповідно до спрямованості воєнної доктрини та завдань війни, українські збройні сили були сформовані за полково-сотенним територіальним поділом. Структура та комплектація війська, його матеріальне забезпечення, бойова підготовка та кадрова політика здійснювалися за традиціями Війська Запорозького. Причому був використаний досвід реєстрового козацтва*, яке до повстання Б. Хмельницького перебувало на службі у польського короля.

Побудова збройних сил за територіальним принципом забезпечувала реалізацію основних стратегічних напрямів концепції виснажування (вимогування) ворога, зокрема масове залучення до боротьби проти ворога населення України, а також утримання війська за його кошти. В умовах, коли український народ виборював свою свободу, це був найоптимальніший шлях його озброєння.

Первинним військово-адміністративним підрозділом створеної Б. Хмельницьким армії, як і на Запорозькій Січі, став курінь, що дислокувався на базі хутора або села. До складу його, як зазначав у своїй праці „Історія запорозьких козаків” Д.Яворницький, входило 10-12, інколи – 30-40 козаків [250, с. 223]. Очевидно, більшість з них мали землю. Очолював курінь курінний отаман, якого козаки обирали на своїй раді. Справами селян відав вїйт, обраний селянською громадою.

Курені об'єднувалися у військово-адміністративну одиницю – сотню, центром якої було сотенне містечко. Тут перебувало керівництво сотні, до складу якого входила військова старшина: сотник (обирали козаки або призначало керівництво полку), а також сотенні писар, отаман, осавул та хорунжий. За реєстром 1649 р., сотня мала у своєму складі від декількох десятків до 300 козаків [51, с. 41].

Територіальні сотні об'єднувалися у військово-адміністративну одиницю – полк зі своїм центром – полковим містом. До керівництва полком входила військова старшина у складі: полковника (призначався гетьманом, але затверджувався або обирався полковою радою), а також полкових обозного, писаря, осавула та хорунжого. За вищезгаданим реєстром, у складі полку було від 7 до 22 сотень та від 2 до 3 тис. козаків.

Справами сотенних та полкових міст керували городові отамани та органи самоврядування – магістрати або ратуші.

Територіальні полки об'єднувалися у „козацьку державу”, на чолі якої стояв гетьман з генеральною старшиною. До неї належали: наказний гетьман,

військові писар, обозний і два осавули. До уряду входили ще старшина та службовці.

Створена Б.Хмельницьким організаційна структура збройних сил України була базою для формування військових підрозділів для ведення воєнних дій. За мобілізаційним сигналом козаки куренів, як правило, прибували до сотенного містечка, де формувався тактичний підрозділ – похідна сотня, яка структурно складалася з первинних організаційних підрозділів – десятків. Сформовані сотні прибували до полкового міста або до призначеного району, де формувався похідний полк. Для збору полків призначався район їх зосередження. Цими районами, залежно від воєнно-політичної ситуації, були: Маслів Став (сучасне село Маслівка Миронівського району Київської області), Біла Церква, Корсунь та ін.

Подібно до Війська Запорозького часів гетьмана П.Сагайдачного, збройні сили української козацької держави Б.Хмельницького були побудовані за територіально-міліційною системою з ідентичними закономірностями. Так, аналіз реєстру 1649 р. свідчить, що козаки записувалися до сотні, яка організаційно складалася з маленьких (10-12 осіб) первинних територіальних одиниць-куренів, створених на базі хутора або села. За своїми функціональними обов'язками сотенний і курінний отамани виконували ту ж роль, що і курінний отаман Січі. Отже, сотня була моделлю запорозького куреня. Проте, територіальний сотник мав ще й військову владу над козаками своєї сотні і, користуючись нею, контролював діяльність цивільних владних структур міста і сіл, тобто мав функції, притаманні керівництву запорозької паланки. Крім того, сотник зі своїм штабом виконував функції січової похідної старшини, оскільки очолював похідну сотню.

У функціональній структурі територіального полку, де у полковника була зосереджена військова, цивільна і судова влади, простежуються риси запорозької паланки. В той же час в принципах формування первинних тактичних підрозділів (похідних сотень) і всього похідного полку є риси Коша Запорозької Січі, а у використанні полку присутні функції її системи гетьманату, оскільки територіальний полковник майже завжди виконував обов'язки похідного полковника [77, с. 254–256].

Зазначимо, що подібно до куренів Січі, територіальні сотні полку були тільки базою для формування тактичних підрозділів (похідних сотень) і забезпечення їхньої бойової підготовки та готовності. В той же час, окрім цієї подібності існувала значна перевага на користь полково-сотенної територіальної побудови української армії в тому, що вона мала величезні людські та матеріальні резерви, яких бракувало Запорозькій Січі.

Отже, створивши за полково-сотенною територіально-міліційною системою збройні сили, Б.Хмельницький вирішив, відповідно до своєї концепції виснажування ворога, доленосне питання: залучення до боротьби проти ворога всього населення України.

Створена Б.Хмельницьким армія, незважаючи на вимоги часу, ще декілька років не мала необхідної кількості кінноти, для формування якої

потрібні були час і кошти. Аналіз воєнного мистецтва в основних битвах Визвольної війни, зокрема тих, що відбулися протягом 1648-1652 рр., свідчить: застосування в боях української кавалерії не було. Офіційно, як рід війська, українська кавалерія в універсалах Б.Хмельницького згадується тільки у 1654-1655 рр. [214, с. 33]. Отже, можна припустити, що проблему створення першокласної вітчизняної кінноти було остаточно вирішено у 1654-1655 рр. Вже йшлося про те, що Б.Хмельницький, не маючи власної кавалерії, змушений був в основних битвах 1648-1652 рр. використовувати союзну кримсько-татарську кінноту.

Разом із козацькими полками, починаючи з літа 1648 р., у бойових діях брали участь чисельні формування селян-повстанців, які Б. Хмельницький використовував у ролі буфера для виснаження (вимогування) ворога. З цією метою підрозділи селян-повстанців займали бойовий порядок на шляху просування польського війська до району битви або до лінії кордону і брали на себе його перші удари (наприклад, напередодні Пилявецької чи Зборівської битв).

Незважаючи на повідомлення деяких джерел про велику чисельність української армії в роки Визвольної війни, насправді регулярне, боєздатне військо Б.Хмельницького було в межах 40-60 тис. осіб. Аналіз складу козацького війська, проведений І.Крип'якевичем після реєстру 1654 р., у який було вписано 60 тис. осіб, виявив, що в Україні залишилась незначна кількість представників військового стану, які не були включені до складу сформованої армії [128]. Іншими словами, для Української держави середини XVII ст. 60-тисячне військо було нормою (межею) „розумної” достатності, яка забезпечувала рівновагу в суспільстві, тобто не була занадто обтяжливою для його прошарків у контексті утримання такої армії. На ті часи це була могутня сила: досить нагадати, що у Тридцятилітній війні чисельність армії сторін коливалася в межах 40-50 тис. осіб.

Отже, відроджена Б.Хмельницьким Українська держава мала на середину XVII ст. потужні збройні сили, побудовані на засадах високого тогочасного рівня військової науки та озброєння.

Події того періоду сформували в Україні цілу когорту талановитих воєначальників. Серед них найяскравіше проявився геній гетьмана України Богдана Хмельницького. Як зазначається у монографії В.А.Смолія та В.С. Степанкова „Богдан Хмельницький” [201, с. 8], цей славетний син українського народу дійсно був полководцем європейського масштабу. Як і Петро Конашевич-Сагайдачний, він створив одну з найсильніших армій у тодішній Європі, зумів належним чином озброїти її, значно підвищив ефективність української кінноти та артилерії у порівнянні з початком XVII ст. Блискучий стратег і тактик, прихильник блискавичних і рішучих бойових дій, неперевершений майстер маневру, Богдан Хмельницький заслуговує на почесне місце в історії воєнного мистецтва.

Як зауважив автор „Історії Русів”, таких людей Провидіння Боже віками тільки народжує в людстві для особливих його намірів і призначень. Він, маючи надзвичайний розум, був вельми добродушний і справедливий, у

справах національних – досконалий політик, а на війні – безстрашний і заповзятливий вождь [113, с. 90].

Вітчизняна історіографія довела, що головним центром визвольного руху українського народу у першій половині XVII ст. була Запорозька Січ. Саме туди на початку 1648 року прибув Богдан Хмельницький. Козацька Рада проголосила його гетьманом. Насамперед, він, як далекозорий політик, вирішив одну з найскладніших проблем – вибір союзників. Гетьман вислав посольство до Криму і дістав звідти обіцянку, що поміч буде надіслано.

На той час саме Запорозька Січ виступила основним осередком організації повстанських загонів для боротьби проти коронного війська. На Січі конкретизувалися методи і завдання визвольного руху. Виходячи з матеріалів досліджень, які провели сучасні вітчизняні історики І.Стороженко, М.Мірошніченко, О.Гуржій, В.Корнієнко та ін., стосовно теми, що висвітлюється, стає зрозумілим, що Богдан Хмельницький саме тут розробив воєнно-стратегічну мету Визвольної війни українського народу середини XVII ст., яка передбачала наступне: 1. Ліквідацію стратегічної переваги польської армії у кавалерії завдяки залученню до складу українського повстанського війська татарської кінноти. 2. Отримання воєнної допомоги від держав-сусідів, у першу чергу від Туреччини та Кримського Ханства. 3. Удосконалення українського артилерійського арсеналу та системи розвідки. 4. Організацію військового походу із Запорозької Січі на Наддніпрянщину та Брацлавщину і при підтримці населення цих районів розгортання воєнних дій проти польської армії. 5. Досягнення кінцевого пункту походу – Білої Церкви, де, зупинившись, поставити польському урядові вимоги: визнати козацтво одним з провідних станів Речі Посполитої через повернення йому прав і вольностей, збільшення козацького реєстру, а також гарантію захисту православної церкви. Козацьке військо мало поповнюватися головним чином повстанцями Київщини, Полтавщини й Чернігівщини.

Як зазначає в своєму дослідженні М.Мірошніченко [160, с. 58–60], коли начальники коронного війська, що стояло, між Корсунем і Черкасами, гетьмани М.Потоцький і М.Калиновський дізналися про повстанські задуми Богдана Хмельницького, то вирішили відразу, як тільки розпочнеться весна, йти на Запорожжя і там „задушити бунт” у самому зародку, не допускаючи його поширення на всю Україну.

У квітні 1648 р. М.Потоцький послав на приборкання повстанців частину реєстрових козаків на байдаках Дніпром під проводом полковників Кричевського, Вадовського й Гурського та військових осавулів Іляша й Барабаша, а також відділ німецької піхоти. Вони мали з'єднатися біля Кодака з відділом, який рушив 21 квітня „подем” під проводом гетьманового сина Стефана Потоцького. В цьому відділі була решта реєстровців – близько 2500 осіб під проводом комісара Шемберга й близько 1500 жовнірів із кварцяного (королівського) війська. Це був авангард, слідом за яким рушило через декілька днів з-під Корсуня й головне військо, в якому було не більше 5-6 тис. осіб [214, с. 85].

Як відомо, перша битва Богдана Хмельницького відбулася на Жовтих Водах (правий берег Дніпра, на південний захід від сучасного Кременчука) 29 квітня – 16 травня 1648 р., коли 6-тисячний передовий загін поляків стикнувся з об'єднаними козацько-татарськими 9-тисячними силами. Козаки підійшли під самі польські шанці, підкопалися, підвезли гармати, порох, та почали приступ. Але поляки мали сильнішу артилерію, а тому й відбили напад.

Тоді розпочалася позиційна боротьба. Повстанці замкнули звідусіль польський табір, почали його обстрілювати та періодично йшли на нього приступом: „день і ніч боротьба з ними була, і по кілька разів на день” [123, с. 56]²².

30 квітня 1648 р. штурм польського табору розпочався наступом української піхоти при підтримці татарської кінноти. Питома вага татарської кінноти у штурмі польського табору була мінімальною, але її перебування навколо табору стримувало проведення контратак польської кавалерії проти наступаючої козацької піхоти. Однак спочатку козацький штурм не мав успіху. У поляків на вежах було 10 гармат. Б.Хмельницький мав на той час всього 3 гармати (фальконети) малого калібру. Бойові дії 30 квітня – 1 травня 1648 р. показали, що такою силою польський табір не здобути. 8-9 травня татарська кіннота залишила Жовті Води і пішла в район зосередження на Інгульці, де хан збирав усі сили для допомоги Богдану Хмельницькому.

Польський табір залишався в облозі козаків. Б.Хмельницький знав, що Дніпром проти нього йдуть не самі поляки, а реєстрові козаки, послані тими, тобто такі самі православно-руські люди, як і всі українці, лише зобов'язані службою польському королеві. І гетьман зважився вплинути на їхні почуття, аби відірвати їх від поляків. Полишивши табір, Б.Хмельницький поспішив до правого берега Дніпра, до урочища Кам'яний Затон, куди ввечері 3 травня підійшли й пристали до берега реєстрові козаки. За допомогою таємних агентів Б.Хмельницький зумів пробудити у реєстрових козаків таку ненависть до поляків, що вони, ледь прийшовши до Кам'яного Затону, повстали проти поневолювачів українського народу, перебили своїх начальників Барабаша, Вадовського, Ілляша та інших, покидавши їхні тіла у Дніпро, і 4 травня об'єдналися з козаками, що стояли в таборі [100, с. 243].

До Жовтих Вод їх доставили на прохання Б.Хмельницького, кіньми Тугай-бея. Вночі 15 травня польське військо вишикувалося для здійснення маршу до урочища Княжі Байраки в умовах козацького оточення не „табором” з возовою рухомою обороною, а в інший похідно-бойовий порядок – так званого „старого польського шикування”. Це шикування мало вигляд великого, порожнього всередині кінного чотирикутника, готового з кожного боку до негайної кавалерійської атаки. С.Потоцький просунувся на 8-12 км уздовж урочища Княжі Байраки [213, с. 118–119].

Тут на світанку Богданом Хмельницьким була введена у бій козацька піхота, яка застосувала проти рухомого польського табору польову

артилерію, маневруючи гарматами за допомогою коней. Втрати польського війська від цих атак були настільки великі, що це викликало занепокоєння в татар-союзників, які були зацікавлені захопити якнайбільшу кількість полонених.

Біля завчасно зробленого перекопу на шляху польське військо було зупинено козацькою піхотою. Жовтоводську битву у результаті оточення та знищення противника піхотою і артилерією Богдана Хмельницького та кіннотою Тугай-Бея було закінчено у першій половині дня 16 травня 1648 р. у районі, обмеженому селами (назви сучасні) Попельнасте, Громівка, Холодіївка, Григорівка Дніпропетровської області. Командний пункт Богдана Хмельницького на кінцевому етапі битви перебував у Княжих Байраках (біля села Григорівка) [127].

Так завершилася перша переможна битва, що мала величезне політичне та воєнне значення. Важливим надбанням воєнного мистецтва Богдана Хмельницького у битві на Жовтих Водах, на думку автора, стало застосування передового загону, сформованого з татарської кінноти, для зупинення ворога і прикриття головних сил козацької армії. Особливістю битви також стало застосування оперативного маневрування (з урахуванням просування військ) з метою створення вигідних умов для розгрому супротивника (по його частинах), і тактичного маневрування на полі бою, зокрема, вогнем артилерії.

У ході першої битви дуже гостро постало питання забезпечення українського війська артилерією. На цьому ґрунті у гетьмана виник план докорінної реорганізації артилерії. Тобто надання їй статусу окремого роду війська. З цією метою Б.Хмельницьким була удосконалена полкова (легка) артилерія на двоколісній тязі, а також артилерія резерву, тобто артилерія головного командування (важка польова артилерія). Це було початком становлення армії Богдана Хмельницького.

Саме тоді він зрозумів, що переможний кінець національно-визвольної боротьби настане лише внаслідок знищення головного угруповання сил – польсько-шляхетського війська – на західному театрі бойових дій. Тому-то козацький стратег спрямував на західний театр бойових дій максимальну кількість засобів і сил, зосереджуючи тут основні сили повстанської армії. Одночасно на північний театр війни проти литовських військ він послав невеликі загони. Як і П.Сагайдачний, він став проводити в життя стратегію активного, рішучого наступу і концентрованого удару, що в результаті вирішило долю битв на користь повстанців під Корсунем, Пилявцями, Збаражем і Зборовом. Згідно існуючих даних [244; 173], можна сказати, що Б.Хмельницький був палким поборником наступальної стратегії, він шукав ворога й завдавав удару там, де вважав для себе корисним. Першим починаючи битву, полководець міцно тримав в руках ініціативу, нав'язував противникові свою волю, застосовуючи резерв для остаточного розгрому ворога.

25-26 травня 1648 р. відбулася битва під Корсунем. Оскільки для повстанців вона здійснювалася з ходу (з маршу), то є всі підстави вважати,

що основи її переможних чинників були закладені під час просування козацького війська [214, с. 210]. Ця битва стала тим класичним прикладом, коли Б.Хмельницький, керуючи 15-тисячним повстанським військом, примусив 20-тисячну польсько-шляхетську армію залишити зайняті нею позиції, а потім прийняти бій на не вигідній для ворожої кавалерії пересіченій місцевості – Горохова Діброва. Під час спуску обозних возів і артилерії в глибокий яр. 6-тисячний резерв Кривоноса, що вдарив із тилу, із засідки, остаточно вирішив переможну для козаків долю другої битви війни [22, с. 17].

Польський сучасник з цього приводу зазначив: „Табір увійшов у цю діброву, як у пастку (матню); далі йти він не міг, бо шляхи були розкопані і загороджені. Ззаду на табір тиснули всім тягарем татари, спереду і з боків козаки завдавали великої шкоди, користуючись приготовленими шанцями. Наші мужньо боролися в кожному кутку табору, але, захоплені в пастку, не могли перемогти великих ворожих сил; вони боронилися чотири години ...” [23, с. 20; 114, с. 127]²³.

Такі ж принципи стратегії й тактики Б.Хмельницький застосував і в битві під Пилявцями, що відбулася на початку вересня 1648 р. 32 тис. шляхтичів, 8 тис. німецьких ландскнехтів, а також озброєна обозна обслуга й шляхетські слуги, які за своєю чисельністю перебільшували основну армію мало не втрое, сунули в Україну. Сейм після тривалих дебатів доручив командування цією армією трьом магнатам: Заславському, Остророгу та Конецпольському. Жоден із них не відзначався ні воєнними здібностями, ні іншими „талантами”. Шляхта обрала їх унаслідок компромісу між тими магнатськими угрупованнями, які неодмінно хотіли мати свого представника в командуванні, не дбаючи про те, якою мірою такий представник був придатний для керування бойовими операціями. До трьох верховних головнокомандуючих сейм прикомандирував ще 32 радників із титулами „військових комісарів” і з невизначеними повноваженнями [24, с. 239].

Джерела свідчать, що вранці, маючи звістку про поразку передового загону під Жовтими Водами й переконані підісланим козаком у тому, що повстанці значно переважають їх, командувачі 20 тис. головних польських сил Калиновський та Потоцький залишили вигідні позиції під Корсунем і, маючи за поводири таємного агента гетьмана, почали відступати, долаючи багато перешкод. 26 травня неподалік від Корсуня відбулася битва між польським і козацьким військами (українські сили зросли до 15 тис., без врахування татарської кінноти). Поляки знову зазнали поразки. Б. Хмельницькому до рук потрапили обидва командувачі польсько-шляхетської армії, 80 великих вельмож, 127 офіцерів, 8520 жовнірів, 41 гармата. За шість днів до битви під Корсунем помирає король Польщі Владислав IV. Річ Посполита раптом втрачає короля, командирів і армію [114, с. 124–128; 118, с. 25–28; 77, с. 269, 270].

Виходячи з аналізу перебігу бойових дій, слід зазначити, що головними, вирішальними чинниками перемоги Б.Хмельницького можна

вважати: 1. Ліквідацію польської оперативно-тактичної переваги у кавалерії шляхом включення до козацької армії татарської кінноти. 2. Створення оперативно-тактичної переваги української армії над польською у піхоті за рахунок переходу на бік повстанців реєстрових козацьких полків. 3. Вдале оперативне маневрування козацької армії шляхом проведення форсованого маршу від Жовтих Вод до Корсуня та оточення польського війська в районі Корсунь-Стеблів-Ситники. Для здійснення оперативного маневрування головні сили української армії просувалися у смузі шириною до 13 км, що забезпечило одночасність їхнього виходу у район битви. При цьому Б.Хмельницький використав високу рухомість татарської кінноти для створення самостійного передового загону, який наздогнав і затримав польське військо, а також прикрив вихід в район битви головних сил української армії.

Уже перші битви „дарували” Богданові Хмельницькому на все життя побратимів – талановитих воєначальників Максима Кривоноса, Данила Нечая, Івана Богуна. Після Корсунської перемоги Б.Хмельницький отаборився під Білою Церквою. Звідти він звернувся до українського народу з Універсалом, закликаючи його взяти участь у Визвольній війні на добрих конях і зі справною зброєю проти своїх „розорителів, озлобителів і супостатів” [189, с. 150]²⁴.

Визвольна армія Б.Хмельницького досягла більше 100 тисяч [189, с. 158]. Повстання переросло у Визвольну війну українського народу проти поневолювачів.

У вересні 1648 р. відбулася битва під Пилявцями. На правому березі р. Ікви (Пилявки) були головні сили української армії, а на лівому – полки М. Кривоноса. Їх об'єднувала вузька гребля, яку зміцнили шанцями та гарматами. Зумівши за допомогою розвідки дезінформувати польське командування, гетьман заманив сюди 80-90-тисячне (включаючи озброєних слуг) вороже військо, яке 19 вересня розташувалося табором на пагорбах і заболочених долинах. Реально оцінивши співвідношення сил, він вдався до тактики активної оборони табору з наступною задачею потужного контрудару. Битва розпочалася 21 вересня. Незважаючи на втрату у цей день переправи, Б.Хмельницький, скориставшись підходом 22 вересня близько 5 тис. татар, наступного дня провів добре скоординований широкомасштабний наступ з обох таборів і переміг [222, с. 102–103].

Пилявецька перемога ще раз переконливо продемонструвала силу українського війська, полководницький дар Богдана Хмельницького. Добившись успіху, Б.Хмельницький здійснює похід на Захід, узявши спочатку в облогу Львів (8-26 жовтня), а згодом Замостя (6-21 листопада). Для організації боротьби населення Белзького, Волинського і Руського воєводств він розіслав у різні райони свої полки. До середини листопада вони разом з загонами місцевих повстанців звільнили весь західноукраїнський регіон. Тут розпочалося формування державних інституцій, зокрема, полково-сотенного територіально-адміністративного устрою, про що вказувалося

раніше.

В даній ситуації відбуваються деякі корективи у стратегії гетьмана Богдана Хмельницького. У Києві Б.Хмельницькому влаштували урочисту зустріч. Тут він отримав благословення своїй справі від ієрусалимського патріарха Паїсія, який простував до Москви. З ним Б.Хмельницький і відправив до московського царя Олексія Михайловича своє перше посольство на чолі з Мужилівським для ведення переговорів.

Тим часом Богдан Хмельницький створює в Україні гетьманське правління. Чигирин став головною резиденцією гетьмана України. Це було початком державності, що складалася в Україні в ході Визвольної війни середини XVII ст. Б.Хмельницький налагодив виробництво гармат, вогнепальної зброї, селітри, пороху. Влітку 1648 р. на Лівобережжі були сформовані Борзенський, Гадяцький, Миргородський, Полтавський, Прилуцький, Ніжинський, Ічнянський, на Правобережжі – Вінницький, Київський, Уманський полки.

З метою мобілізації сил народу для свого визволення одночасно зі створенням нових територіальних козацьких полків на їхній базі розпочалося формування державних структур за полково-сотенним ладом. Це було найяскравішою ознакою переростання повстання Б.Хмельницького у Визвольну війну українського народу з-під колоніальної залежності від Речі Посполитої. Такого ж реформування зазнали і шість колишніх реєстрових полків: на них покладалися обов'язки щодо надання збройної підтримки осередкам повстання та кадровому забезпеченню новостворюваних козацьких полків. До 1650 року в Україні було сформовано 16 полків, які становили територіальне ядро (180-200 тис. кв. км) держави, де проживало 1, 6 млн. населення [125, с. 115].

Б.Хмельницький, як і більшість старшин, продовжував залишатися у полоні ідей автономізму [117, с. 319–326]. Осіння кампанія 1648 р. після Пилявецької битви проводилася не стільки з метою включення західного регіону до складу козацької держави, скільки для реформування державного устрою Речі Посполитої: запровадження абсолютизму й визнання за Україною (Руссю) таких же прав, які мала Литва. Причому ці сподівання пов'язувалися з обранням на трон короля (Владислав IV помер у травні 1648 р.) спочатку московського царя, пізніше трансільванського князя, а коли ці надії стали примарними – королевича Яна Казимира.

Так, задля військового і політичного зближення з російським царем, виразний сигнал у цьому напрямку, причому із застосуванням напрацьованого раніше запорозькою дипломатією ідейного інструментарію у сфері взаємин з московськими царями, гетьман подав Олексію Михайловичу після Корсунської битви 1648 р. Зокрема, це добре видно з його листа до севського воєводи З.Леонтєєва, до якого він звернувся з проханням, щоб той „быль ласковымъ приятелемъ Войску Запорожскому, намъ, слугамъ своимъ, и до царя его милости Алексія Михайловича, світила руского, милостивою заступою быть изволилъ, чтобы о насъ, слугахъ своихъ, відаль. Амы, какъ издавна предки наши Войска Запорожского царю его милости всякую

доброчиненность чинили, и ныні на томъ стоимъ” [145, с. 208]²⁵.

Можна помітити, що у змістовому відношенні даний текстуальний уривок генетично пов'язано із засадничими принципами політичної моделі служби цареві, на яку спиралося посольство на чолі з П.Одинцем у 1620 р. Йдеться про те, що у листі Б.Хмельницького до севського воєводи З. Леонтєва гетьман наголосив на ролі козаків, як діючих монарших слуг; обґрунтував їхню царську службу покликами на відповідну практику запорозьких предків; підтвердив вірність Війська Запорозького саме такому політичному курсу. У цьому зв'язку не зайвим буде взяти до уваги слушне спостереження В.Смолія та В.Степанкова, що в цей час Б.Хмельницький не шукав царського підданства ані для України, ані для Війська Запорозького [200, с. 124–125].

Однак, зрозумівши, що цар Олексій Михайлович, в силу багатьох обставин, не буде висувати свою кандидатуру на королівський трон Речі Посполитої, український гетьман у листопаді 1648 р. звертається з аналогічним проханням до правителя Трансільванського князівства Юрія Ракоці: „...ми одностайно бажаємо мати твою найсвітлішу високість опікуном і королем Польщі, нашої батьківщини” („patronum et regem Poloniae patriae nostrae, curimus”) [240, с. 93–94]²⁶. Як і у випадку із запрошенням царя, одним з головних чинників, яким керувався Б.Хмельницький стосовно протегування кандидатури Ракоці на польський трон, було велике бажання якнайшвидше одержати військову допомогу для продовження боротьби з коронною армією. Про важливість цього кроку гетьмана свідчило й те, що для укладення договору до Трансільванії відправилося досить представницьке українське посольство на чолі з генеральним писарем І. Виговським [66, с. 62–66].

У період безкоролів'я в Речі Посполитій Б.Хмельницький також відправив посольство до Стамбулу, де, згідно досліджень відомого сходознавця О.Пріцака, влітку 1648 р. між Османською імперією та українським гетьманом укладається угода сюзеренно-васального типу [175, с. 177–192]. Однак ряд вчених, серед яких і російський історик Б.Флоря, заперечили факт її існування. Разом з тим, на основі даних листа польського шляхтича Л.Московського, росіянин зробив висновок щодо ведення переговорів козацьким посольством Ф.Джалалія (восени того ж року) в

* У 1572 р. 300 запорожців були найняті на польську службу і записані в окремий реєстр (список), від чого дістали назву реєстрових козаків. Центром створення реєстрового козацтва стала Черкащина. У наступні десятиліття, залежно від потреб війни, чисельність реєстровців зростала до 10 тис. осіб. Організаційно реєстрове козацтво складалося з територіальних полків, які, в свою чергу, поділялися на територіальні сотні. У 1638 р. після придушення повстання під проводом Д.Гуні і Я.Острянина, згідно з ординацією польського сейму, в реєстрі було залишено 6 тис. козаків у складі шести територіальних полків: Білоцерківського, Корсунського, Канівського, Черкаського та Переяславського. На чолі реєстрового козацтва стояв комісар, призначений польським сеймом, а на чолі полків – польські або полонізовані українські полковники. Всі полки реєстрового козацтва 4 травня 1648 р. перейшли на бік повстання, організованого Б.Хмельницьким.

напрямі отримання турецької протекції [228, с. 92]. Як засвідчують джерела, в обмін на заступництво султана Б.Хмельницький повинен був виплачувати данину на зразок Молдавського й Валаського князівств, надавати в разі потреби посилену військову допомогу Порті, давати „рабів” на галери, а також передати у пряме підпорядкування Османській імперії Кам’янець-Подільський [228, с. 92]. Отже, якщо висунення можливих кандидатур московського царя й трансільванського князя на польський трон засвідчували намагання Українського гетьманату вплинути на зміну короля-сюзерена в межах однієї держави, то укладення договору з турецьким султаном (за іншою версією — ведення переговорів щодо прийняття османської протекції) поклало початок формуванню полівасалітетної зовнішньої політики гетьманського уряду Б.Хмельницького. Не відмовляючись від сюзеренітету польського короля, Військо Запорозьке набувало собі ще й другого династичного зверхника — монарха в особі султана Османської імперії Мегмеда IV.

Про те, що Б.Хмельницький не відмовлявся від „внутрішньополітичної” протекції Корони Польської, засвідчували осінній похід української армії під Замостя та гетьманський лист до одного з головних претендентів на польський трон королевича Яна Казимира від 15 листопада і 1648 р. „Бачачи, що жадають іншого короля, ми навмисне вирушили з усім Військом Запорозьким у похід... Просимо господа Бога, щоб ваша королівська м-ть, наш милостивий пан зволив бути самодержцем...” [103, с. 184–185]²⁷, – писав до можливого майбутнього короля український гетьман. І відразу ж потенційному козацькому сюзерену висувалися вимоги щодо забезпечення тепер вже не лише козацько-станових, але й загальноукраїнських прав на вільне віросповідання: „... і щоб наша грецька віра залишилася недоторканою, як раніше, без унії і уніатів, і щоб ніде ніякої унії не було” [101, с. 82–83]²⁸.

Того ж дня до Варшави вирушило посольство на чолі з родичем гетьмана Захарієм Хмельницьким та католицьким священником, колишнім вчителем Б.Хмельницького Андрієм Мокрським. Вони мали запропонувати Яну Казимиру умови-„кондиції”, на яких Український гетьманат визнає його зверхність над собою у випадку обрання: безпосереднє підпорядкування королеві; відсутність в Україні кварцяного війська; обрання гетьмана з козацького стану; набір та оплата 12-тисячного реєстру; скасування унії; „щоб пани не карали своїх піданих...”; власний суд на зразок суду литовських татар, „які судяться таким правом, як шляхта” [109, с. 185]²⁹. Окрім того, Ян Казимир мав би підтвердити привілеї, що перед тим були надані козацтву Владиславом IV. Якщо порівняти ці умови підданства з *privilegia et liberates* Війська Запорозького, окресленими Б.Хмельницьким в листі Владиславу IV на початку червня 1648 р., то можна відмітити існування повтору лише двох

Корнієнко В.В. Особливості виховання та навчання козацької молоді у Війську Запорозькому в другій половині XVII ст. // Збірник наукових праць. - №4 (17). – К.: ВГІ НАОУ, 2000. – С. 56.

Michalowski J. Księga pamiętnicza. – Krakow, 1864. - №11. – S. 20.

пунктів, а саме: про набір 12-тисячного реєстру та підтвердження правового статусу козацтва, надане попередниками короля. Таким чином, всі інші пункти можна означити як *inovatio*, тобто нові вимоги козацтва до верховної влади щодо розширення власних „прав і привілеїв”. Зрозуміло, що це було спричинене військовими перемогами армії Б. Хмельницького протягом весни-літа 1648 р. Вже в статусі короля Ян II Казимир видає універсал до Війська Запорозького про збереження його давніх „рицарських прав”. Він погоджувався бути його протектором, а також визначити комісію для обговорення й прийняття рішення щодо інших вимог козацтва. Крім того, король затвердив на гетьманстві Б.Хмельницького та вислав йому свої інсигнії – булаву та корогву з написом „Ioannes Casimirus rex ” [82, с. 119–120].

Б.Хмельницький та його прибічники припустилися стратегічної помилки, якої згодом так і не вдалося виправити: замість того, щоб укріпитися на західних кордонах (як це радили М.Кривоніс і П.Головацький), вони пішли 21 листопада на укладення перемир'я з Яном Казимиром, за яким передбачалося повернення армії в Україну. Молода держава відмовилася, принаймні, від західного регіону, що вело до істотного послаблення її воєнно-економічного потенціалу. Враховуючи силу опору покозачених мас, Б. Хмельницький відмовився (крім окремих випадків) від надання будь-якої допомоги шляхтичам, які наважувалися повернутися до своїх володінь. Водночас він визнав козацькі права за тими селянами і міщанами, які продовжували перебувати в складі його армії.

20 лютого 1649 р. у Переяславі розпочалися українсько-польські переговори. Їх перебіг показав, що на той час гетьман, переосмисливши уроки торішньої боротьби, вперше в історії української суспільно-політичної думки сформулював основні принципи національної державної ідеї. Надалі вони були розвинені під час його квітневих переговорів з московським посольством Г.Унковського [203, с. 25].

Так воєвода Адам Кисіль у лютому 1649 р. під час переговорів з поляками говорив, що гетьман „відірве від ляхів всю Русь і Україну”, цю саму думку підтвердив особисто Богдан Хмельницький у квітні того самого року під час зустрічі з посланцем Московії Григорієм Унковським, наголосивши, що бажає незалежності України в межах володінь великих князів, тобто Володимира Великого і Ярослава Мудрого. Вся Україна, і Поділля, і Волинь, а також Львів, Холм і Галич мають бути вільними; „а ставши на Віслі, - наголошував гетьман, - скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте, ляхи. Туди я загоню більш можних ляхів, духів і князів. А будут лі і за Віслою брикати, знайду я їх там певне. Не постоїт мі нога жадного князя і шляхотки тут в Україні...”[198, с. 12]³⁰. У цьому зв'язку академік В.А.Смолій обґрунтовано висновує, що „на 1652 рік процес складання етнічної державності в основному завершився”[198, с. 12]³¹.

Нова політична програма гетьмана висувала в якості першорядного завдання включення до складу української держави західного регіону. З огляду на це насамперед потрібно було закріпити за собою контрольовану територію. І, згідно з умовами укладеного 25 лютого 1649 р. з польським посольством перемир'я, гетьман добився визнання де-факто автономії козацької України. Кордон між нею і Річчю Посполитою мав проходити по ріках Горині, Прип'ять та м. Кам'янець-Подільський, через який заборонялося переходити польським підрозділам, урядовцям і шляхті. У політичному житті відбувається заміна функціонування „генеральної” (чорної) ради старшинською, зміцнення гетьманської влади, яку Б.Хмельницький починає розглядати як дану Богом, що засвідчувало появу в нього монархічних прагнень.

В особі гетьмана в новій державі поєднувались головна військова, законодавча і судова влада. Втім, це звичай, успадкований від Запорозької Січі, від військової демократії. Річ у тому, що гетьмани залишалися виборними особами, хоча деякі з них, зокрема, сам Богдан Хмельницький виразно тяжів до монархічної моделі влади, що давало йому тодішню цивілізаційну легітимацію в умовах панування в Європі королівсько-божественного промислу влади. На щастя, власні демократичні традиції переважили самодержавні європейські норми і стандарти.

Богдан Хмельницький у своїх державотворчих задумах, з одного боку, спирався на існуючі українські традиції та реалії, тобто елементи громадянського суспільства у Великій Україні, та республікансько-демократичні засади Запорозької Січі, а з іншого - на передові європейські здобутки, зокрема конституційний лад Англії та систему поділу влади у Великому князівстві Литовському і, згодом, Речі Посполитій. Фактично мова йшла про створення президентської (гетьманської) республіки.

З початку травня 1649 р. за умов небажання польського уряду йти на серйозні поступки сподівання на продовження українсько-польського політичного діалогу стають примарними. Б.Хмельницький розпочав мобілізацію армії, що дістало повну підтримку народних мас. За словами українського літописця Самовидця, „так усе, що живо, піднялося в козацтво” [148, с. 56–59]³².

Тим часом Польща також завершує підготовку до початку воєнних дій. І 31 травня дванадцятитисячне військо вторглося у південно-східну Волинь. Українські полки І.Донця, А.Романенка, Г.Яцкевича, Кривоносенка й Таборенка разом з селянами і міщанами намагалися стримати ворога. Відбулися бої в околицях Заслава, у Сульжинцях, Зв'ягелі, Остроколі та в інших містах. Десятки поселень було повністю знищено жовнірами. Вся південно-східна Волинь сплила кров'ю. Основні сили польської армії на чолі з польним гетьманом А.Фірлеєм спинилися табором під містом Староконстантинів [210, с. 194–197].

Дізнавшись про відновлення воєнних дій, Б.Хмельницький негайно вирушив у похід, маючи на меті звільнити українські землі від Перемишля до московського кордону. Відвівши полки до Збаража, польське командування розпочало підготовку до відбиття можливого наступу козаків. До початку липня кількість жовнірів зросла до 15 тис. Б.Хмельницький, маючи у розпорядженні до 100 тис. війська, об'єднався 8-9 липня з кіннотою Іслам-Гірея (близько 30-40 тис.) і вирішив наступати на противника. Ранком 10 липня, українсько-кримська кіннота з'явилася під Збаражем. Так розпочалася відома в історії Збаразька облога.

Упродовж липня – початку серпня Б.Хмельницький провів 7 великих приступів. Під час останнього генерального штурму 6 серпня козаки групами по 15-20 осіб тягли 15 гуляйгородів, які були поставлені на колеса, підносили величезні штурмові драбини. По збаразькому замку і ворожому табору били козацькі гармати. Проте обложені не збиралися здаватися. Гриміли польські гармати, сіючи смерть, часті вилазки збивали наступ українського війська. Лише 400 козакам вдалося здертися на вал і поставити там свій прапор. Під Збаражем Річ Посполита практично втратила одну з своїх армій. Збаразька облога по праву стоїть в одному ряду з блискучими перемогами українського полководця Б.Хмельницького під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями та в інших битвах. Облога польського війська, як писав академік М. Грушевський, стала свідченням „талантів Хмельницького як стратега і правителя” [87, с. 265]³³.

На допомогу обложеним вирушив з Любліна на чолі тридцятитисячного війська сам король Ян Казимир. Дізнавшись 7 серпня про наближення королівської армії Б.Хмельницький вирішив атакувати її на марші. Взявши із собою близько 40 тис. українського війська і 20-30 тис. татар, Б.Хмельницький та Іслам-Гірей, вночі з 13 на 14 серпня зняли з позицій і вирушили назустріч Яну Казимиру. Тим часом 20-тисячне польське військо, прибувши 13 серпня в околиці Зборова, готувалося до переправи через болотисту Стрипу. Посланий 14 серпня королем розвідувальний загін упродовж дня не зміг виявити присутності противника, хоча за даними одного з шляхтичів, той перебував від них „лише в одній милі”. Українське військо завдало противнику одночасно удару з фронту і з тилу. Захопивши переправи, повстанці розгромили жовнірів і погнали їх до обозу під Зборів [10, с. 364].

Дуже сильним був удар Б.Хмельницького із фронту. Зім'явши корогви князя С.Корецького, атакуючі зробили вигляд, що наступатимуть на праве крило, але потім блискавично змінили напрям атаки й обрушилися на ліве крило польського війська. Жовніри не витримали й почали відступати. Становище польської армії було катастрофічним. Вона зазнала тяжких втрат – близько 7 тис., у тому числі понад 3 тис. убитими. У пошуках виходу із критичного становища король звернувся з листом до хана, пропонуючи розпочати переговори. Останній спішно погодився, оскільки був

принциповим противником розгрому Речі Посполитої й утворення незалежної Української держави. Він добре усвідомлював, що її поява біля північних кордонів ханства покладе край найбільшому джерелу наживи – постійному пограбуванню українських земель і торгівлі ясиром. З огляду на це Іслам-Гірей у боротьбі України з Польщею вирішив проводити політику „рівноваги сил”, що вела до їхнього взаємного виснаження й давала можливість Криму відігравати провідну роль у Південно-Східній Європі. Ця позиція кримської верхівки таїла у собі смертельну небезпеку для справи виборення Україною незалежності.

17 серпня військові дії припинилися. Переговори хана з королем завершилися укладенням договору, що передбачав установлення „вічної приязні” й надання взаємної допомоги у боротьбі проти ворогів. Після гострих дискусій Ян Казимир погодився на таємну 6 статтю, в якій татарам дозволялося „вільно спустошувати край, повертаючись назад”.

Згідно з укладеним 18 серпня договором територію козацької України склали всього три воєводства: Брацлавське, Київське і Чернігівське. Кількість козацького реєстру обмежувалася 40 тисячами. Шляхта одержала право повернутися до маєтків, селяни і міщани повинні були виконувати довоєнні повинності. 24 серпня було знято облогу польського війська під Збаражем. Воєнна кампанія завершилася. Таким чином, спроба створення соборної незалежної держави зазнала невдачі. Потрапивши до влаштованої ханом пастки, гетьман змушений був задовольнитися одержанням козацькою Україною автономії у межах Речі Посполитої.

Важливе місце у політиці гетьмана в цей період посідала проблема реорганізації адміністративно-територіального устрою України та зміцнення державних інституцій. Багато міст України отримали права самоврядування, інші користувалися магдебурзьким правом. Взявши до уваги ці міста й містечка, села та хутори Б.Хмельницький запроваджував воєнне урядування козаків. Центральним правлінням стала генеральна військова канцелярія, яка складалася з гетьмана, обозного (начальника артилерії і табірної лаштунку), осавула, писаря (державного секретаря) і хорунжого (головного прапороносця). У кожному полку була своя канцелярія з полковим начальством. Це полковник, обозний, осавул, писар, суддя, хорунжий. У сотні – сотенна канцелярія, яка складалася з сотника, писаря і хорунжого. Над куренями начальствували отамани. Всі вони склали козацьку старшину, яку обирали вільними голосами і яку затверджував гетьман.

У другій половині 1650 р. укладається угода з Портою про надання українським купцям права вільно плавати Чорним морем, безмитної торгівлі у портах імперії й перебування у Стамбулі українського резидента. Влітку 1650 р. Б.Хмельницький погодився на прийняття турецької протекції, і наприкінці року султан взяв його „під крило і протекцію неосязної Порти” [36, с. 126]³⁴. Справа тепер залишалася за відповідною ухвалою старшинської ради. І все ж проблема нейтралізації негативних наслідків кримсько-польсько

го договору була нерозв'язаною.

19 лютого 1651 р. цар Олексій Михайлович видав указ про скликання Земського собору, на якому повелів оголосити, що запорозький гетьман Богдан Хмельницький і козаки „б'ють челом под государеву високою руку и подданство...”. Проте цього разу собор ніяких конкретних рішень не схвалив. Тим часом саме цього дня ж і року 13-15-тисячна польська армія на чолі з польним гетьманом М.Калиновським перейшла у наступ. 20 лютого вона атакувала м. Красне, де з основними силами брацлавського полку перебував полковник Д.Нечай. У запеклому бою майже всі козаки полягли (в т.ч. і Д. Нечай), хоча й ворог втратив до 1 тис. жовнірів. Продовжуючи наступ, поляки захопили Мурафу, Шаргород, Чернівці, Ямпіль. Завдяки добре організованій кальницьким полковником І.Богуном обороні вінницького монастиря (11-20 березня) наступ М.Калиновського загальмувався. З підходом сюди 20 березня українських полків, надісланих Б.Хмельницьким, польська армія розпочала відступ спочатку до Бара, а згодом до Кам'янця-Подільського. За місяць боїв у Брацлавщині вона втратила близько 6 тис. жовнірів [214, с. 265–268].

Український гетьман переходить у наступ. Однак вичікувальна стратегія володаря Криму та його протидія проведенню українцями самостійних наступальних дій позбавили Б.Хмельницького ініціативи й прирекли на пасивність (близько місяця 100-110 тис армія тупцювалася на місці у районі Тернополя – Збаража). Це дало можливість Яну Казимиру успішно завершити мобілізацію величезної армії (близько 200 тис. жовнірів і озброєних слуг) і привести її 19 червня під Берестечко. В цей час Кази-Гірей робить спроби схилити гетьмана до замирення з королем, а також проводить переговори з правлячими колами Польщі щодо можливості порозуміння з ханом.

Після зустрічі приблизно 20-21 червня з 30-40-тисячною ордою Б. Хмельницький подався до Берестечка, де 28 червня розпочалася жорстока битва [102, с. 587]. Її перший день скінчився невдачею для кримсько-української кінноти, яка змушена була відступати. 29 червня вона атакувала противника вже значно більшими силами. Тепер половина кінноти була українською. Польська кіннота зазнала серйозної поразки (лише шляхтичів загинуло близько 200) й відступила до табору. Проте хан хотів домовитися про мир і тому відмовляв гетьмана від проведення генеральної битви.

29 червня Іслам-Гірей, за свідченням окремих джерел, вступив у таємні зносини з Яном Казимиром, пропонуючи посередництво у переговорах з українською стороною, а в разі її відмови – прийняти „справедливі пункти”, обіцяв також видати Б.Хмельницького. Бездіяльність володаря Криму дала можливість королю перехопити ініціативу і розпочати наступ силами центру і правого флангу. Від гарматного пострілу по його ставці Іслам-Гірей стрімко кинувся на пагорб, і, наче за сигналом, вся орда почала швидко відступати у напрямку міста Лешнева. Українська армія одразу ж потрапила у катастрофічне становище. Татари залишили поле бою, навіть не зіткнувшись з противником, крім того одночасно всією ордою, що

засвідчує її готовність до цього маневру. Хан затримав при собі Б. Хмельницького (який прибув до нього, щоб переконати у необхідності повернутися назад) до кінця першої декади липня, що вкрай негативно позначилося на боєздатності українського війська. На чолі війська став Джеджелій, який прагнув згрупувати селянсько-козацькі сили на подальшу боротьбу з насідаючими поляками. Проте козацьке військо зазнало поразки. Але завдяки вмілому керівництву Івана Богуна, який змінив Джеджелія, основну частину військ вдалося вивести з оточення і врятувати [186, с. 199–203]. Поразки переслідували в цей рік селянсько-козацьке військо не лише під Берестечком, а й у Литві, куди Б.Хмельницький відправив 20-тисячний загін під керівництвом Небаби. Литовський гетьман Радзивілл, розгромивши Небабу, підступив до Києва, взяв його і став просуватися далі. Таким чином, небезпека загрожувала Україні з обох боків. І це добре розумів Б.Хмельницький. Тільки що визволившись із татарського полону, він організував козаків, селян, міщан і чинив ворожим військам героїчний опір, а потім зупинив їх під Білою Церквою. М.Потоцький погодився на переговори.

Укладена у вересні 1651 р. Білоцерківська угода зводила нанівець автономію держави. Її територія обмежувалася Київським воєводством, кількість козаків зменшувалася до 20 тис., пани одержали право повертатися до маєтків, гетьман підпорядковувався владі коронного гетьмана тощо. Ці положення угоди викликали неабиякі хвилювання в козацькому таборі. Козаки бажали миру лише на умовах Зборівського договору. Вони не бажали бути підлеглими, втікали на слободи, що в той час були у володінні Московської держави. З них згодом і виростили такі міста як Харків, Суми, Лебедин, Охтирка.

Професор Д.І.Багалій, зокрема, зазначав у своєму дослідженні „Історія Слобідської України” [58, с. 24], що Берестейська січа розвіяла надії українського народу здобути волю і ми бачимо його велике переселення на слободи у 1651 р. Друге переселення було у 1659 р., але найзначніше – в тяжкі часи руїни – в гетьманство Брюховецького, Многогрішного й Самойловича у 1663-1687 рр., коли гетьманом на Правобережжі був Дорошенко і усе Правобережжя обернулося в пустелю. Як тільки, бувало, стане непереливки нашим людям, підіймаються усім селом з сімействами та збіжжям, яке можна ухопити і йдуть світ за очі. Кидаючи навіки свою оселю, рідний край, батьківщину, селяни палили свої хати і усякі будівлі, щоб вони не залишилися в спадок ворогам. Ті ж, хто залишалися на місці, не припиняли боротьби. Поява на початку березня 1652 р. на Лівобережжі підрозділів польської армії викликали тут новий спалах боротьби – Україна знову палала в огні. Серед радикального угруповання старшини визріває задум про зміщення Б.Хмельницького. Хоча він був викритий і за рішенням ради у середині травня 1652 р. було страчено групу полковників і сотників, розвиток подій виходив з-під контролю уряду. Виникла загроза вибуху громадянської війни, за словами Б.Хмельницького, „Русі з Руссю” [102, с. 592–593].

Гетьман вчасно зрозумів цю страшну небезпеку. Тому з кінця квітня 1652 р. він розпочав мобілізацію козацьких полків для наступу проти 16-20 тисячного ворожого війська, яке стояло табором під Батогом (поблизу сучасного села Четвертинівки Тростянецького району на Вінниччині).

За визначенням В.Маєвського, на початку другої декади травня Б. Хмельницький вирушив у похід, заручившись при цьому підтримкою Криму, невдоволеного політикою Варшави. 1 червня авангард українсько-татарського війська під проводом гетьманського сина Тимофія розпочав бої з противником. Наступного дня підійшов Б.Хмельницький. Оглянувши величезний табір поляків, він зрозумів, що у польного гетьмана М. Калиновського замало сил для його одночасного захисту по всьому периметру. Тому було прийнято рішення застосувати проти ворожих сил двобічний обхват і оточення. У другій половині дня Б.Хмельницький розпочав стрімку атаку. Не минуло й години з початку битви, як польська кіннота заметушилася й розпочала підготовку до втечі. Помітивши це, М. Калиновський наказав німецьким піхотинцям відкрити вогонь по утікачах. У цей критичний момент українські розвідники запалили у ворожому таборі соломі й сіно. Жовнірів охопила паніка, яка полегшила українсько-татарським загонам прорив у середину табору. Оволодівши ним, козаки пішли на приступ редутів, де закріпилися німці, й до заходу сонця захопили їх. В той же час козацька кіннота під командуванням Івана Богуна здійснила вдалий окільний маневр і завдала нищівного удару полякам з тилу. Битва закінчилася 2 червня 1652 року перемогою героїчного війська Богдана Хмельницького. За всю свою середньовічну історію Польща не зазнавала такого страшного розгрому. Загинуло щонайменше 8 тис жовнірів, у тому числі половина усіх гусар Речі Посполитої [20, с. 260].

Сучасники порівнюють цю переможну битву Богдана Хмельницького з відомою перемогою карфагенського полководця Ганнібала над римською армією під Каннами у 216 р. до н.е.

Переможна битва під Батогом викликала масове повстання козацької України проти шляхти, і до початку липня на всій території повністю відновлюється функціонування національних органів влади. Українська держава виборола фактичну незалежність. У джерелах знаходимо згадку про карбування восени 1652 р. власної української монети. Гетьман почав думати про створення 50-тисячної регулярної армії. Зміцнювалася його влада. Проте з весни 1653 р. почало ускладнюватися міжнародне становище України. Справа в тому, що Б.Хмельницький, намагаючись прилучити Молдавію до антипольського союзу, домігся одруження (серпень 1652 р.) сина Тиморія з донькою молдавського воєводи В.Лупула Розандою, не передбачивши при цьому негативних наслідків цієї акції. Тоді Молдавія перебувала в складі Османської імперії, яка протидіяла включенню її у сферу політичних інтересів України. Крім того українсько-молдавський союз насторожив володарів Валахії й Трансільванії, що зумовило їхнє зближення з Річчю Посполитою. І внаслідок нерозважливих дій Тимофія Хмельницького у Молдавії у травні 1653 р. на початку червня розпочалося оформлення

антиукраїнської коаліції у складі Польщі, Валахії й Трансільванії, до якої згодом приєдналася (після державного перевороту) і Молдавія [30, с. 153–154].

Влітку 1653 р. гетьман припускається нової помилки у молдавській політиці, внаслідок якої близько 18-19 серпня 6-8-тисячне українське військо під проводом Тимофія було оточене у Сочаві молдавсько-валасько-трансільвансько-польськими підрозділами. Ця помилка призвела також до погіршення відносин з Кримом і Портою.

Цією сприятливою для себе ситуацією вирішив скористатися польський уряд. 22 серпня 1653 р. армія, очолювана Яном Казимиром, вирушила з-під Глинян у похід. Дізнавшись про це, гетьман намагався якомога швидше завершити мобілізацію козацьких полків і заручитися допомогою Криму. Лише на початку жовтня він, не знаючи про смерть сина (помер він від рани у середині вересня), виступив у похід. Об'єднавшись у дорозі з татарами, поперед себе направив до Сочави авангард, який незабаром повернувся назад, оскільки обложені українські загони добилися почесної капітуляції й вирушили в Україну.

Діставши звістку про смерть Тимофія, наприкінці другої декади жовтня Б.Хмельницький подався до Кам'янця, щоб перехопити на марші польське військо. Тим часом останнє (налічуючи до 40 тис. жовнірів) після двотижневого перепочинку під Кам'янцем 29 вересня виступило до Бара, плануючи подальший наступ до Білої Церкви. Однак дізнавшись біля села Зеленче про об'єднання українсько-кримського війська, король вирішив повернутися й спішитися біля міста Жванець, сподіваючись на підхід союзників. 8 жовтня жовніри зайняли позиції під містечком між ріками Дністер і Жванчик. 21 жовтня розпочалися воєнні дії [214, с. 279–281].

Б.Хмельницький спочатку стояв табором під Шаргородом, а потім підійшов до Бара. Маючи дані про важке становище противника (голод, епідемія, дезертирство), він вирішив відмовитися від проведення вирішальної битви й досягти капітуляції поляків шляхом їхньої облоги. І вже на початку листопада вони опиняються майже у повному оточенні. Для активізації воєнних дій і посилення блокади ворожого табору гетьман переніс свою ставку до Гусятина. До середини грудня становище поляків стає катастрофічним: від голоду й холоду померло близько 10 тис. жовнірів і слуг.

За таких обставин король пішов на переговори з ханом (в яких українській стороні відводилася роль статистів), і 15 грудня вони завершуються укладенням (в усній формі) Кам'янецької угоди [235, с. 34–37]. Щодо України вона передбачала відновлення не умов Зборівського договору, а лише прав і вільностей козацтва. Всі ж інші аспекти договору відкидалися. Тому не випадково Крим погодився на негайну окупацію козацької України польським військом, повернення туди панів, відновлення повинностей селян і міщан. Отже, політичні наслідки Жванецької кампанії виявилися катастрофічними: не передбачалося навіть автономії Української держави в складі Речі Посполитої. Воєнно-політичний союз з ханством ставав фатальним.

Гостро постає проблема пошуку міцної, концентрованої воєнно-політичної допомоги ззовні. У контексті цього особливого значення набула справа українсько-московського союзу. В результаті тривалих переговорів 11 жовтня 1653 р. Земський собор вирішив прийняти Військо Запорозьке „під свою государеву руку” й розпочати війну проти Речі Посполитої. 29 жовтня посольство В.Бутурліна виїхало в Україну для юридичного оформлення цього акту з боку гетьмана й старшини. У такий спосіб Московія прагнула запобігти небезпечному для себе зближенню України з Портою і небажаному зміцненню Польщі у разі поразки України [122, с. 124–128].

Після Переяславської ради 1654 р. переговори продовжуються і завершуються укладенням наприкінці березня договору. Він передбачав: збереження за Українською державою витвореної форми правління (республіканської) й устрою інституцій політичної влади (унітарного); території, суду й судочинства; армії (у 60 тис. козаків); фінансової системи; територіально-адміністративного устрою; нової моделі соціально-економічних відносин; повної незалежності у проведенні внутрішньої політики. Її суверенітет частково обмежувався: у сфері зовнішньополітичної діяльності (відносинах із Річчю Посполитою і Портою), а також зобов'язанням сплачувати певну суму данини до московської скарбниці. За своїми формально-правовими ознаками договір скоріше нагадував акт про встановлення відносин номінального васалітету чи протекції, а за змістом передбачав створення під верховенством корони Романових конфедерації, спрямованої проти зовнішнього ворога. Не всі були задоволені переяславськими рішеннями і „Березневими статтями”. У їхньому числі були і представники вищого православного духовенства на чолі з Сільвестром Косовим. Воно насамперед боялося своєї залежності від московського патріарха. Були незадоволені й представники інших станів. Не склали присяги царю Іван Сірко, Іван Богун та інші. Не все задовольняло в договорі й Богдана Хмельницького, але він добре розумів, що для блага України саме він зараз найпотрібніший і мусив підтримувати його.

У 1654 р. Московія розпочала війну проти шляхетської Польщі, якій тепер доводилося вести бойові дії на два фронти [15, с. 165]. Влітку 1654 р. між Кримом і Річчю Посполитою укладається „Вічний договір” про взаємну допомогу. Намагання Б.Хмельницького скористатися смертю хана для відновлення українсько-кримського союзу успіху не мали, і новий хан Магомет-Гірей 22 листопада ратифікував договір з Польщею. Усвідомлюючи страшну небезпеку удару 30-40-тисячного польського війська із заходу і 30-40-тисячної орди з півдня, гетьман прагне добитися від Москви допомоги. Але бюрократичний апарат Московії виявився неспроможним реально оцінити воєнно-політичну ситуацію і вчасно переорієнтуватися та надіслати додаткові сили. Тому Б.Хмельницький втратив кілька місяців часу, сприятливого для наступу проти ворога. Цим скористалося польське командування, і в листопаді 1654 р. 30-тисячна армія вторглася у Брацлавщину. До кінця лютого 1655 р. 50 міст Подільського краю були повністю зруйновані, десятки тисяч подолян загинули у боротьбі, інші

масово переселилися у Молдавію та Лівобережну Україну [128, с. 321–326].

Після об'єднання на початку 1655 р. з татарською ордою польське командування продовжило наступ до Умані. Кровопротитна війна не виявила переможця, жодна з сторін не могла провести рішучий наступ. Московія, налякана успіхами Швеції у Прибалтиці, вирішила піти на зближення з Річчю Посполитою. І наприкінці травня наступного року цар оголосив війну Швеції. Дізнавшись про зміну зовнішньополітичного курсу Олексія Михайловича, гетьман зрозумів, що московське-польське замирення можливе лише за рахунок українських інтересів. Так воно і сталося, коли у 1667 році Московія і Річ Посполита підписали Андрусівське перемир'я, яким фактично була анульована переяславсько-московська угода.

Особливістю Визвольної війни було те, що в її ході до зброї взялися всі версти і стани українського народу. На війну працювало все суспільство, а в бій йшли війська що набагато перевищували чисельністю старовинні запорізькі і реєстрові військові з'єднання. Це вимагало колосального напруження сил всієї держави. В той же час проведений вище аналіз розвитку збройних сил України показав, що їх організація і забезпечення було проведене на високому професійному рівні. Українському керівництву в умовах затяжного військового конфлікту вдалося уникнути перенапруження матеріальних сил українського суспільства і цим забезпечити його подальше життя і повноцінний розвиток.

В політичному аспекті, як видно з вищенаведеного, в залежності від історичних і геополітичних змін відбувалися зміни і в поглядах гетьмана щодо ідей автономності і незалежності козацької держави.

На початку національно-визвольної революції політичні погляди Б. Хмельницького були спрямовані на ідею козацького автономізму, на включення України до тріалістичної Речі Посполитої як рівноцінної Польщі та Литви [220, с. 321]. Програма політичного автономізму Гетьманщини впродовж тривалого часу була визначальною в поглядах Б.Хмельницького, він не виключав можливість повернення до складу Речі Посполитої за умови реформування її державного устрою у федерацію рівноправних суб'єктів. „Адже ми діти тієї орлиці, - писав Богдан Хмельницький у березні 1651 р. С. Косову, - золоті пера якої підскубли оттоманські руки; ці пера можуть за короткий час відрости, коли ми щиро поріднимосся з любові, загрибши гнів у забуття, (тоді) обнімуться брати...” [156, с. 141]³⁵.

Ще на початку 1648 р. учасники козацького повстання, яке спалахнуло на Запорозжжі під проводом Б.Хмельницького, домагалися скасування „Ординації” 1638 р., поновлення козацьких прав і свобод і, що важливо, визнання за козацьким регіоном автономії у складі Польщі. Проте отримали типову для способу мислення польської еліти відповідь: „...швидше будете на палі, ніж дочекаєтеся вольностей” [63, арк. 685; 64, № 6691; 149, арк. 49; 74, с. 18]. Отже, ще на початковому етапі Української революції польська

Після розгрому польських армій біля р. Жовті Води і під Корсунем Б. Хмельницький запропонував полоненому гетьману М.Потоцькому передати до Варшави нові вимоги, що передбачали визнання створеного на теренах козацької України (включаючи Білоцерківщину й Уманщину) з визначеними кордонами, власним адміністративно-територіальним устроєм й органами виконавчої влади політичного утворення „вільного козацького князівства”, очолюваного гетьманом, яке б підлягало лише зверхності короля. Однак отримав відмову під тим приводом, що Польща ніколи не погодиться на такі великі поступки [55, арк. 116; 62, арк. 165–166, 169, 203].

Після перемоги української армії під Пилявцями (13 вересня 1648 р.) і її походу на Захід завершилося звільнення (за винятком кількох міст) усіх етнічних українських земель (включаючи й ті, що перебували у складі Великого князівства Литовського). Польська і переважна більшість української шляхти залишила їхні межі. Припинилося функціонування усіх без винятку польських органів влади. Фактично це означало ліквідацію на звільнених теренах політичної системи Речі Посполитої. На жаль Б. Хмельницький продовжував залишатися у полоні ідей автономізму [117, с. 319–326]. Осіння кампанія 1648 р. після Пилявецької битви проводилася не стільки з метою включення західного регіону до складу козацької держави, скільки для реформування державного устрою Речі Посполитої: запровадження абсолютизму й визнання за Україною (Руссю) таких же прав, які мала Литва.

У листопаді 1648 року Б. Хмельницький відправив до Варшави посольство, яке мало запропонувати Яну Казимиру умови-„кондиції”, на яких Український гетьманат визнає його зверхність над собою у випадку обрання. Гетьман вимагає, щоб на козацькій території не було польського війська, а також визначає низку свобод для козаків. Зокрема, щоб „завжди козаків було 12 тисяч і щоб чинним був той привілей, який одержали від святої пам’яті короля... Щоб не були під владою панів коронних гетьманів, а тільки під владою короля його милості і мали свого гетьмана, обраного козаками. Польща проігнорувала ці умови Б.Хмельницького.

Ситуація суттєво змінилася після укладення 21 листопада Б. Хмельницьким з новообраним королем Яном Казимиром перемир'я, що передбачало визнання Військом Запорозьким підлеглості суверенній владі монарха й відведення українського війська до традиційного козацького регіону, а відтак поновлення функціонування польської політичної системи майже на всій території України. Причиною цієї найбільшої помилки гетьмана була його вірність ягеллонській ідеї єдності Речі Посполитої. Б. Хмельницький продовжував сподіватися на реформування новим королем державного устрою останньої, внаслідок чого більшість визволених українських земель (принаймні, у складі Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського та Чернігівського воєводств) мала б отримати статус рівноправного суб'єкта федерації. Однак, цього не сталося, відбувся трагічний за своїми наслідками поділ українських земель на дві частини, з яких одна продовжувала залишатися складовою Корони, а друга

перетворилася в окремий державний організм – козацьку Україну, кордон між якими скасувати так і не вдалося

20 лютого 1649 р. у Переяславі розпочалися українсько-польські переговори. Їх перебіг показав, що на той час у гетьмана орієнтація на політичну автономію трансформувалася в ідею незалежності Української держави. Переосмисливши уроки торішньої боротьби, вперше в історії української суспільно-політичної думки Б.Хмельницький сформулював основні принципи національної державної ідеї. Її наріжні принципи були чітко сформульовані гетьманом у першій половині 1649 р. Передбачалося звільнення „з лядської неволі” всього „народу руського”; унезалежнення від Речі Посполитої новоутвореного державного організму, який розглядався спадкоємцем княжої Русі; витворення соборної держави, до складу якої мали увійти „Вся Русь й Україна”, „вся Русь Київська”, терени по Львів, Галич, Холм і „до Вісли” (від „Перемишля” до „московських кордонів”), як „володіли благочестиві великі князі...” [202, с. 113]³⁶.

За спостереженнями М.Грушевського [83, с. 1493–1494]³⁷ Б. Хмельницький в лютому 1649 р. „метою ставив повну державну незалежність України в її історичних границях”, і „політика його цілком ясно орієнтується на незалежну Україну”; „...Програма незалежної від Польщі України від січня 1649 р. вже не сходила з столу Хмельницького...”.

Наприкінці 1649 року Б.Хмельницький робить ще одну спробу знайти компроміс із Польщею, про що свідчить „Інструкція до пресвітлого сенату і посольського кола, які зібралися на Варшавському сеймі 1649 року, від його королівської милості і Речі Посполитої війська Запорозького. Кінець листопада”. Гетьман просить короля Владислава, щоб він узяв козаків „під свій захист” [223, с. 238]. Він також просить підтвердити умови Зборівського договору, укладеного у серпні 1649 р., наголошуючи на тому, що Польща має дотримуватися умов, зазначених у тому документі. На жаль, спроба створення соборної незалежної держави зазнала невдачі. Потрапивши до влаштованої ханом пастки, гетьман змушений був задовольнитися одержанням козацькою Україною автономії у межах Речі Посполитої.

З 1650 року спостерігається зміна у державницькій політиці Б. Хмельницького. Він схиляється до ширшої орієнтаційної політики, шукає нових союзників. У „Листі великому візирові Туреччини” від 2 серпня 1650 року гетьман пише: „Ми послухали наказу могутнього царя і хочемо йому служити всіма способами з особливою вірністю, а полякам ми відтепер цілком не хочемо вірити, бо вони досі вже дуже часто ошукували” [223, с. 243]³⁸. Б.Хмельницький наголошує на прагненні до союзу з іншою державою, котра рахуватиметься з інтересами козацтва. Свідченням посилення стосунків з Туреччиною є підписаний Б.Хмельницьким „Договір про Записки М. Голінського // Архів Інституту історії України НАН України. – № 4184. – С. 185

Смолій В.А. Гетьман Богдан Хмельницький і його доба // Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження великого гетьмана). – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – С. 12

Там само. – С. 12.

торгівлю на Чорному морі” (датується 1650-ми роками).

Поразка українського війська під Берестечком і укладений „Білоцерківський трактат із Річчю Посполитою” від 28 вересня 1651 року утворили сприятливі умови для втілення у життя стратегічної програми Варшави – ліквідації політичної автономії козацької України. Цей трактат значно обмежував суверенітет Козацької держави, її автономні права. Реєстрове військо мало становити 20 тисяч, польська шляхта отримала право повернутися у свої маєтки, козацькому урядові заборонялося вести незалежні міжнародні переговори. Б.Хмельницький не міг змиритися з таким становищем. Результатом цього став „Універсал Богдана Хмельницького з наказом готуватися Запорозькому війську до війни з Польщею” від 24 березня 1652 року. В червні 1652 р. під Батогом гетьман розгромив польську армію і тим самим викликав масове повстання на теренах козацької України, на яких повністю припинилося функціонування польської політичної системи. Цю ситуацію зафіксував у 1653 р. сотник П.Уманець у листі до сіверського воєводи: „А тепер у нас за ласкою Божою... тут у всім краю сіверському ні воєводи, ні старости, ані писаря немає. Боже дай, здоров був пан Богдан Хмельницький, гетьман усього Війська Запорозького!” [128, с. 241]³⁹.

Березневі статті з московським царем 1654 року, підписані Б. Хмельницьким, засвідчують його орієнтацію на Москву як головного міжнародного союзника. У статтях йдеться про підданство не Московській державі, а безпосередньо цареві. Крім того, союз двох держав мислився як союз вільного з вільним і рівного з рівним, як союз, що підписується, у першу чергу, для військової взаємопідтримки. Незважаючи на всі подальші результати Переяславської Ради, цей договір мав велике значення для Козацької держави: „Це було урочисте, міжнародного характеру, визнання влади Війська Запорозького на Україні й всенародності та дожиттєвості прав Гетьмана Війська Запорозького як єдиного володаря України... Це було повним і остаточним визнанням української національно-визвольної революції, її справедливості, легальності й конституційності. Іншими словами, це було визнання де-юре нової Української Козацької держави, її козацького устрою та козацької влади” [166, с. 125]⁴⁰.

З часом державницька політика Б.Хмельницького змінюється. Він починає формувати нову коаліцію. У 1656 – 1657 роках було зроблено кроки для створення військового союзу між Україною, Швецією, Семигородом, Бранденбурзьким князівством, Молдавією та Валахією. В „Інструкції послам до Юрія Ракочія” від 29 липня 1656 року Б.Хмельницький наголошує на тому, що поновлення війни з Польщею відбувається не з вини Козацької держави, а з вини Речі Посполитої, котра порушила підписані умови. Гетьман розмірковує над сутністю війни. Для нього війна – не засіб наживи, а шлях до здобуття прав і вольностей для свого народу. Нового союзника Б.

Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 56–59.

Грушевський М.С. Ілюстрована історія України / Репринт. відтворення вид.1913 р. – К.: ІСЕ-Україна, 1990. – С. 265.

Хмельницький бачить в особі Швеції. Гетьман написав кілька листів до шведського короля, в яких підтвердив готовність Козацької держави до союзу з цією державою. У своїх листах Б.Хмельницький визначає суть міжнародної політики Козацької держави: захищати власні державні інтереси, а не вести загарбницькі війни. Очевидно, переговори зі шведським королем були успішними. Не виключено, що Швеція була готова стати союзником Козацької держави, що засвідчено у „Листі до шведського короля Карла Густава в зв'язку з перервою у переговорах” від 1 липня 1657 року.

Водночас не припиняв Б.Хмельницький і переговори з Москвою. Але то були переважно формальні перемовини. У „Наказі послові до Москви Федорові Коробці” від 23 квітня 1657 року гетьман наголошує, що козацтво не має наміру виходити з-під протекторату Москви. Водночас він просить, „щоб нам його царська величність про все зголосив, як із ляхами та з литвою бути постановити: чи буде із шведом воювати чи ні; пани ж ляхи тут зволікають, а гордою своєю думою, відпочивши, різними хитрощами промишлятимуть на нас воювати і турків і татар зтягають, щоб ми, відаючи його царської величності задуми й постановлення, були надійні, кому відсіч давати” [223, с. 286]⁴¹. Таким чином Б.Хмельницький намагався приховати свої переговори зі Швецією, розуміючи, що Москва може зреагувати військовими діями та репресіями проти гетьманщини.

Що стосується соціальної основи політичної програми гетьмана, то її становлення проходило одночасно із формуванням якісно відмінної від існуючої у Речі Посполитій моделі політичних відносин державної влади із соціальними спільнотами. З самого початку революції Б.Хмельницький намагався запобігти етнічним чисткам й винищенню іновірців. Він рішуче засудив погроми, які були вчинені підрозділами М.Кривоноса влітку 1648 р., стративши при цьому деяких його старшин [102, с. 67]. 2 серпня 1650 р. гетьман видав наказ білоцерківському полковнику, в якому застерігав старшин і козаків не вчиняти шкоди „ляхам, які знаходяться тепер у наших краях”. Відомі також універсали Б.Хмельницького, які він видав у 1651-1652 рр., до польського поспільства й поляків про доброзичливе ставлення до них [102, с. 182, 629–630].

Політика Б.Хмельницького щодо релігійних спільнот була неоднозначною. Гетьман всебічно підтримував православну церкву і не підтримував, хоча й не забороняв функціонування у Гетьманщині католицької спільноти.

На початку революції Б.Хмельницький намагався залучити на сторону Війська Запорозького шляхту й магнатів, а відтак гарантував недоторканість їхнього майна і маєтків. Однак переконавшись у марності своїх сподівань, гетьман змінив політичну тактику і брав під захист лише тих із них, хто приєднався до повстанців. Після укладення Замостянського перемир'я (листопад 1648 р.) гетьман дозволив шляхті повернутися до „дідичних маєтностей” за умови визнання чинності української влади. Під час лютневих

переговорів 1649 р. з посольством А.Кисіля Б.Хмельницький підкреслював: а захоче „хліба котрий з нами їсти, нехай же Войску Запорозькому послушний будет...” [74, с. 118]. Внаслідок масового спротиву поспільства гетьман був вимушений відмовився від реалізації проголошеного курсу. Відповідно до умов Переяславського перемир'я (кінець лютого 1649 р.) шляхті заборонялося повертатися до своїх володінь.

Б.Хмельницького вважав законними соціальні права і привілеї шляхти (володіти маєтками з підданими, мати власні станові земські й городські суди та ін.), але вкрай неохоче йшов на надання їй земельних володінь й намагався уникати втручання у стосунки з підданими, котрі відмовлялися виконувати „звикле послушенство”.

Значно більше уваги приділяв Б.Хмельницький козацтву. З самого початку розбудови Української держави її центральні і місцеві органи влади формувалися власне з його представників. Гетьман дбав перш за все про обстоювання станових інтересів козацтва та легітимацію його ролі політичного лідера нового суспільства. Перед ним стояло кілька складних проблем, які виникли в ході революції і вимагали свого розв'язання. Перш за все це правове розмежування з масами покозаченого поспільства. Влітку 1650 р. Б.Хмельницький зробив першу спробу у цьому напрямі, намагаючись обмежити склад козацтва до 40 тис. реєстровиків. Однак опір нереєстрових козаків, покозачених селян і міщан, постійна загроза продовження воєнних дій спонукали українського володаря відмовитися від свого наміру.

Намагаючись опертися на підтримку православного духовенства, Б.Хмельницький відразу ж повів політику на захист його інтересів. Під загрозою смертної кари він заборонив не тільки поспільству, але й козацтву, втручатися „в справи духовніе церковніе священническіе” чи ображати „священников духовних отцов своїх”. Він же щедро обдаровував монастирі земельними володіннями, зобов'язуючи підданих виконувати „звикле послушенство” [202, с. 80–81].

Допускалося духовенство й до політичної діяльності, зокрема, воно могло брати участь у роботі військових і старшинських рад, старшинських з'їздів тощо. Б.Хмельницькому вдалося спрямувати цю діяльність у конструктивне русло. Він зумів переконати С.Косова відмовитися від втручання у функціонування полково-сотенних органів влади й проведення самостійної політики щодо Речі Посполитої й Російської держави.

Щодо стосунків центральної і місцевої влади з міщанами, то Б.Хмельницький дотримувався політики збереження магдебурзького права. Він підтримував міське самоврядування й залучав час від часу війтів і бурмистрів до роботи старшинських рад.

В системі відносин державної влади із соціальними спільнотами важливе місце посідала політика Б.Хмельницького щодо селянства. На перших порах (червень - липень 1648 р.) гетьман намагався безуспішно взяти під контроль розгортання соціальної боротьби селян, вважаючи за можливе збереження існуючої моделі відносин між ними і шляхтою.

Однак логіка подій війни переконала його, що шляхта беззастережно підтримує польський режим. Це обумовило той факт, що гетьман не лише відмовився від наміру вгамовувати селянський рух, а й почав сприяти його розгортанню [202, с. 84–86].

Враховуючи потужний спротив поспільства відродженню дореволюційних порядків, Б.Хмельницький визнав козацькі права за покозаченими селянами і міщанами, залишаючи їх у війську. Під час переговорів у Переяславі гетьман вперше офіційно заявив польській стороні, що не „відступиться від черні”, бо „то права рука наша, котрі не витерпівши хлопства, пішли в козаки” [74, с. 108, 109]. Разом з тим, обстоюючи інтереси православних монастирів, він заборонив записувати у козаки їхніх підданих і зобов'язував останніх виконувати „повинності і роботи вшелякіє” [102, с. 88, 89].

Умови Зборівського договору змушували Б.Хмельницького маневрувати з тим, щоб пом'якшити гостроту соціальних суперечностей між поспільством, з одного боку, та шляхтою, котра поверталася до маєтків, з іншого. Березнева 1650 р. Київська старшинська рада прийняла ухвали, аби остання „якнайскромніше поводитися з підданими” й тимчасово задовольнилася надходженнями прибутків лише з шинків і млинів. Видаючи панам охоронні універсали, що передбачали підданство селян, гетьманська влада, по-перше, не брала на себе зобов'язань гаранта виконання ними повинностей і сплати податків; по-друге, уникала вживати репресивні заходи проти бунтівників. За умов масового спротиву поспільства і явного небажання Б.Хмельницького йти на відкритий конфлікт з ним, шляхта не спромоглася відновити дореволюційну модель соціально-економічних відносин. А після перемоги під Батогом (червень 1652 р.) гетьман де-факто визнав основні завоювання селян: особисту свободу, право власності на землю й вступу до козацького стану [202, с. 87].

До останніх днів життя він не втручався у селянське господарювання, займанщину, функціонування вільних військових сіл, що виникли у козацькій Україні. Вважаючи селянство потенційно „підданським” станом, Б. Хмельницький так і не провів правового розмежування між селянами і козаками й украй неохоче надавав володіння шляхті, котра служила у Війську Запорозькому, й старшині. У 1657 р. тільки 2-3% селян Гетьманщини перебувало в особистій залежності від світських і церковно-монастирських землевласників. Решта у певній мірі користувалася здобутками Селянської війни й не переобтяжувалася податками з боку держави, у т.ч. й на платню козакам, що передбачалася договором 1654 р. На переконання П.Тетері, для цього було б достатньо збирати з кожного двору по 1-2 злотих.

Відсутність у Війську Запорозькому механізмів щодо легітимного врегулювання соціального статусу селянства, що перестав відповідати чинному законодавству (зокрема, Литовським статутам), залишала правові підстави для відродження традиційної для попереднього часу соціальної структури, що викликало потужний соціальний спротив [202, с. 88].

Отже, проаналізовані суспільно-політичні джерела свідчать, що у світогляді Б.Хмельницького відбулася певна еволюція від ідеї козацької автономії до створення суверенної незалежної держави. Державницька концепція гетьмана Б.Хмельницького стала вершиною державницького мислення доби розвинутої Козацької держави. Вона засвідчила утвердження цієї держави, визначення її внутрішньої та зовнішньої політики.

3.2. Перетворення Б.Хмельницьким козацького війська в опору українського національного визволення

Як ми вже зазначали, у житті кожного народу є визначні, епохальні, доленосні події, що знаменували собою справжній поворот в історії країни, видатні особистості, політичні та державні діячі загальнонаціонального масштабу, діяльність яких мала вирішальне значення не лише для даного, але й сусідніх народів. В історії України і її народу подією такого рівня і значення, на наш погляд, можна вважати Визвольну війну середини XVII ст., яку очолювала видатна особа – Богдан Хмельницький.

За існуючими енциклопедичними матеріалами [94, с. 442–444], Богдан (Зіновій) Михайлович Хмельницький (бл. 1595-1657 рр.) визначний український політичний і державний діяч, полководець, гетьман України (1648–1657 рр.). Засновник Української держави. Народився у родині українського шляхтича М.Хмельницького, ймовірно, на хуторі Суботів, неподалік Чигирина. Добре володів польською та латинською мовами, знав історію. Після 1618 р. вступив до Чигиринської сотні реєстрового козацького війська. У серпні 1620 р. разом з батьком вирушив до війська коронного гетьмана С.Жолкевського, яке готувалося до походу на Молдову. Брав участь у Цецорській битві 1620 р., в якій загинув його батько, а сам Б.Хмельницький потрапив у полон. Перебуваючи у дворічному турецькому полоні в Стамбулі, добре оволодів турецькою мовою. Після повернення з неволі служив у Федоровича. Припускають, що згодом він брав участь у походах козаків проти татар і турків, а також у війні Речі Посполитої з Московською державою (1632-1634 рр.). У 1637 р. був учасником національно-визвольного повстання під проводом П.Павлюка. Після битви під Кумейками брав участь у козацькій раді в Києві, де його обрано до складу посольства, яке мало домагатися у короля пом'якшення умов прийнятої сеймом Речі Посполитої Ординації 1638 р. У грудні 1638 р. його обрано сотником Чигиринського полку. У квітні 1645 р. Б.Хмельницький у складі посольства побував у Франції, де укладено угоду про наймання козаків, які згодом прилучилися до воєнних дій проти іспанських Габсбургів під Дюнкерком.

У середині 1640-х років загострилися стосунки Б.Хмельницького з представниками королівської адміністрації, зокрема з чигиринським старостою О.Конецпольським і підстаростою Д.Чаплинським. Незважаючи на те, що король надав Б.Хмельницькому привілей на право володіння хутором Суботовим, навесні 1647 р. Д.Чаплинський захопив хутір і вигнав

звідти його родину. Наприкінці травня 1647 р. Б.Хмельницький виїхав до Варшави, де обговорював питання про організацію морського походу проти турків. На початку вересня 1647 р. коронний канцлер Єжи Оссолінський вручив Б.Хмельницькому гетьманські клейноди. У вересні 1647 р. під його проводом відбувалися таємні наради щодо організації антипольського повстання. У грудні 1647 р. Б.Хмельницький з невеликим загоном козаків вирушив на Запорозжя. На острові Томаківка наприкінці грудня 1647 р. створена ним армія починає активні бойові дії проти поляків.

Повстання під керівництвом Б.Хмельницького, яке він підняв проти Польщі на початку 1648 р., співпадало із формуванням у Західній Європі наприкінці Тридцятилітньої війни нової, лінійної тактики, згідно з якою зросла роль кінноти й артилерії, збільшився фронт розгортання війська за рахунок зменшення глибини його побудови. В одну лінію по фронту тепер стають кіннота, артилерія та піхота. Причому останній вже відводилася допоміжна роль [214, с. 37].

З великим рівнем імовірності можна припустити, що Богдан Хмельницький був обізнаний із цими змінами, бо якщо стосовно його участі в цій війні є сумніви, то на ній побувала значна частина українського козацтва (в тому числі й військова старшина), бойовий досвід якого не міг не використати український гетьман.

Враховуючи зміни у способах збройної боротьби, досвід минулих козацьких повстань і відсутність національної кавалерії, Б.Хмельницький за угодою з Кримським ханом включив до складу своєї армії татарську кінноту. Тим самим він не тільки ліквідував оперативно-стратегічну перевагу польського війська над українським у кавалерії, а й змінив співвідношення сил на свою користь, оскільки поляки не мали піхоти, рівноцінної українській. Торкаючись цього аспекту, польський історик В.Маєвський писав: „Невелике військо, яке утримувалося за одну четверту частину прибутків з королівських маєтків (звідси назва - кварцяне військо), у 1624-1644 рр. завдяки використанню взаємодії кінноти, піхоти, артилерії і обозів, досить добре справлялося навіть з кількісно сильнішими противниками, які, маючи добру кінноту, однак не мали у своєму розпорядженні вогневої сили (татари) або, маючи добру піхоту і обози, користувалися нечисельною або неякісною кіннотою (козаки). Козацько-татарська угода, укладена у 1648 р., спричинила до поєднання обох згаданих факторів, що ліквідувало польську тактичну перевагу, яка до цього часу мала місце” [160, с. 58–60]⁴².

Ситуація, створена Б.Хмельницьким, зробила польську армію недостатньо спроможною до бойових дій проти українського війська. В. Маєвським вона визначена як „криза польського воєнного мистецтва 1648-1649 рр.”, яка відбилась у поразках поляків на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями та Зборовим. Вагомим чинником кризи польського воєнного мистецтва була втрата польською армією на Жовтих Водах та під Корсунем (травень 1648 р.) основного складу її кавалерії, на відновлення якої було

Мицик Ю. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр.// Укр.іст.журн. – 2001. -№ 1. – С. 141.

витрачено майже три роки.

Влітку (червень) 1648 р. повстання Б.Хмельницького переросло у Визвольну війну всього українського народу, ознакою якої став початок формування державних структур за полково-сотенним устроєм. Цілком закономірно, що за тих умов формувалася у козацькому середовищі й особисто у Б.Хмельницького система поглядів, тобто воєнно-політична доктрина, на ведення війни проти Польщі. При цьому треба підкреслити, що питання побудови українських державних структур, війська та розробка військово-політичної доктрини на той час мали свої особливості, які можна вважати суто національними. Вони полягають у тому, що виникнення та подальший розвиток державних та військових структур відбувалися в умовах відхилення від класичної схеми держава – військо. Якщо у сусідніх народів армії формувалися державними структурами для вирішення завдань їхньої зовнішньої політики, то в Україні навпаки: організоване у військову силу козацтво створило (за традиціями Запорозької Січі) у 1648 р. свої державні інститути з метою максимальної мобілізації сил народу для його визволення. При цьому військові структури не тільки виступили ініціаторами побудови державної системи, а й стали базою для її створення.

Побудова державних структур на базі таких військових одиниць, як полк і сотня, привела до створення полково-сотенного устрою, який, на думку Я.Дашкевича, не мав жодних аналогій серед ближчих і дальших сусідів України XVII-XVIII ст. Відбувся, за його словами, своєрідний сплав: об'єднання в руках полковника, частково сотника, військової, цивільної і судової влади. Тобто в основі формування української державності, як і на Січі, був закладений військовий елемент, який визначив її характер: виникла українська демократична козацька республіка з політично-адміністративною, військовою та судовою владами. Провідна роль військового елемента в цій республіці проявлялася в тому, що козацька адміністрація контролювала фактично всі сфери суспільного життя (хіба що крім релігійної) [97, с. 7].

Отже, система поглядів (військово-політична доктрина) в державі Б.Хмельницького на сутність, мету війни проти Польщі, на підготовку до неї народу і козацького війська, а також на способи її ведення була визначена в процесі формування державних структур за полково-сотенним устроєм і стала складовою частиною їх діяльності. Оскільки полково-сотенний устрій дозволяв здійснити максимальну мобілізацію сил народу для свого визволення, то закономірно, що ці тенденції позначилися і на військово-політичній доктрині. Це дає підстави стверджувати, що військово-політична доктрина української козацької держави Б.Хмельницького мала національно-визвольне спрямування.

Головними завданнями для війська Б.Хмельницьким були визначені розгром польської армії та визволення від польської шляхти території Наддніпрянщини, Брацлавщини, Волині та Подолії. Спираючись на результати бойових дій, гетьман планував примусити уряд Речі Посполитої визнати входження української козацької держави, створеної на означеній території, до Польського Королівства на федеративних (конфедеративних)

засадах, як перший етап на шляху до незалежності козацької республіки. Основною формою дій для української армії він обирає наступ (за характером оперативно-тактичний), який за змістом повинен був реалізовуватися такими видами бойових дій, як глибокий рейд, зустрічний або наступальний бій (битва) за допомогою основного засобу – стратегічного, оперативного та тактичного маневрування.

Розгром Польщі вимагав значної військової сили, тому складовою частиною військово-політичної доктрини Б.Хмельницького стала проблема союзників. Аналіз характеру всього комплексу бойових дій у ході Визвольної війни свідчив, що, не сподіваючись відразу на допомогу держав-сусідів, окрім Криму, і розраховуючи головним чином на власні сили, він розробив у межах військово-політичної доктрини концепцію виснаження (вимогування) ворога, яка стає провідним напрямом боротьби проти Речі Посполитої. Основними оперативно-стратегічними принципами цієї концепції він обирає маневрове блокування (напередодні та в ході битви) основних комунікацій на території ворога (переправ, шляхів сполучення, фортець) і залучення до боротьби проти нього широких мас населення.

Основоположником маневрової стратегії, спрямованої на виснаження ворога шляхом дій на його комунікації, став французький полководець Тюренн (1611-1675 рр.). Витоки цієї стратегії беруть свій початок від маневрувань шведської армії під час Тридцятилітньої війни, яким Тюренн надав подальшого удосконалення. Так, якщо у шведського полководця Густава Адольфа (1611-1632 рр.) метою маневру був бій, то у Тюренна він є одним з моментів маневру або засобом маневру, за допомогою якого полководець прагнув вплинути на армію та комунікації ворога з метою його виснаження. Він був противником облоги і здобуття фортець (міст), віддаючи перевагу бойовим діям проти ворога у відкритому полі [216, с. 86].

Аналіз бойових дій Визвольної війни за період 1648-1652 рр. засвідчив широке застосування Б.Хмельницьким маневрової стратегії, спрямованої на виснаження ворога шляхом блокування його комунікацій. Проведені ним за тих умов битви мають риси етапів маневрування або виснаження ворога. Як і Тюренн, Б.Хмельницький вважав облогу і здобуття фортець марнотратством сил і часу, що бойові завдання треба вирішувати шляхом зіткнення з головними силами ворога у відкритому полі.

Виникає закономірне питання: на чому ґрунтується спільність стратегії Тюренна і Б.Хмельницького? Щоб відповісти на нього, по-перше, зазначимо: стратегія маневрування на комунікаціях району воєнних дій була притаманна всім козацьким повстанням 1591-1638 рр., які передували Визвольній війні, хоча мета цього маневрування була трохи іншою – уникнення битви. Проте під час останнього повстання під керівництвом П. Павлюка (1637 р.) було здійснено блокування таких важливих комунікацій, як переправи через Дніпро, з метою недопущення об'єднання польського війська. Схоже блокування переправ через Дніпро здійснив Б.Хмельницький у двадцятих числах травня 1648 р., напередодні Корсунської битви, щоб не допустити приєднання до збройних сил М.Потоцького армії Я.

Вишневецького, який перебував у цей час на Лівобережжі. По-друге, наголосимо й на тому, що військова старшина, а серед неї і Б.Хмельницький (як вже зазначалося), була обізнана з основами західноєвропейського воєнного мистецтва, зокрема періоду Тридцятилітньої війни, оскільки українське козацтво брало в ній участь на умовах найму. Очевидно, не була залишена без уваги і нова стратегія Тюренна, яка відповідала традиціям збройної боротьби козацтва проти ворога (Польщі). Проте Богдан Хмельницький пішов далі Тюренна у вдосконаленні дій спрямованих на комунікації ворога і виснаження його сил: якщо щось із стратегії Тюренна і було ним запозичене, то воно стало лише складовою частиною концепції виснажування ворога, розробленої гетьманом, яка мала суто українські риси.

Всебічна підтримка української армії народом України – основний, визначальний стратегічний напрямок у цій концепції. На думку В. Маєвського, це призвело до неспроможності польської армії „заволодіти Україною Хмельницького”, бо козацьке військо, завдяки підтримці з боку народних мас, негайно відроджувалося після кожної поразки [19, с. 48–50].

Реалізацію розробленої концепції виснажування (вимотування) ворога Б.Хмельницький розпочав влітку 1648 р. Так, за допомогою авангарду української армії, очолюваного М.Кривоносом, протягом другої половини липня було здійснено маневрове блокування основних комунікацій ворога на глибину до 250 км на захід від Білої Церкви до рубежу Острог – Кам'янець-Подільський. Проведена в тих умовах (23 вересня 1648 р.) Пилявецька битва стала взірцем морального виснаження ворога. Зазначимо, що і надалі, перед кожною битвою, українською армією здійснювалося маневрове блокування основних комунікацій району воєнних дій.

Говорячи про союзників, як складову частину військово-політичної доктрини Б.Хмельницького, зауважимо: він доклав багато дипломатичного хисту, створивши антипольську коаліцію держав у складі Криму, Молдови, Росії та ін. Однак, серед цих союзників особлива роль належала Кримському ханству. Визвольна війна показала військову могутність цього союзу, який міг би бути гарантом незалежності Кримської та Української держав. За висловом Б.Хмельницького, ніякі вороги „...не переможуть запорозької та татарської сили” [73, с. 117–118]⁴³.

Загальний аналіз військових дій дозволяє нам визначити деякі особливості воєнного мистецтва Богдана Хмельницького.

По-перше, це прагнення українського гетьмана розгромити ворога у генеральній битві.

По-друге, маневрування військами як на тактичному, так і на стратегічному рівнях. Якщо під час козацьких повстань здійснювалося маневрування у районі воєнних дій, то у Визвольній війні маневрування такого рівня здійснювалося частиною війська (авангардом, загonom

Бібліотека музею Чарторийських. ВР. – Спр. № 143. – Арк. 685; Бібліотека національна (Варшава). ВМФ. – № 6691; Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника . ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських №3882/II. – Арк. 49; Воссоединение Украины с Россией. – Т. II. – С. 18.

особливого призначення) у складі 4-5 козацьких полків (15-20 тис. осіб).

Під час козацьких повстань 1591-1636 рр. маневрування здійснювалося з метою ухилення від битви шляхом переходу повстанського війська до оборони українського „табору”. У битвах на Жовтих Водах, під Корсунем, Зборовом, Берестечком, Батогом з частини українського війська створювався передовий загін (загін особливого призначення), який напередодні битви, рухаючись попереду головних сил на відстані 15-20 км, мав на меті зустріти (наздогнати) ворога, атакувати, виснажити його боєм і прикрити вихід головних сил у район битви та введення їх у бій.

По-третє, Богданом Хмельницьким застосовувалася своєрідна козацька тактика, що склалася ще за часів Петра Сагайдачного. В ході тактичного маневрування військ битва була одним з його етапів, спрямованих на виснаження або вимотування ворога.

По-четверте, це залучення до боротьби проти ворога широких мас населення.

По-п'яте, основними видами стратегічних дій в період Визвольної війни українського народу середини XVII століття стали не тільки наступ і оборона, а також контрнаступ та партизанська боротьба проти ворога. Своєрідність української стратегії в цей час полягала у поєднанні вищезазначених видів стратегічних дій з цілим комплексом маневрування козацьких регулярних угруповань, а також повстанських підрозділів.

Виходячи з цього, можемо сказати, що Богдан Хмельницький був творцем збройних сил повсталого українського народу. Француз П'єр Шевальє, що залишив свої записи „Про війну козаків з поляками”, свідчить, що саме масова участь населення у визвольній війні мала фатальні наслідки для польського війська. „Поляки чинили завжди опір усім, навіть найгрізнішим ворогам, і все-таки ці війни не здавалися їм такими небезпечними, як війна з козаками, що розпочалася 1648 р., майже в момент смерті короля” [239, с. 30–32]. Павло Алеппський, який безпосередньо спостерігав козацьке військо під час війни, зауважував: „Ці вояки раніше були простими селянами, без усякого досвіду, але поволі навчилися” [188, с. 156]⁴⁴.

Заслугою Богдана Хмельницького є саме те, що він протягом першого року війни за допомогою досвідченої козацької старшини з розрізнених селянських і козацьких загонів, що виникали в Україні під час повстання, зумів створити народно-визвольну армію. Починаючи війну, він вийшов із Запорозької Січі з тритисячним повстанським загonom. Під Зборовом, за свідченням самого українського гетьмана, чисельність війська досягла 360 тисяч осіб. Нечуваний для того часу кількісний склад. Європейські армії, котрі брали участь у Тридцятилітній війні, не перевищували 40-50 тисяч осіб. Богдан Хмельницький перетворив селянські загоны в дисципліновані полки, які перемагали добре навчених шляхетських вояків.

Створюючи збройні сили повстання, що мали народний характер, їхній головнокомандуючий спирався на запорозьке козацтво, яке було в них військово-навченим ядром. Служба генеральним писарем, а потім сотником у козацькому війську до 1648 р. дала можливість Богдану Хмельницькому досконало вивчити принципи комплектування, організації, керування в цьому війську, систему підготовки до походу. Використавши, розвинувши цей досвід, український гетьман виявив себе як найталановитіший організатор армії, яка відбивала традиційні риси січового військового ладу.

У Визвольній війні 1648-1657 років Богдан Хмельницький продовжував основні напрями стратегії й тактики козацько-селянських повстань і розвинув головні риси запорозького військового мистецтва, яке він добре засвоїв, вступивши до Запорозького Війська і перебуваючи на Запорозькій Січі. Богдан Хмельницький поєднав це з досвідом західноєвропейського військового мистецтва, з яким він познайомився в період перебування у Франції, в бурхливі роки Тридцятилітньої війни.

У війні 1618-1648 років, що охопила значну частину країн Європи, діяли найвидатніші полководці багатьох народів. Тут застосовувалися різні напрями стратегії й особливі засоби ведення бою, випробовувалися різні види зброї й перевірялися в дії різні системи організації військ.

Полководець Богдан Хмельницький піднявся до найвищих щаблів тодішнього світового рівня воєнного мистецтва. Сучасники українського гетьмана порівнювали його з Ганнібалом та іншими полководцями античності, що вважалися еталонами воєнного генія. Військове мистецтво українського народу, підняте Богданом Хмельницьким, випередило західноєвропейське в головних напрямках стратегії й тактики.

Український полководець вважав, що переможний кінець Визвольної війни проти Речі Посполитої буде досягнутий тільки внаслідок знищення головного угруповання сил – польсько-шляхетського війська – на західному театрі бойових дій. Тому козацький стратег забезпечував його максимальною кількістю засобів і сил, зосереджуючи тут основні сили повстанської армії. На північний театр війни проти литовських військ він посилав невеликі загони.

Б.Хмельницький проводив лінію активного, рішучого наступу і концентрованого удару, що вирішило долю битв на користь повстанців під Корсунем, Пилявцями, Збаражем і Зборовом. Палкий поборник наступальної стратегії, він шукав ворога й завдавав удару там, де вважав для себе корисним. Першим починаючи битву, полководець міцно тримав в руках ініціативу, нав'язував противникові свою волю, застосовуючи резерв для остаточного розгрому ворога.

Як вже зазначалося, перша половина XVII ст. була насичена війнами, походами, локальними битвами та боями. За цей період у тактиці українського козацького війська, так само як і в стратегії, відбулися суттєві зміни.

Військо, яке очолював П.Сагайдачний і військо, котре брало участь у визвольній боротьбі українського народу в середині XVII ст., багато в чому

різнилися. Тактика запорожців за такий, порівняно невеликий, проміжок часу помітно змінилася. Це стало можливим завдяки полководчій діяльності гетьмана Б.Хмельницького, який, використовуючи досвід П.Сагайдачного, зрозумів, що перемогу можна здобути лише активними діями, а підрозділи вояків і їхня підготовка безпосередньо впливають на вирішення різноманітних і найскладніших тактичних завдань. Тому Б.Хмельницький, як і П.Сагайдачний, відхилив пасивну західноєвропейську тактичну систему, що призводила здебільшого до успіху оборонними та вогневими боями і одночасно до недооцінки активних наступальних дій (адже в обороні легше було зберігати лінійний бойовий порядок і забезпечувати високу вогневу міць). А тому гетьман України застосував свою тактику, котра ґрунтувалася на якнайбільшій активності, раптових нападах і воєнних хитрощах, так званих „воєнних фортелях”.

Аналіз тогочасних джерел засвідчив: сутність проведених Б.Хмельницьким тактичних перетворень була, на перший погляд, порівняно проста, але ж значення їх величезне.

Перш за все, він обрав правильний спосіб використання у бою своєї піхоти. Його суть полягала в тому, що основний удар не лише наносився із застосуванням холодної зброї, але і ставав вирішальним актом бою. Рушничний вогонь при цьому також не відкидався, а, навпаки, визначався як необхідна підготовка до нападу.

Замість вогневого змагання з повільним зближенням, у яке переходила атака за методами західноєвропейської тактики, козацька піхота після короткої вогневої підготовки розпочинала безупинний рух уперед, котрий завершувався рукопашним боєм. Вогонь повинен був частково розладнати стрій і деморалізувати супротивника, дезорганізувати його вогонь, а в результаті – знизити результативність протистояння ворога. Крім цього, дим від пострілів певною мірою маскував атакуючих. Б.Хмельницький розумів, що при атаці без вогневої підготовки той, хто оборонявся, стріляючи більш спокійно, мав можливість завдати ворогові значних втрат, а то й легко відбити атаку.

Так, у ході кампанії 1648 р., під Корсунем 26 травня, відбивши наступ польських частин і завдавши їм значних втрат, козацькі піхотні полки в другій половині дня перейшли у рішучий контрнаступ і вже увечері досягли польського табору. Застосувавши вогнепальну зброю (рушниці, а також легкі гармати, котрі просувались разом із наступаючими), і, деморалізувавши супротивника, українські вояки перейшли в рукопашний бій. Шляхетський табір охопила велика паніка. Польське командування, неспроможне організувати опір, було змушене втікати.

Отже, маємо підстави зазначити: Б.Хмельницький зовсім не легковажив вогнем. Він лише хотів обмежити його необхідним мінімумом, намагаючись разом з тим зберегти його дієвість за рахунок прицільної стрільби. Тобто, володар булави, не відмовлявся від розумного використання всіх видів зброї. При цьому він рішуче заперечував переоцінку значення рушничного вогню, що панувала на той час. У Б.Хмельницького, як і у П.

Сагайдачного, вогонь піхоти відігравав підготовчу роль до наступу.

Саме в цьому полягала особливість козацького способу ведення бою і те, справді нове, що було внесено Б.Хмельницьким у тактику того періоду. Це основне положення його тактичної системи втілювалося ним з винятковою наполегливістю протягом усієї полководчої діяльності.

На наш погляд, впровадження такого підходу було новим в уявленні про сутність бою, характерного для класичної лінійної тактичної системи. І вже пізніше, аж у XVIII ст., до цього прийшов і великий російський полководець О.Суворов, який штиковий удар зробив домінантою, а рушничному вогню надав роль підготовки до нападу [75, с. 251].

Знайшовши таким чином найбільш ефективний спосіб використання піхоти у бою, Б.Хмельницький отримав вагомий чинник для вирішення найрізноманітніших і найскладніших тактичних завдань.

Козацька піхота атакувала чи контратакувала супротивника й досягала успіху практично в будь-якій ситуації, навіть у найважчих місцевих умовах. На думку відомих дослідників козащини Д.Яворницького [251], І. Крип'якевича [128] та А.Скальковського [193], піхота штурмом не тільки долала міцні укріплення ворога, а й вибивала його на позиціях у відкритому полі, лісових дефіле, навіть на неприступних гірських перевалах або в ущелинах. Тобто, те, що в XVII ст. військовими діячами вважалося не виправданим ризиком або зовсім нездійсненним, стало для П.Сагайдачного, а пізніше і для Б.Хмельницького цілком можливим і реальним.

Останнє зумовлювало і загальний активний характер тактики Б.Хмельницького. Досвід бойових дій, що відбувалися за участю козаків у зазначений період, свідчить про таке: Б.Хмельницький завжди атакував, навіть тоді, коли супротивник займав вигідні природні або штучно організовані перешкоди, що було зумовлено бажанням повніше використати можливості своїх військ, зокрема піхоти. І, якщо в арміях європейських держав, з погляду В.Сергійчука, піхота могла виконувати бойові завдання тільки за допомогою кінноти, то в українській народній армії піхота була цілком автономною. Для Європи на той час це було неможливим.[189, с. 159]

Необхідно з'ясувати ще одне досить характерне питання щодо тактики козацької піхоти в армії Б.Хмельницького, яке показує самотійність поглядів українського полководця та їхню відмінність від „канонів” західноєвропейської школи.

Одним з канонічних принципів західноєвропейської школи, за переконанням Є.Разіна [178, с. 452], є залповий неприцільний вогонь. Основним же правилом Б.Хмельницького, на думку деяких фахівців [189; 216; 48], щодо використання вогнепальної зброї під час бойових дій є підвищення влучності прицільного індивідуального вогню. Така позиція гетьмана зумовлена стійкістю і мужністю козацтва. Зберігаючи в бою достатню витримку, козаки могли краще прицілитися, на відміну від найманих солдатів західноєвропейських армій, які були зобов'язані механічно виконувати певний комплекс рухів з меншою швидкістю.

Вимоги Б.Хмельницького стосовно прицільної стрільби відображені в усіх його розпорядженнях щодо підготовки війська. Як зауважує Д. Яворницький, гетьман вимагав від своїх козаків високої майстерності у застосуванні вогнепальної зброї і, насамперед, влучності, скорострільності, безперервності та максимальної щільності мушкетно-артилерійського вогню [250, с. 456].

Застосування ладівниць у поєднанні з високою влучністю дозволило Б.Хмельницькому зменшити кількість шеренг [250, с. 325]. Така побудова козацької піхоти створювала широку фронтальну смугу щільного вогню. З іншого боку, така побудова піхоти зводила до мінімуму людські втрати від артилерійського вогню ворога і відповідала вимогам лінійної тактики, що панувала на той час у Європі.

Для здійснення чіткого управління вогнем, а також зменшення людських втрат від артилерії ворога стрільба велась загонами (тобто у кожній шерензі стояв загін із 50 піхотинців). Оскільки, як ми вже вказували раніше, тактичний підрозділ Війська Запорозького з 500 осіб поділявся на 10 загонів, то він міг розгорнути на полі бою три тришеренгові групи стрільців по 150 козаків-піхотинців у кожній. Залежно від ситуації ці групи могли мати бойовий порядок в одну, дві чи три лінії або утворити триангулу – бойовий порядок у вигляді трикутника.

Отже, виходячи з наведеного матеріалу, зазначимо, що в середині XVII століття, а, зокрема, за часів гетьманування Б.Хмельницького, тактика запорозької піхоти, як головної ударної сили козацького війська, стає все більш активною порівняно з початком XVII століття. При цьому, спостерігається тенденція до підвищення її вогневих можливостей та інтенсивності вогневого впливу на супротивника.

Разом з піхотою вдосконалюється і тактика кінноти. Якщо на початку першої чверті XVII ст. запорізька кіннота відігравала лише допоміжну роль, як підтримка піхоти в боях, то вже у 50-х роках XVII ст. вона виконує окремі бойові завдання і має свою особливу тактику нападу.

С.Освенцим в свій час відзначив, що починаючи з середини XVII ст. запорожці вже мали досить сильну кінноту, яка з великим успіхом атакувала [125, с. 114–115]. І це, на наш погляд, не випадково, якщо виходити з загального активного характеру тактики П.Сагайдачного та Б.Хмельницького

Виходячи з досліджень В.Сергійчука [188], О.Апанович [54] та І.Стороженка [217] Богдан Хмельницький, завдяки отриманому досвіду ведення боїв, запровадив своєрідну тактику дій козацької кінноти. Вона полягала в тому, що запорозькі кінні загони наступали дрібними гуртами з усіх боків (як у татар). Ці напади були дуже завзяті й мали перед собою мету розбити супротивника на кілька частин або на дрібні групки. Коли опір був сильний, то завертали і за деякий час наступали знову. Переважно такі загони перемагали, хіба що ворог був у декілька разів сильніший.

Тобто, Б.Хмельницький ділив козацьку кінноту на порівняно невеликі групи, тим самим вводивши супротивника в оману, і, використовуючи

рельєф місцевості та фактор раптовості, завдавав ворожим військам одночасного удару з флангів і в тил, що призводило до повного розгрому супротивника.

Крім того, Б.Хмельницький збільшив кількість козацької кінноти за рахунок татарської, що значно підвищило її можливості. Про це свідчать, зокрема, бої під Махнівкою 16-18 липня 1648 р., за Росоловецьку переправу у районі Староконстантинова 26-27 липня 1648 р., під Зборовом 15-16 серпня 1649 р., під Білою Церквою 23-25 вересня 1651 р. тощо.

Отже, виходячи з цього, ми знаходимо в діяльності Б.Хмельницького ряд своєрідних і блискучих зразків використання кінноти, де її основними завданнями у бою були: наступ на один або й на обидва ворожі фланги, вихід у тил, розподіл супротивника на частини і втягування його у підготовану пастку. Саме в цьому, на наш погляд, простежується один із головних і неординарних прийомів ведення бою козацькою кіннотою в армії Б.Хмельницького, що, відповідно, характеризує його як полководця.

Певна аналогія зі сказаним стосовно кінноти простежується і в питанні використання Б.Хмельницьким бойової артилерії. Згідно з повідомленнями, у козацькому війську на початку XVII ст., за часів П.Сагайдачного, зародилася і продовжувала розвиватися протягом першої половини XVII ст. ідея масованого і маневрового застосування польової артилерії [217, с. 52–53].

Зрозуміло, що Б.Хмельницький розвивав цю лінію. Підтвердженням сказаного є використання артилерії в битві під Батогом 1-2 червня 1652 р. У той час, як головні сили піхоти і кінноти Б.Хмельницького здійснювали обхід правого флангу супротивника, польова артилерія козацького війська, що була зведена Б.Хмельницьким в одну батарею, діючи незалежно від піхоти і кінноти, зайняла вогневі позиції проти лівого флангу поляків і влучним вогнем придушила їхню артилерію, розірвала укріплення польських військ і завдала поразки живій силі [75, с. 500]. Тобто своїм вогнем козацька артилерія дезорганізувала сили ворога і, тим самим, створила сприятливі умови для переходу в атаку козацьких підрозділів.

Все це свідчить про те, що рухливість гармат на полі бою була для Б.Хмельницького одним з найважливіших чинників щодо здійснення широкого й швидкого маневру значними артилерійськими масами.

При цьому, основними завданнями козацької артилерії під час бою, на наш погляд, були: сильним вогнем розірвати укріплення супротивника, дезорганізувати його, надати можливість піхоті проникнути до ворожого стану і вступити в рукопашний бій. Кіннота, відповідно, відволікала кавалерію противника.

Тобто, артилерія Б.Хмельницького виконувала роль підготовки до удару холодною зброєю, що цілком відповідало основним положенням його тактичної системи, яка ґрунтувалася на як найбільшій рухливості і раптовості

У цьому, на наш погляд, і полягала вироблена запорожцями протягом вказаного періоду система оригінальних бойових порядків, що визначалися

особливостями історичних умов існування та географічним становищем козаків, а також характером ворожих військових сил. Саме бойові порядки, що застосували П.Сагайдачний та Б.Хмельницький під час тих або інших бойових дій, переконливо свідчать про блискуче військове мистецтво Війська Запорозького, яке розвивалося на протязі першої половини XVII ст.

За повідомленнями І.Крип'якевича [128, с. 344], найпопулярнішим видом бойового порядку в українських козаків на той час був так званий „табір”, який служив найважливішим елементом козацької тактики в умовах рівнинної степової місцевості у марші, наступі й обороні. Він дозволяв запорожцям не тільки швидко й організовано пересуватися, а й бути завжди готовими до ведення бою при несподіваній зустрічі з ворогом. При застосуванні бойового порядку „табір” козаки могли негайно переходити від оборони до наступу і навпаки. Проведене нами дослідження показало, що європейські армії того часу, з їхньою лінійною тактикою і відповідними до неї бойовими порядками, такої можливості не мали.

Основу козацького табору складали невеликі вози, які служили у козацькому війську не тільки транспортним засобом, на якому перевозилася зброя, інженерний реманент, продукти харчування та ін., але й знаряддям бойового застосування. За допомогою возів будувалися рухомий і стаціонарний табори, які під час оборони або наступу використовувалися як прикриття, що, відповідно, з успіхом протистояло укріпленням супротивника.

Такий табір був базою для розгортання подальших бойових дій. Розміри його залежали від чисельності війська, яке його обороняло. Рухомий табір був побудований у вигляді прямокутника, великі сторони якого складали вози, що рухалися один за одним, в один або декілька рядів. Між рядами возів рухалось піше військо. У першому або другому зовнішньому ряді були встановлені гармати малого калібру, біля возів йшли козаки з вогнепальною ручною зброєю, готовою до бою. Тяжка артилерія рухалась у середині табору разом із кіннями. Передня і задня сторони прямокутника були незамкнені, їх прикривала кіннота. Для замкнення цих сторін прямокутник мав так звані „крила”, тобто один або декілька рядів були довші за інші на величину ширини табору.

Захисні функції табору були настільки високі, що навіть при однорядності його возів кількісна та тактична перевага ворога зводилась нанівець. Так, Г.-Л. Боплан повідомляє: „Я зустрічав декілька разів у степу до 500 татар, які пробували напасти на наш табір, але нічого не могли зробити, хоч мене супроводжувало лише 50-60 козаків” [65, с. 64]⁴⁵.

Неприсутність табору досягалась завдяки потужному мушкетно-артилерійському вогню та багаторядності возів. Між цими чинниками, на наш погляд, існувала зворотно-пропорційна залежність: чим слабкішим був

вогонь – тим більше рядів. Високі захисні функції табору дозволяли робити пересування військом в оточенні ворога або проривати його оборону.

Історія виникнення і розвитку бойового порядку – табору з возів – губиться в глибині віків. Відомо, що воїни Київської Русі під час битви з ординцями на р. Калці (1223 р.) мали оборонний табір з возів. Табором широко користувалися половці (XII ст.), чехи (XV ст.), а також поляки (XVII ст.) [224, с. 8]. Батьківщиною табору з возів є безмежний степ. Народившись спочатку як засіб захисту від ворога в голому степу, табір поступово перетворився на грізний неприступний спосіб оборони за часів П. Сагайдачного, а потім, за часів гетьманування Б.Хмельницького у середині XVII ст., і наступу.

Насамперед, для війська Б.Хмельницького табір із возів став його провідним бойовим порядком, оскільки відповідав вимогам оборонної спрямованості українських козаків та характеру ворога. Саме це і змусило козаків шукати надійних тактичних способів боротьби, якими стали використання піхоти під захистом табору з возів, шанців, вогню з мушкетів і артилерії. Згідно з досвідом бойових дій, які відбувалися в період, що розглядається, козацький піхотинець під захистом воза зводив нанівець тактичну перевагу кіннотника. А це на той час було дуже важливо, оскільки він отримував можливість завдати (за допомогою мушкетно-артилерійського вогню) максимальних втрат супротивникові з мінімальним ризиком для себе і тим самим створював умови для переходу до рішучого контрнаступу.

Але ж слід враховувати й те, що застосування бойового порядку „табір” мало й деякі негативні сторони. На наш погляд, це, по-перше, (якщо виходити з активного характеру тактики Б.Хмельницького) низька маневреність, унаслідок чого козаки мали обмежені можливості для наступальних дій. По-друге, досвід використання рухомого козацького табору свідчить про те, що якщо він був майже неприступним у степу, то на складній місцевості з ярами, болотами та дібровами виникала небезпека його розриву; насамперед гинуть від куль упряжні коні, адже супротивник може непомітно підійти до табору.

Отже, на нашу думку, заслуга Б.Хмельницького і полягає у тому, що він, розуміючи яке важливе місце у бою й поході займає рухомий табір, все ж таки побачив указані недоліки і, відповідно, вніс деякі зміни у тактику його використання. А саме, Б.Хмельницький підвищив захисні функції табору за рахунок збільшення кількості возових рядів (до 6-12). З цією побудовою поєднувалося широке використання артилерії малого калібру, що вела вогонь під часу руху з возів, а також скорострільність і влучність мушкетного вогню козаків-піхотинців, що рухалися біля свого воза батовим (тришеренговим) строєм. Наближення ворожої кінноти до такого табору було для неї смертельним. Тому бій безпосередньо біля возів козацького табору був винятком.

З іншого боку, Б.Хмельницький зменшив громіздкість табору за рахунок зменшення чисельності війська, яке він прикриває. Тепер козацьке

військо рухалось загонами. Аналіз бойових дій, що відбувалися в районі Староконстантинова 27 липня 1648 р., у ході Берестейської битви 30 червня 1651 р. свідчить, що загони (або полки) українського козацького війська мали в середньому від 2 до 4 тисяч осіб, а розрахунки показують, що розміри шестирядного табору з возів такого загону були: у довжину 300-400 м, а в ширину – 60-70 м. Це, відповідно, забезпечувало йому високу мобільність і надійні захисні функції.

Крім того, Б.Хмельницький розробив детальну тактику дії кожного члена обслуги, а також побудови та перебудови табору, зокрема під час руху. Кожен віз був перетворений на неприступну маленьку фортецю. Його обслуга могла вести бій проти ворога навіть окремо від табору, завдаючи йому нищівних ударів [47, с. 185–186].

Виходячи з наведеного матеріалу слід зазначити, що, застосовуючи ті або інші тактичні форми у польових боях і битвах під час війн першої половини XVII ст., українські козаки насамперед виходили із особливостей свого основного супротивника. І в цьому була заслуга П.Сагайдачного і Б.Хмельницького як полководців.

Представники і прихильники західноєвропейської тактичної школи шукали засіб протидії атакам головним чином у вогнепальній зброї, яка була найменш задовільною. Це, відповідно, посилювало закладені в європейській тактиці оборонні тенденції, результатом чого було пасивне ведення бою за рогатками або польовими укріпленнями. Зазнати успіху при таких діях було неможливо. П.Сагайдачний, а пізніше і Б.Хмельницький рішуче перейшли від оборонної тактики до наступальної, де поєднали удар холодною зброєю з використанням рушничного та артилерійського вогню, знехтувавши при цьому існуючим у лінійній тактиці прагненням зберігати єдину суцільну бойову побудову для всієї армії.

Проте слід відзначити і те, що вогневим діям П.Сагайдачний у виступах проти турків і татар надавав дуже великого значення, значно більшого, ніж Б.Хмельницький при діях проти польських військ.

Отже, виходячи з аналізу воєнних дій за період першої половини XVII ст. можна сказати про системність в українському воєнному мистецтві з наступними закономірностями:

а) застосування маневрування військ на стратегічному рівні.

Порівняно з бойовими діями, що відбувалися на початку XVII ст. в середині XVII ст. змінилися мета і форми цього рівня маневрування. Якщо за часів П.Сагайдачного маневрування у районі воєнних дій здійснювалося всім військом, то у Визвольній війні маневрування такого рівня здійснювалося за наступними схемами:

– частиною війська (авангардом, загonom особливого призначення), у складі 4-5 козацьких полків (15-20 тис. осіб), здійснювалося у передбачуваному районі воєнних дій маневрове блокування основних комунікацій ворога (переправ, шляхів сполучення, ключових фортець) з метою його ослаблення, а також створення сприятливих умов для виходу і розгортання головних сил української армії (напередодні битв під Корсунем,

Пилявцями, Зборовом, Берестечком);

– головними силами української армії у районі воєнних дій (із заблокованими основними комунікаціями) здійснювалося маневрування з метою вибору вигідного району для битви і її проведення з мінімальними втратами (битви під Корсунем, Пилявцями, Білою Церквою).

Це свідчить, що Б.Хмельницький був спадкоємцем і продовжувачем маневрової стратегії української козацької школи воєнного мистецтва часів П.Сагайдачного, але характер і мета застосованого ним оперативно-стратегічного маневрування має деякі спільні риси зі шведською та французькою школами воєнного мистецтва. Не виключено, що Б.Хмельницький був обізнаний з маневровою стратегією цих шкіл, яку вони застосували під час Тридцятилітньої війни, і можливо, основні їхні положення трансформував крізь українські національні традиції у військовій справі та, відповідно, до умов збройної боротьби;

б) застосування маневрування військ на тактичному рівні.

За часів гетьмана П.Сагайдачного маневрування цього рівня здійснювалося шляхом переходу козацького війська до оборони укріпленого табору та нанесення раптових ударів по противнику з використанням холодної і вогнепальної зброї. У Визвольній війні це маневрування мало наступні форми і мету:

– використовувалося просування своїх і ворожих військ для обходу, обхвату і розгрому останніх по частинах (битви на Жовтих Водах, під Корсунем, Зборовом);

– з частини українського війська створювався передовий загін (загін особливого призначення), який напередодні битви, рухаючись попереду головних сил на відстані 15-20 км, мав на меті зустріти ворога, атакувати, виснажити його боєм і прикрити вихід головних сил у район битви та введення їх у бій (битви на Жовтих Водах, під Корсунем, Батагом);

– з метою попереднього виснаження ворога у прикордонній смузі та на шляхах просування ворожого війська до району битви зі складу селянсько-повстанських формувань створювалися загороджувальні загони, які першими приймали на себе удари ворожої армії (битви під Пилявцями, Зборовом, Білою Церквою).

Таким чином, розгром ворога в ході битви поєднувався з його виснаженням, а це дає нам підстави зробити висновок про те, що в ході тактичного маневрування військ битва є одним з його етапів, спрямованих на виснаження або вимотування ворога, а також досягнення над ним перемоги з мінімальними втратами.

Аналіз кампаній 1648-1652 рр. показав, що творче мислення, організаційні здібності та сильна воля Б.Хмельницького не тільки народжували особисті оригінальні стратегічні та тактичні рішення, а й створювали творчу атмосферу для розробки нових способів збройної боротьби проти ворога у середовищі соратників українського гетьмана, командирів і штабів усіх рівнів, а також рядових козаків. Головною запорукою блискучих успіхів Б.Хмельницького у Визвольній війні є вмiле

поєднання традиційних козацьких, народних способів збройної боротьби проти ворога з досягненнями сучасної світової, зокрема, західноєвропейської, воєнної науки і воєнного мистецтва. Геніальність Б.Хмельницького також як і П.Сагайдачного полягає в тому, що зовнішні запозичення з військової справи вони уміло узгодили і поєднали з національними традиціями, місцевими умовами і можливостями, фактично надали їм українських національних рис, змінили до невпізнання, сприяли їхньому подальшому вдосконаленню та розвитку.

Підводячи підсумок можна зазначити, що саме в першій половині XVII ст. на Україні відбувся процес становлення суто козацької школи воєнного мистецтва, в рамках якої були досягнуті значні успіхи у розвитку стратегії і тактики.

У ході дослідження встановлено, що формування передової для того часу школи воєнного мистецтва Війська Запорозького, яка привернула до себе увагу багатьох відомих полководців різних країн світу, припадає саме на період гетьманування Петра Сагайдачного та Богдана Хмельницького. Для свого часу вони чітко усвідомили необхідність створення організованої, добре підготованої, навченої і дисциплінованої армії для активної зовнішньої політики. Вони і створюють її на практиці у ході чисельних війн, які мали для Запорозької Січі прогресивне значення.

Але створення боєздатної армії – це тільки перша умова формування національної школи воєнного мистецтва. Питання у тому, на яких принципах вона побудована, яким тактичним і стратегічним арсеналом володіє. У цьому плані, як показали результати дослідження, спочатку Петро Сагайдачний, пізніше Богдан Хмельницький зробили дуже багато. При всіх формах запозичення рис західноєвропейського воєнного мистецтва українські козаки поступово знаходили свої власні принципи ведення бою і війни в цілому. А саме: 1. Рішучість і активність дій як у наступі, так і у обороні. 2. Швидка і правильна оцінка та врахування реальних обставин. 3. Ретельна підготовка удару. 4. Жорстка військова дисципліна, тверде й безперервне управління військами. Цілковита влада командувача з усіх питань. 5. Використання морально-психічного і політичного фактору. 6. Маневреність. 7. Швидкість у марші. 8. Раптовість (не втрачаючи часу швидко діяти). 9. Атакувати і бити супротивника у відкритому полі. 10. Не витрачати часу на облоги. Брати фортеці штурмом і відразу, так менше втрат. 11. Уміння вести бій і війну незалежно від кількості супротивника.

Це дало можливість для Війська Запорозького вийти за жорсткі рамки лінійної тактики, що панувала на той час в Європі та спричинило перехід до нових стратегічних концепцій, які відрізнялися від тогочасних іноземних. Принципи воєнного мистецтва, що були застосовані П. Сагайдачним та Б.Хмельницьким, знайшли свій подальший розвиток у полководчій діяльності Румянцева, Суворова, Наполеона, Кутузова та інших відомих воєначальників. Деякі з них не втратили своєї

актуальності і сьогодні.

Якщо упорядкувати, відповідним чином синтезувати сукупність причин, які зробили фактом прогресивний характер розвитку українського козацького війська та його воєнного мистецтва в першій половині XVII ст., то необхідно виділити таке:

1. Важливою об'єктивною підставою цього слід вважати врахування достатнього для утримання і оснащення Війська Запорозького рівня економічного розвитку України.

2. Унікальність та постійний розвиток організаційної побудови Запорозької Січі.

3. Фактором, що зумовив високий рівень розвитку українського козацького війська та його воєнного мистецтва протягом першої половини XVII ст., була зовнішня політика Запорозької Січі. Зовнішні взаємовідносини Запорозької Січі з багатьма країнами, а також участь козаків у бойових діях цих країн позитивно позначилися на бойових якостях козацького війська та підвищили його здатність протистояти будь-якому супротивнику.

4. На розвиток воєнного мистецтва запорожців зробила значний вплив і система комплектування українського козацького війська у поєднанні з особливостями розвитку України. Це забезпечувало соціальну однорідність козацької маси і сприяло збереженню в тих умовах цілого ряду соціально-психологічних рис та ознак (внутрішня згуртованість, відчуття єдності та спільності долі тощо). В умовах бою ці фактори ставали основою високих моральних якостей війська, його завзятості і сміливості.

5. Наявність у Війську Запорозькому найсучаснішої для того періоду зброї, яка не тільки кількісно, якісно і за тактикою використання відповідала вимогам тогочасного, передового західноєвропейського воєнного мистецтва, але й у багатьох випадках і перевершувала його, що також було однією з причин прогресивного характеру розвитку стратегії і тактики козацького війська в першій половині XVII ст.

6. Найважливішим моментом, що вплинув на розвиток українського козацького війська та його воєнного мистецтва у той час, стала військово-політична діяльність Петра Сагайдачного та Богдана Хмельницького, які зрозуміли і правильно використали особливості українського козацтва та його бойовий досвід.

Важливе значення у цьому процесі мало створення на Запорозжжі, завдяки П.Сагайдачному, відповідної системи виховання та навчання, що безпосередньо впливала на успішний хід бойових дій і війни в цілому. Як свідчать результати дослідження, система навчання і виховання, створена П.Сагайдачним, а потім удосконалена Б.Хмельницьким, базувалася саме на досвіді війн і військової практики.

Таким чином, вищенаведені основні фактори, що впливали на розвиток українського козацького війська та його воєнного мистецтва в

війнах першої чверті XVII ст., а пізніше й в середині XVII ст., переконливо свідчать про те, що цей процес проходив не на пустому місці, а мав під собою ґрунтовну базу.

Проаналізувавши, відповідно, фактори, що впливали на розвиток українського козацького війська та його воєнного мистецтва, і розглянувши, безпосередньо, сам хід воєнних дій за участю запорожців, автор виявив такі тенденції:

1. Досвід тогочасних війн, у яких брали участь запорожці, переконливо свідчить про поступове (від однієї війни до іншої) підвищення боєздатності козацького війська, де чітко простежується тенденція поширення масштабів та комплексності підготовки Війська Запорозького до війни, підсилення ролі воєнної стратегії у вирішенні вказаної проблеми.

2. Простежується тенденція кількісного накопичення і розповсюдження нової зброї, а разом з тим, владно заявляло про себе якісно нове мистецтво ведення бойових дій.

3. Удосконалення вогнепальної зброї і масове оснащення нею армії сприяло поступовому посиленню зони вогню супротивника, яку необхідно було подолати в атаці.

4. Основною тенденцією при проведенні запорожцями під час бойових дій контратак є постійне зростання їх кількості і результативності. У використанні контратакуючих загонів козацького війська у козацьких гетьманів простежується прагнення до максимального їх масування на головному напрямку та нанесення міцного початкового удару з його поступовим розвитком в глибину.

5. Аналіз воєнних дій дозволяє також визначити і таку стійку тенденцію як підвищення вогневих можливостей козацького війська та інтенсивність його вогневого впливу на супротивника в умовах бою.

6. Досвід тогочасних війн за участю Війська Запорозького свідчить і про поступове підвищення рівня захисту як бойового, так і допоміжного особового складу війська.

7. Збільшення формувань козацького війська при вирішенні завдань під час воєнних дій (якщо в мирний час полк налічував 500 осіб, то у воєнний час його чисельність зростала від 1 до 4 тисяч козаків).

8. Прагнення до швидкого оновлення боєздатності козацької армії власними силами і засобами вже в ході воєнних дій.

Виявлені тенденції призвели до перегляду поглядів в козацькому середовищі на ведення збройної боротьби і сприяли удосконаленню форм і способів ведення бойових дій.

Результати дослідження дозволили нам також виявити і ряд закономірностей розвитку українського козацького війська та його воєнного мистецтва в війнах першої половини XVII ст. Це, зокрема:

1. Характер і масштаб збройної боротьби багато в чому залежить від зростання чисельності військ діючих безпосередньо в районі воєнних дій

2. Від своєчасно і якісно розроблених планів щодо використання Збройних Сил у війні залежать і результати цієї війни.

3. Якість підготовки особового складу армії до війни залежить від рівня професійної майстерності керівного складу.

4. У процесі дослідження була підтверджена і така, вже відома, закономірність розвитку воєнного мистецтва, як залежність способів ведення бойових дій від засобів боротьби.

5. Досвід воєнних кампаній за участю козацького війська підтверджує і таку закономірність, як залежність ходу воєнних дій від своєчасної і якісної підготовки армії до війни і бою.

Підсумовуючи третій розділ, зазначимо наступне.

Військова і політична програма Б.Хмельницького народилася не на порожньому місці, а спиралася на теорію і практику попередніх поколінь державотворців України, а отже мала спільні риси і відмінності.

Під час національної революції, яку розпочав Б.Хмельницький, майбутній гетьман з розрізнених селянських і козацьких загонів, що виникали в Україні, зумів створити народно-визвольну армію, яка на основі реєстрового і запорозького козацтва перетворилася на вітчизняні збройні сили й ознаменувала Визвольну війну українського народу.

Збройні сили української козацької держави Б.Хмельницького були побудовані подібно до Війська Запорозького часів гетьмана П.Сагайдачного за територіально-міліційною системою з ідентичними закономірностями – полково-сотенним територіальним поділом. Структура та комплектація війська, його матеріальне забезпечення, бойова підготовка та кадрова політика здійснювалися за традиціями Війська Запорозького. Побудова збройних сил за територіальним принципом забезпечувала реалізацію основних стратегічних напрямів концепції виснаження (вимогування) ворога, зокрема масове залучення до боротьби проти ворога населення України, а також утримання війська за його кошти. В умовах, коли український народ виборював свою свободу, це був найоптимальніший шлях його озброєння.

Як і П.Сагайдачний, Б.Хмельницький створив одну з найсильніших армій у тодішній Європі, зумів належним чином озброїти її, значно підвищив ефективність української кінноти та артилерії у порівнянні с початком XVII ст., створив національну кавалерію, запровадив своєрідну тактику і розвинув стратегію щодо ведення війни тощо. Якщо за часів П.Сагайдачного запорізька кіннота відігравала лише допоміжну роль, як підтримка піхоти в боях, то за часів Б.Хмельницького вона вже виконує окремі бойові завдання і має свою особливу тактику нападу. Вона полягала в тому, що запорозькі кінні загопи наступали дрібними гуртами з усіх боків (як у татар), тобто, Б. Хмельницький ділив козацьку кінноту на порівняно невеликі групи, тим самим вводивши супротивника в оману, і, використовуючи рельєф місцевості та фактор раптовості, завдавав ворожим військам одночасного удару з флангів і в тил, що призводило до повного розгрому супротивника. Що стосується артилерії, то артилерія Б.Хмельницького, як і артилерія за

часів П.Сагайдачного, виконувала роль підготовки до удару холодною зброєю. Основною ідеєю використання артилерії була ідея її масованого і маневрового застосування. Однак на відміну від П.Сагайдачного, Б.Хмельницький надав артилерії статус окремого роду війська і провів її докорінну реорганізацію. З цією метою Б.Хмельницьким була удосконалена полкова (легка) артилерія на двоколісній тязі, а також артилерія резерву.

Б.Хмельницький, як і П.Сагайдачний, відхиляв пасивну західноєвропейську тактичну систему, що призводила здебільшого до успіху оборонними та вогневими боями і одночасно до недооцінки активних наступальних дій. Він застосував свою тактику, котра ґрунтувалася на якнайбільшій активності, раптових нападах і воєнних хитрощах, так званих „воєнних фортелях”. Володар булави, не відмовлявся від розумного використання всіх видів зброї. При цьому він рішуче заперечував переоцінку значення рушничного вогню, що панувала на той час. У Б.Хмельницького, як і у П.Сагайдачного, вогонь піхоти відігравав підготовчу роль до наступу.

Провідним бойовим порядком для війська Б.Хмельницького став табір із возів, який за П.Сагайдачного був неприступним способом оборони, а потім, за гетьманування Б.Хмельницького у середині XVII ст., і наступу. Однак заслуга Б.Хмельницького полягає у тому, що він, розуміючи яке важливе місце у бою й поході займає рухомий табір, все ж таки побачив недоліки і, відповідно, вніс деякі зміни у тактику його використання. А саме, Б.Хмельницький підвищив захисні функції табору за рахунок збільшення кількості возових рядів (до 6-12). З іншого боку, гетьман зменшив громіздкість табору за рахунок зменшення чисельності війська, яке він прикриває. Крім того, Б.Хмельницький розробив детальну тактику дії кожного члена обслуги, а також побудови та перебудови табору, зокрема під час руху. Саме в цьому полягала особливість козацького способу ведення бою і те, справді нове, що було внесено Б.Хмельницьким у тактику того періоду.

У межах військово-політичної доктрини Б.Хмельницький розробив концепцію виснажування (вимотування) ворога, яка стала провідним напрямом боротьби проти Речі Посполитої. Основними оперативно-стратегічними принципами цієї концепції він обрав маневрове блокування (напередодні та в ході битви) основних комунікацій на території ворога (переправ, шляхів сполучення, фортець) і залучення до боротьби проти нього широких мас населення. Однак слід відзначити, що порівняно з бойовими діями, що відбувалися на початку XVII ст. в середині XVII ст. змінилися мета і форми цього рівня маневрування. Якщо за часів П.Сагайдачного маневрування у районі воєнних дій здійснювалося всім військом, то у Визвольній війні маневрування такого рівня здійснювалося частиною війська і головними силами. Це свідчить, що Б.Хмельницький був спадкоємцем і продовжувачем маневрової стратегії української козацької школи воєнного мистецтва часів П.Сагайдачного, але характер і мета застосованого ним оперативно-стратегічного маневрування має деякі спільні риси зі шведською та французькою школами воєнного мистецтва.

Геніальність Б.Хмельницького також як і П.Сагайдачного полягає в тому, що зовнішні запозичення з військової справи вони уміло узгодили і поєднали з національними традиціями, місцевими умовами і можливостями, фактично надали їм українських національних рис, змінили до невпізнання, сприяли їхньому подальшому вдосконаленню та розвитку.

Військово-політична доктрина Б.Хмельницького була спрямована на ведення війни проти Польщі. Вона мала свої особливості, які можна вважати суто національними. Ці особливості полягали у тому, що виникнення та подальший розвиток державних та військових структур відбувалися в умовах відхилення від класичної схеми держава – військо. Якщо у сусідніх народів армії формувалися державними структурами для вирішення завдань їхньої зовнішньої політики, то в Україні навпаки: організоване у військову силу козацтво створило (за традиціями Запорозької Січі) у 1648 р. свої державні інститути з метою максимальної мобілізації сил народу для його визволення. При цьому військові структури не тільки виступили ініціаторами побудови державної системи, а й стали базою для її створення. Військово-політична доктрина Б.Хмельницького мала національно-визвольне спрямування, яке призвело до визнання де-факто автономії козацької України у 1649 р., і до завершення процесу складання етнічної державності у 1652 р. Гетьман вперше в історії української суспільно-політичної думки сформулював основні принципи національної державної ідеї. Українська держава виборола фактичну незалежність

ВИСНОВКИ

1. Встановлено, що історії виникнення та розвитку українського козацтва присвячено досить широкий пласт наукових праць. Однак військово-політична діяльність гетьманів П.Конашевича-Сагайдачного і Б.Хмельницького потребує порівняльного аналізу з тим, щоб глибше з'ясувати їх роль і місце в українській історії. Родом із дрібної української шляхти П.Сагайдачний та виходець із заможного реєстрового козацтва Б.Хмельницький увійшли в історію як найвидатніші українські гетьмани XVII ст.

2. Діяльність гетьманів мала вирішальний вплив на створення та розвиток українського козацького війська. Спільне в царині військової справи гетьманів в тому, що вони зробили з козацького війська опору в відстоюванні національних прагнень українського народу, захисті українських земель від поневолювачів, звільнення території України від чужоземного панування. Розкриття особливостей створення військ за часів П.Сагайдачного і Б.Хмельницького засвідчило, що їх комплектування, організацію, склад та систему управління необхідно віднести до важливих факторів, які зумовили боєздатність Війська Запорозького та сприяли захисту українських земель від поневолювачів. П.Сагайдачний вперше перетворив козацьке військо на регулярне з жорсткою дисципліною. Гетьман розробив і вдосконалив козацьку тактику морського бою, що стало значним внеском у розвиток українського військового мистецтва. Запроваджена ним система комплектування та організації війська, крім підвищення його ударної сили, вогневих і маневрових можливостей, була спрямована на створення гнучкої організаційної структури, яка б дозволяла у випадку значних втрат відновлюватися. Козацьке військо вже за часів П.Сагайдачного піднялося до рівня кращих європейських армій. Під його провідом запорозькі козаки здійснювали активну протидію туркам і татарам, захищали національний генофонд від знищення. Успішна боротьба козацького війська проти турків мала значення і в тому сенсі, що вона зупинила подальше просування Туреччини у європейські країни. Б.Хмельницький створив боєздатну й добре організовану національну армію. Військо Б.Хмельницького складалося здебільшого з козаків, селян і міщан, а ядром цього війська стали реєстрові козаки, залучені до війська в ході Визвольної війни. За ініціативи гетьмана у складі Війська Запорозького була сформована кіннота. Гетьман запровадив статут „Про устрій Війська Запорозького” та перетворив його у вирішальну силу в боротьбі за звільнення території України від польського панування та створення самостійної держави.

3. Виражаючи інтереси національно-патріотичних сил, гетьмани П.Сагайдачний та Б.Хмельницький активно виступали проти чужоземного панування на українських землях. Вони виражали властиві українському народу прагнення до політичної самостійності, але підходи для досягнення цієї мети різнилися. П.Сагайдачний домагався автономії України, досягнення для неї широких прав у складі Речі Посполитої. Намагаючись зміцнити

становище українського козацтва, гетьман проводив компромісну політику щодо Речі Посполитої. Гетьман Б.Хмельницький вперше в українській суспільно-політичній думці сформулював основні принципи національної державної ідеї. Ідею створення національної держави розвивав поступово: напередодні Визвольної війни домагався від Речі Посполитої, насамперед, збереження козацьких вольностей. В ході боротьби домагався, як і П. Сагайдачний, створення української автономії у складі Речі Посполитої. В лютому 1649 р. в ході поглиблення національно-визвольної революції Б. Хмельницький вперше обґрунтував право українців на створення української суверенної держави в межах усіх її етнографічних земель. За основу державотворчого процесу було покладено модель військового територіального поділу та систему організації влади Запорозької Січі.

4. Б.Хмельницький, в порівнянні з П.Сагайдачним більш активно і рішуче вимагав від Речі Посполитої відновлення та розширення прав і привілеїв козацтва. Однак П.Сагайдачний в більшій мірі відстоював права та інтереси реєстрового козацтва і виражав погляди козацької верхівки. Б. Хмельницький і його соратники, піднімаючи козаків на повстання, прагнули, насамперед, до збереження козацьких вольностей. Ще напередодні повстання Б.Хмельницький висунув до Польщі вимогу: визнати самоврядування козацтва й вивести польські війська з України. Проте польська влада такі вимоги визнала не виконаними й образливими. Гетьман вимагав від польської влади суттєвого збільшення реєстру та підтвердження правового статусу козацтва; забезпечення економічних („майнових”) прав козацтва на „хутори, сіножаті, луки, ниви, зорані поля, ставки, млини” та іншу власність; „право забезпечення вільного життя батьків і матерів та козацьких вдів”. Категорична відмова польської влади, зокрема, сейму задовольнити вимоги козацтва, забезпечити їх вольності стала однією з причин початку Визвольної війни від польської шляхти.

5. Погляди та діяльність гетьманів зосереджувалися на активному та рішучому захисті православної віри. В умовах, коли польські магнати, спираючись на католицизм, посилювали національно-релігійне гноблення українського народу, П.Сагайдачний зумів навернути козаків до підтримки православної церкви. Союз козаків з православним духовенством був на користь національним інтересам і сприяв розвитку української культури. Разом з усім козацьким військом П.Сагайдачний вступив до Київського братства. Ця акція була виявом політичної ваги проти політики національно-релігійних утисків і підняла авторитет братства, оберігаючи його від репресій польської влади. За активною участю гетьмана єрусалимський патріарх відродив в Україні православну церкву. Б.Хмельницький домагався забезпечення не лише козацько-станових, але й загальноукраїнських прав на вільне віросповідання. Він вимагав від Речі Посполитої зрівняння прав православних і католиків, скасування церковної унії та повернення Київській митрополії всіх храмів і маєтностей. Для гетьмана захист православної церкви був формою збереження національної самобутності українського народу. Наслідком Визвольної війни стала самостійність української

православної церкви, за що боровся гетьман з перших днів повстання. Захист козацтвом православ'я став важливим фактором, який вплинув на те, що представники православного духовенства, особливо його низи, взяли безпосередню участь у подіях національно-визвольної революції.

6. П.Сагайдачний підтримував історичне явище „покозачення”, відмову селян окремих районів України від феодалної повинності та іноземної підлеглості. Завдяки цьому розширювалася територія козацької України, оскільки покозачене населення запроваджувало козацькі порядки. Б. Хмельницький з одного боку закликав до „покозачення” селян, а з другого – видавав універсали про виконання „звичного послушенства”.

7. У зовнішній, зокрема, московській політиці українські гетьмани дотримувалися різних орієнтирів. Очолюючи реєстрове козацтво, яке перебувало на службі польського уряду, П.Сагайдачний був змушений відстоювати польські інтереси, брав участь у боротьбі за польський престол у Росії. Козацьке військо П.Сагайдачного врятувало Польщу від політичної катастрофи під Хотином. Разом з тим, гетьман висловлював пропозицію російському уряду прийняти українських козаків на службу. Пропозиція, напевно, впливала із того, що польська влада скорочувала реєстр. П. Сагайдачний надіявся на використання „випищиків” православним московським государем. Б.Хмельницький, будуючи плани незалежності України, розраховував на допомогу Росії в боротьбі проти Польщі. Вже на початку Визвольної війни у гетьмана вперше визріла пропозиція використання московської військової допомоги у боротьбі з Річчю Посполитою. Проте Москва зайняла вичікувальну позицію і гетьман зробив ставку на Оттоманську Порту. Ускладнення внутріполітичної ситуації, виникнення антиукраїнської опозиції сусідніх держав, змусили Козацьку Україну прийняти протекцію російського царя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Bielski J. Dalszy ciąg kroniki polskiej. – Warszawa, 1851. – 311 s.
2. Biernacki W. Powstanie Chmielnickiego: działania wojenne na Litwie w latach 1648-1649. – Zabrze: Wydawnictwo Inforteditions, 2006. – 307 s.
3. Chirovsky N. An introduction to ukrainian history. – New York, 1981. – Vol. 1. – 347 p.
4. Chirovsky N. Old Ukraine: It`s sotio-economic history prior to 1781. – Madison (N.S.), 1974. – 368 p.
5. Gordon L. The Cossack rebellions: Social turmoil in the sixteenth century Ukraine. – Albany (N.Y.), 1983. – 289 p.
6. Gorski K. Historia artylerii polskiej. – Warszawa (Poland), 1902. – 326 s.
7. Gorski K. Historia jazdy polskiej. – Krakow (Poland), 1894. – 364 s.
8. Gorski K. Historia piechoty polskiej. – Krakow (Poland), 1853. – 302 s.
9. Hejdensztejn R. Dzieje Polski od smierci Zygmunta Augusta do roku 1594. – Petersburg, 1857. – T. 2. – 484 s.
10. Historia Polski (do roku 1764). – Warszawa: Panstw. wyd. Naukowe, 1957. – T. 1. Cz. 2 – 758 s.
11. Hupert W. Historja wojenna polska. – Lwow i Warszawa . – 1929. – T. 1. – 282 s.
12. Jablonowski A. Historia Rusi poludniowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej. – Krakow (Poland), 1912. – 366 s.
13. Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. – Ossolineum, 2007. – 286 s.
14. Kononenko K. Ukraine and Russia. A history of the economic relations between Ukraine and Russia (1654–1917). – Milwaukee – Wisconsin, 1958. – 262 p.
15. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowosci w Polsce. – Lwow; Warszawa; Krakow, 1923. – T. 2. – 522 s.
16. List J. Neroda do K. Radziwilla, 28.IV (8.V) 1621 // AGAD. AR. – Dz. II. 736. – S. 1.
17. List J. Zolkiewskiego do W. Miaskowskiego. X. 1621 // Biblioteka. Racz. – № 139. – S. 245.
18. Majewski Andrzej. Moskwa 1617-1618. – Warszawa: Bellona, 2006. – 224 s.
19. Majewski W. Krytyczny przegląd zrodel do dziejow powstania Chmielnickiego w okresie początkowym (jesien 1647– maj 1648) // Studia Zrodloznawcze: Commentationes, 1981. – T. XXVI. – S. 102–103.
20. Majewski W. Poslowie: Przebieg wydarzen w powstaniu Chmielnickiego 1648-1651 // Olgierd Gorka „Ogniem i mieczem” a Rzeczywistosc historyczna. – Warszawa, 1986. – 264 s.
21. Manning C. The story of the Ukraine. – New York, 1947. – 326 p.
22. Michalowski J. Ksiega pamietnicza. – Krakow, 1864. – № 10. – S. 17.
23. Michalowski J. Ksiega pamietnicza. – Krakow, 1864. – № 11. – S. 20.
24. Pamietniki Samuela i B.Kazimierza Maskiewiczow. (Wiek XVII). – Wroclaw , 1961. – 332 s.

25. Podhorodecki L. Hetman Stanislaw Zolkiewski. – Warszawa (Poland), 1968. – 174 s.
26. Podhorodecki L. Sicz Zaporoska. – Warszawa (Poland), 1960. – 296 s.
27. Rawita-Gawronski F. Kozaczyzna ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa (Poland), 1922. – 238 s.
28. Romański R. Kozaczyzna. – Warszawa: Bellona, 1999. – 213 s.
29. Romański R. Wojny kozackie / [red. merytoryczny Grażyna Szaraniec]. – Warszawa : Dom Wydawniczy Bellona, 2005. – 247 s.
30. Rudawski W.J. Historia Polska. – Petersburg, Mohilew, 1855. – T. 1. – S. 153–154.
31. Rulikowski E. Opis powiatu Wasilkowskiego pod Wzglemem historycznym, obyczajowen i staticznym. – Warszawa (Poland), 1853. – S. 27–28.
32. Schön J. Geschichte der Handfeuerwaffen. – Dresden (German), 1858. – S. 65.
33. Serczyk W. A. Na płonącej Ukrainie: dzieje Kozaczyzny 1648-1651. – Wyd. 3. – Warszawa.: Książka i Wiedza , 2007. – 378 s.
34. Serczyk Władysław A. Na dalekiej Ukrainie: Dzieje Kozaczyzny. – Kraków: Avalon, 2008. – 368 s.
35. Sprawy i rzeczy ukraińskie. Materiały do dziejow kozaczyzny i haidamaczyzny (wyd. F. Rawita-Gawronski). – Lwow, 1914. – 218 s.
36. Studia i materiały z czasow Jana III Sobieskiego / pod red. K. Vatwijowskiego. – Wrocław (Acta / Wrocław Uniw), 1992. – S. 126.
37. Terra cossacorum: Студії з давньої і нової історії України: наук. зб. на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова / Інститут історії України НАН України / В.А. Смолій (відп.ред.). – К., 2007. – 567 с.
38. Volumina legum. Przedruh zbioru praw sławniem XX pijarow w Warszawie od roku 1738 do roku 1782. – SPb., 1859. – T. 3. – S. 81.
39. Wimmer J. Wojsko i skarb Rzeczypospolitej w schyłku XVI i w pierwszej połowie XVII wieku // Studia i materiały do Historii wojskowosci. – Warszawa (Poland), 1968. – T. 14. Cz. 1. – S. 12–23.
40. Wojcik Z. Dzikie pol w ogniu – o kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej. Biblioteka wiedzy historycznej. – Warsawa (Poland): Wiedza powszechna, 1960. – 242 s.
41. Wojcik Z. Traktat Andruszowski 1667 roku i jego geneza. – Warszawa (Poland), 1959. – 281 s.
42. Wojcik Z. Wojny kozackie w dawnej Polsce. – Krakow (Poland), 1989. – 316 s.
43. Zrodla dziejowe. – Warszawa (Poland). – 1897. – T. IX. – S. 498–499.
44. Акты исторические, относящиеся к России, извлеченные из иностранных архивов и библиотек. – СПб., 1842. – Т. 2. – 695 с.
45. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией: В 15-ти т. – СПб., 1861. – Т. 3. – С. 456–470.

46. Алекберли М.А. Хотинская война (1621 г.). – Черновцы: МВО УССР гос . ун-т, 1957. – 243 с.
47. Алекберли М.А. Борьба украинского казачества против турецко-татарской агрессии в 1600–1621 гг.: Рукоп. дис. ... канд. ист. наук. – К.: КГУ, 1951. – 206 с.
48. Альтговзен И.Л. Военное искусство первой половины XVII ст. (Россия, Украина, Грузия): Лекции. – М.: Военная академия им. М.Фрунзе, 1950. – 86 с.
49. Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні. – К.: Наукова думка, 1991. – 238 с.
50. Антонович В.Б. Содержание актов о козаках. // Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 1 . – 483 с.
51. Апанович Е.М. Победы украинского народа над польско-шляхетскими войсками на начальном этапе Освободительной войны (1648). // Воссоединение Украины с Россией: Сб. науч. статей. – М., 1954. – С. 38–52.
52. Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К. : Либідь, 1993. - 288 с.
53. Апанович О.М. Збройні Сили України першої половини XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1968. – 224 с.
54. Апанович О.М. Козацтво – збройні сили України. // Голос України. – 1991. – № 61. – С. 12-14.
55. Архів головний актів давніх (AGAD). – Ф. 553. – Відділ II. – Кн. № 14. – Арк. 116.
56. Архив ЮЗР. – К., 1905. – Ч.7. – Т. 3. – 639 с.
57. Архив ЮЗР. – К., 1886. – Ч.7. – Т. 1. – № XLVI.
58. Багалий Д.И. История Слободской Украины. – Х., 1993. – 256 с.
59. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. – М., 1830. – Т. 1. – 327 с.
60. Баранович А. Украина накануне освободительной войны. – М.: Мысль, 1959. – 302 с.
61. Бжоза Л. Участь козацтва у Хотинській війні. – К.: Наукова думка, 1990. – 226 с.
62. Бібліотека музею Чарторийських. ВР. – Спр. № 142. – Арк. 165-166, 169, 203.
63. Бібліотека музею Чарторийських. ВР. – Спр. № 143. – Арк. 685.
64. Бібліотека національна (Варшава). ВМФ. – № 6691.
65. Боплан Г.-Л. Опис України: Пер. з фр. – К.: Наукова думка, 1990. – 256 с .
66. Бутич І. До історії українсько-трансільванських взаємин (1648-1656). // Архіви України. – 1966. – № 3. – С. 62-66.
67. Василенко Г.А. Хотинська війна (з історії боротьби українського народу проти турецько – татарської агресії кінця XVI – початку XVII ст.) – К.: Наукова думка, 1960. – 286 с.

68. Василенко Н.П. Очерки по истории Западной Руси и Украины. – К., 1916 . – С. 273.
69. Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. – Т. 1. Сказание о войне козацкой с поляками чрез Зеновия Богдана Хмельницкого. – К.: Врем. комис. для разбора древних актов, 1848 (Лито–тип. Вальнера). – VIII, 454, 51, XXX с.
70. Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Українські проекти в Російській імперії. Наукове видання. – К.: Наук. думка, 2004. – 504 с.
71. Військово-історичний музей у Празі: Од. зб. Д–944, Д–940, Д–950, Р–1974.
72. Военный энциклопедический словарь. – М.: Воениздат, 1984. – 762 с.
73. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3–х т. – М., 1953. – Т. 1. – 586 с.
74. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3–х т. – М., 1953. – Т. 2. – 560 с.
75. Голицын М.С. Всеобщая военная история средних времен. Санкт-Петербург, 1877. – Ч. 3. – 768 с.
76. Голобуцкий В.А. Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734–1735 рр. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 415 с.
77. Голобуцкий В.А. Запорожское казачество. – К.: Госполитиздат УССР, 1957. – 462 с.
78. Голобуцкий В.А. К вопросу о социально-экономических отношениях Запорожья во второй половине XVIII в. // Исторические записки. – М., 1953 – Т. 44. – С. 231–252.
79. Голобуцкий В.А. Черноморское казачество. – К.: Изд-во АН УССР, 1956 . – 415 с.
80. Грушевський М. Історія України: У 11–ти т. – Нью–Йорк, 1960. – Т. 6. – 264 с.
81. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11-ти т. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 7. – 572 с.
82. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11-ти т. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 8. – 856 с.
83. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1997. – Т.IX. Ч. 2. – С. 1493-1494.
84. Грушевський М.С. Барское старство: исторические очерки. – К., 1894. – 310 с.
85. Грушевський М.С. Гетьман Богданко. – Львів // Записки наукового товариства Шевченка, 1897. – Т. 16. – С. 12–18.
86. Грушевський М.С. История украинского казачества: В 2-х т. – К., 1913. – Т. 1. – 564 с.
87. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України / Репринт. відтворення вид.1913 р. – К.: ІСЕ-Україна, 1990. – 524 с.
88. Грушевський М.С. Історія України – Русі. – К., 1928. – Т. 9. – 572 с.

89. Грушевський М.С. Хмельницький і Хмельниччина. // ЗНТШ. – Львів, 1898. – Т. 24. – С. 24–31.
90. Гуржій О.І. Штрихи к портрету „настоящего историка” // Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. – К.: Час, 1993. – 656 с.
91. Гуржій О.І., Корнієнко В.В. Воєнне мистецтво гетьмана Петра Сагайдачного. – К.: Інститут історії України НАН України, Український інститут воєнної історії, 2002. – 83 с.
92. Гуржій О.І., Корнієнко В.В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний: Монографія. – К.: Вид-во „Україна”, 2004. – 189 с.
93. Гуржій О.І., Корнієнко В.В. Фактори розвитку українського козацького війська та його воєнного мистецтва в першій чверті XVIIст. // Збірник наукових праць, № 3 (16). – К.: ВГІ НАОУ, 2000. – С. 21–27.
94. Гуржій О.І., Корнієнко В.В., Макаров В.Д., Мосов С.П. Історія війн і збройних конфліктів в Україні. Енциклопедичний довідник. – К.: Вид-во гуманітарної літератури, 2004. – 520 с.
95. Гуслистий К.Г. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття (60-ті роки XVI – 30-ті роки XVII ст.) // Нариси з історії України. – К.: Вид-во АН УРСР, 1941. – Вип. 3. – 187 с.
96. Гуслистий К.Г. Крестьянско – казацкие восстания на Украине в 30-х годах XVII века // Воссоединение Украины с Россией 1654–1954. – М., 1954. – С. 54–77.
97. Дашкевич Я.Р. Полково-сотенний лад XVII-XVIII століть на Україні – штучна „біла пляма” // Пам`ятки України. – 1990. – № 1. – С. 7.
98. Денисова М.М., Портнов М.Э., Денисов Е.Н. Русское оружие XI-XIX вв. – М.: Мысль, 1953. – 120 с.
99. Дзира Я. Перший паспорт козацтва і найдавніший реєстр Низового війська 1581 р. // Літ. Україна. – 1991. – 13 червня.
100. Довідник з історії України (А-Я) / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид., доопр. і доповн. – К.: Генеза, 2002. – 376 с.
101. Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) / упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 726 с.
102. Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – К.: Наукова думка 1965. – 828 с.
103. Дополнения к актам историческим, собранным и изданным Археографическою комиссиею – Т. 3. – СПб., 1848. – С. 184–185.
104. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. – Львів: Вид-во „Світ”, 1991. – 576 с.
105. Жерела до історії України – Руси. – Львів, 1908. – Т. 8. – С. 251–285.
106. Житомирський краєзнавчий музей: Фонд „Зброя”, інв. № 27.
107. Жолкевский С. Записки гетмана Жолкевского о Московской войне изданные П.А.Мухановым. – СПб., XII. – 130 с.
108. Жолтовський П. Художнє лиття на Україні XIV–XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1983. – 179 с.

109. Записки М. Голінського // Архів Інституту історії України НАН України. – № 4184. – С. 185.
110. Золотарев В.А., Межевич М.М., Скородумов Д.Е. Во славу Отечества Российского. – М.: Мысль, 1984. – 332 с.
111. История военного дела в Польше: Избранные вопросы. – Варшава: Военно-исторический институт, 1970. – 594 с.
112. Історія запорозького козацтва: Сучасний стан та проблеми дослідження / Кол. авт. М.П.Ковальський та ін. – Дніпропетровськ: Знання, 1990. – С. 26.
113. Історія Русів. – К.: Рад. письменник, 1991. – 318 с.
114. Історія України в документах і матеріалах. – К.: Вид-во АН УРСР, 1941. – Т. 3. – 291 с.
115. Історія українського війська. – Львів: Світ, 1992. – 426 с.
116. Історія українського козацтва : Нариси у 2-х т. – Т. 1. / [Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін.] – К.: Вид. дім „Києво-Могилян. акад.”, 2006. – 832 с.
117. Історія української культури: В 5-ти т. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 3. – 1246 с.
118. Історія Української РСР: У 8-ми т., 10-ти кн. – К.: Наукова думка, 1979. – Т. 2. – 616 с.
119. Каталог найважливіших знахідок з місця Берестейської битви 1651 року: За матеріалами археологічної експедиції музею / Ровенський обл. краєзнавчий музей: Автори тексту І.К. Свєшніков, Т.О. Пономарьова. – Ровно: Облполіграфвидав, 1986. – С. 5–6.
120. Копыский З. Экономическое развитие городов Белоруссии (XVII–XVIII). – Минск: Наука и техника, 1966. – 227 с.
121. Кордуба М. Між Замостям і Зборовом (Сторінка зносин Семигороду з Україною і Польщею) // ЗНТШ. – Т. 133. – Львів, 1922. – С. 39–56.
122. Корнієнко В.В. Козацьке військо у війнах першої половини XVII ст. // Труды Академії. – К.: Національна академія оборони України, 1999. – № 13, квітень. – С. 124–128.
123. Корнієнко В.В. Особливості виховання та навчання козацької молоді у Війську Запорозькому в другій половині XVII ст. // Збірник наукових праць. – № 4 (17). – К.: ВГІ НАОУ, 2000. – С. 55–59.
124. Корнієнко В.В. Роль Сагайдачного у розвитку воєнного мистецтва українського козацького війська в першій чверті XVII ст. // Збірник наукових праць. – Хмельницький: Національна академія прикордонних військ України, 1999. – № 9, липень. – С. 98–103.
125. Корнієнко В.В. Характерні риси воєнного мистецтва українського козацького війська у війнах першої половини XVII ст. // Проблеми і задачі воєнної історії в сучасних умовах. Збірник матеріалів науково-практичної конференції 27–28 січня 1998 року. – К.: Видання Академії Збройних Сил України, 1998. – С. 112–118.
126. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий. – СПб, 1884. – Т. 1. – 378 с.
127. Крип`якевич І.П. Богдан Хмельницький. – К.: Знання, 1954. – 376 с.

128. Крип`якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Львів: „Світ”, 1990. – 408 с.
129. Крип`якевич І.П. З пограничної українсько-московської переписки 1649–1651 рр. // ЗНТШ. – Львів, 1929. – Т. 47–48. – С. 15–34.
130. Крип`якевич І. Історія України. – Львів, 1992. – С.177.
131. Крип`якевич І.П. Козаччина в політичних комбінаціях переписки 1649–1651 рр. // ЗНТШ. – Львів, 1953. – Т. 117–118. – С. 72–92.
132. Крупченко И. История военного искусства. – М.: Воениздат, 1960. – 438 с.
133. Кулиш П.А. История воссоединения Руси. – СПб, 1874. – Т. 1. – 363 с.
134. Кулиш П.А. Казаки по отношению к государству и обществу. – М., 1877. – С. 352–358.
135. Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от польши (1340–1654): В 3-х т. – М., 1889. – Т. 3. – 415 с.
136. Куліш П.О. Перший період козащини аж до ворогування з ляхами // Правда. – Львів, 1868. – № 3.
137. Куліш П. Польская колонизация Юго-Западной Руси // Вестник Европы. – СПб., 1874. – Т. 2. С. 38.
138. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1888. – Т. 1. – 470 с.
139. Ленченко В.О. Листи кошового отамана П.Калнишевського 1768 року про устрій Запорізької Січі // Пам`ятники України. – 1989. – № 3. – С. 28–29.
140. Леп`явко С.А. Згадки про невідомі козацькі реєстри // Запорозьке козацтво в пам`ятках історії та культури, Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Запоріжжя: РА Тандем-У, 1997. – Секція 1,2. – С. 179–182.
141. Леп`явко С.А. Козацькі війни кінця ХVІ ст. в Україні. – Чернігів: Сіверянська думка, 1996. – 285 с.
142. Леп`явко С.А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернігів: Сіверянська думка, 1999. – 216 с.
143. Леп`явко С.А. Участь козаків у Московській війні Стефана Баторія // Сіверянський літопис. – 1998. – № 2. – С. 16–27.
144. Летопись Григория Грабянки. – К., 1854. – 373 с.
145. Лист гетьмана Б. Хмельницького до севського воєводи Замятні Леонтьєва, 8(18). VII 1648 // Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 208.
146. Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян. Отрывки 1– 10./ Пер. К. Мельник. Предисл. и ред. В. Б. Антоновича // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. I. Киев, 1890. – С. 6–58.
147. Літопис Самійла Величка: У 2-х т. – К.: Наукова думка, 1991. – Т.1. – 219 с.
148. Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – 208 с.
149. Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника. ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 3882/II. – Арк. 49.
150. Лясота Е. Щоденник. // Жовтень. – № 10. – К., 1984. – С. 9–22.

151. Маркс К., Энгельс Ф. Собр. соч.: В 30-ти т. – 2-е изд. – М.: Госполитиздат, 1960. – Т. 16. – 897 с.
152. Масловский Д.Ф. Русская армия в семилетнюю войну. – М., 1891. – Вып. III. – 428 с.
153. Материалы для истории Южнорусского края в XVIII ст. (1715–1774). Извлечение из старых дел Киевского губернского архива А.А. Андриевским. – Одесса, 1886. – С. 30.
154. Материалы по истории Войска Запорожского // Сб. Харьк. Ист.-геогр. Об-ва. – Харьков, 1897. – Т. 9. – С. 165.
155. Мицик Ю. А., Стороженко І.С., Плохій С.М. Тії слави козацької повік не забудем. – Дніпропетровськ, 1989. – 184 с.
156. Мицик Ю. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. // Укр.іст.журн. – 2001.– № 1.– С. 141
157. Мицик Ю.А. Три документа до перед історії повстання Тараса Трясила / До 90-річчя Катерінославської ученої архівної комісії (1903–1916 р.р.): Метод. посібник. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1993. – 136 с.
158. Мицик Ю.А. Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації // Доба Богдана Хмельницького (до 400 річчя від дня народження великого гетьмана). Збірник наукових праць. – К., 1995.–С. 25-39.
159. Мицик Ю.А., Плохій С.М., Стороженко І.С. Засвіт встали козаченьки. – Дніпропетровськ: Вид. ДДУ, 1990. – 128 с.
160. Мірошніченко М.П. Зародження і розвиток воєнного мистецтва зі стародавніх часів і до початку ХХ століття. – К.: Вид-во Національної академії оборони України, 2000. – 104 с.
161. Мішин В. Похід Сагайдачного на Москву // Народна армія, 1998. – № 69. – С. 4–6.
162. Мыцык Ю.А. Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI-середины XVII в.). – Днепропетровск, 1981. – 294 с
163. Мыцык Ю.А. Источники по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг.: Рукоп. дис. ... д-ра ист. наук. – Днепропетровск, 1988. – 457 с.
164. Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського // Інститут рукопису. – Фонд І. – Спр. 5795. – Арк. 110.
165. Оглоблін О.П. Думки про Хмельниччину. – Нью-Йорк: Організація оборони чотирьох свобод України, 1957. – 28 с.
166. Оглоблін О.П. Люди старої України. – Мюнхен, 1959. – С. 125.
167. Окиншевич Л. Значне військове товариство в Україні-гетьманщині XVII -XVIII ст. – Мюнхен, 1948. – 108 с.
168. Оноприенко В. О селитроварении в Малороссии. – Минск: Наука и техника, 1984. – 875 с.
169. Оріховський С. Напучення. // Українська література в XIV-XVI ст. – К., 1988. – С. 110–118.

170. Османская империя в первой четверти XVII ст.: Сборник документов и материалов. – М.: Наука, 1984. – 213 с.
171. Переяславська Рада та українсько-російська угода 1654 р. : Історія, історіографія, ідеологія / НАН України. Ін-т історії України, НДІ козацтва; [Відп. ред. В.Смолій (відп. ред.) та ін.] – К., 2005. – 224 с.
172. Петрів В. Стратегічні операції Богдана Хмельницького під час війни 1648–1649 років (Історико-психологічний нарис) // Військо України. – 1993. – № 1. – С. 34–37.
173. Петровский М.М. Военное прошлое украинского народа. – М.: Воениздат, 1939. – 320 с.
174. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. – К.: Либідь, 1995. – Т. 1. – 675 с.
175. Пріцак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. – Вип. 2. – К., 1993. – С. 177–192.
176. Публічна бібліотека. Польські рукописи. – Ф 4. – № 94. – Арк .465.
177. Пузыревский А.К. Развитие постоянных регулярных армий и военного искусства в век Людовика XIV и Петра Великого. – СПб. – М., 1889. – 326 с.
178. Разин Е.А. История военного искусства: В 3 т. – М.: Воениздат, 1955. – Т. 3. – 728 с.
179. Санин Г.А. Порты, Крым и страны Восточной Европы в 50-60-х гг. XVII в. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. Ч.2. – М., 2001. – 399 с.
180. Сас П.М. Дипломатична місія Війська Запорозького до Москви 1620 р. // Україна та Росія: Проблеми політичних та соціокультурних відносин. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 25-65.
181. Сас П.М. Петро Конашевич Сагайдачний // Володарі гетьманської булави. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 286 с.
182. Сас П.М. Петро Конашевич-Сагайдачний: молоді роки. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – 286 с.
183. Сас П.М. Політична культура запорозького козацтва (кінець XVI-перша половина XVII ст.): Рукоп. дис. ... докт. істор. наук. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. – 398 с.
184. Сас П.М. Проект Задніпровської козацької держави Йосипа Верещинського: політико-правовий аспект // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Других всеукраїнських історичних читань). – Черкаси, 1992. – С. 59–63.
185. Сборник военно-исторических материалов. Вып. VII. Бумаги князя Г.А. Потемкина - Таврического. 1788–1789 гг. – СПб., 1894. – С. 6–7.
186. Свешніков І.К. Битва під Берестечком. – Львів: Слово, 1993. – 298 с.
187. Сергійчук В.І. Бойові побратими Богдана Хмельницького // „Жовтень”. – 1985. – № 1. – С. 14–16.
188. Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття. – К.: Україна,

1991. – 253 с.
189. Сергійчук В.І. Українське козацьке військо у другій половині XVI–середині XVII ст.: Рукоп. дис. ... докт. іст. наук. – К.: КДУ, 1991. – 426 с.
190. Серчик В.А. Речь Посполитая и казачество в первой четверти XVII в. // Россия, Польша и Причерноморье в XVI–XVII вв. – М.: Высшая школа, 1979. – С. 180–189.
191. Сидоренко В.О. Зброя XVI–XVII ст. на Україні – пам'ятка історії та мистецтва. – К.: Наукова думка, 1970. – 174 с.
192. Сидоренко В.О. Козацька піхота та її озброєння під час визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. – К.: Наукова думка, 1972. – Вип. 7. С. 161–169.
193. Скальковский А.А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. – Одесса, 1846. – Ч. 1. – 210 с.
194. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 675 с.
195. Смета военных сил Московского государства на 1632 г. // Военно–исторический вестник. – 1910. – № 9. – С. 7.
196. Смолий В.А. Социальное сознание участников народных движений на Украине (вторая половина XVII–XVIII вв.): Рукоп. дис. ... докт. истор. наук. – К.: Ин–т истории АН УССР, 1985. – 442 с.
197. Смолий В.А., Котляр Н.Ф. История в жизнеописаниях. – К.: Наукова думка, 1990. – 256 с.
198. Смолий В.А. Гетьман Богдан Хмельницький і його доба // Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження великого гетьмана). – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 286 с.
199. Смолий В.А. Українське козацтво: особливості та закономірності становлення і розвитку // Українське козацтво. – Вип. 1. – К., 1993. – С. 4–10.
200. Смолий В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – Вид. 2-е, доп. – К.: Либідь, 1995. – 532 с.
201. Смолий В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності / АН України. Ін–т історії України. – К.: Наукова думка, 1994. – 262 с.
202. Смолий В.А., Степанков В.С. Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття. – Ін–т історії України НАН України. – Київ, 2008. – 120 с.
203. Смолий В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея: Проблеми формування, еволюції, реалізації. – К.: Альтернативи, 1997. – 367 с.
204. Смолий В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / Україна крізь віки. –Т. 7. – К.: Альтернативи, 1999. – 352 с.
205. Советская историческая энциклопедия (СИЭ). – М.: Высшая школа, 1969. –Т. 12. – 742 с.

206. Сокульський А.Л. Раннє козацтво і Хортицька січ // Запорозька старовина. – Вип. 2. – К.: Науково-дослідний інститут козацтва Інституту історії України НАН України, 2002. – С. 42–53.
207. Сокульський А.Л. Флот Запорозької Січі в XVI-XVII ст.: структурна організація, технологія та військове мистецтво: Рукоп. дис. ... канд. іст. наук. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1999. – 202 с.
208. Соловьєв С.М. Малоросійське козацтво до Богдана Хмельницького // Русский вестник, 1859. – Т. 23. – Кн. 2. – С. 177–196.
209. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992. – 334 с.
210. Степанков В.С. Антифеодальна боротьба у роки Визвольної війни та її вплив на формування української державності (1648–1654 рр.). – Львів: Світ, 1991. – 326 с.
211. Степанков В.С., Сідак В.С. З історії української розвідки та контррозвідки (нарис). – К.: Либідь, 1994. – 240 с.
212. Степанков В.С. Розвідка і контррозвідка Богдана Великого, 1648-1657 рр .. – Вид. 3-тє, перероб. та розшир. – Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2008. – 263 с.
213. Стороженко І.С. Битва на Жовтих Водах // Укр. Істор. журн. – 1995. – № 5. – С. 118–119.
214. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття. – Книга 1. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1996. – 356 с.
215. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII століть. – Дніпродзержинськ : Видавничий дім „Андрій”, 2007. – 418 с.
216. Стороженко І.С. Воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII ст.: Рукоп. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1996. – 242 с.
217. Стороженко І.С., Мицик Ю.А., Степанков В.С. Як козаки воювали. – Дніпропетровськ, 1991. – 96 с.
218. Стратегия в трудах военных классиков: В 3-х т. – М.: Воениздат, 1934. – Т. 2. – 580 с.
219. Строков А.А. История военного искусства: Рабовладельческое и феодальное общество. – М.: Воениздат, 1955. – 662 с.
220. Струкевич О. Політична еліта // Історія української культури: у 5 т. – К., 2003. – Т.3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. – С.321.
221. Суворов А.В. К 250-летию со дня рождения: СПб. – М.: Воениздат, 1980 . – 137 с.
222. Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького: Військово-історична студія. – Мюнхен: Братство колишніх вояків 1-ої Української дивізії УНА, 1954. – 184 с.
223. Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т., 14 кн. – Т. III. – Кн.1. – К., 2001. – С. 238,243,286.
224. Урбанек Р. Гуситское военное искусство и Европа. – Прага, 1946. – С. 8.

225. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Одесса, 1846. – 95 с.
226. Федоренко П.К. Рудни Левобережной Украины XVII–XVIII вв. – М., 1960. – 263 с.
227. Феодосій. Самарский Пустынно-Николаевский монастырь. – Екатеринослав, 1873. – 116 с.
228. Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька «протекція» // Київська старовина. – 2001. – № 3. – С. 92–93.
229. Флоря Б.Н. Запорожское казачество и Крым перед восстанием Хмельницкого // Исследования по истории Украины и Белоруссии. – М., 1995. – С. 52–59.
230. Флоря Б.Н. Спорные проблемы русско-украинских отношений в первой половине и середине XVII в. // Белоруссия и Украина: История и культура. Ежегодник 2003. – М., 2003. – С. 29–40.
231. Хотинська війна. – К.: Центр пам'яткознавства Академії Наук України та українського товариства охорони пам'яток історії та культури, 1991. – 233 с.
232. ЦДІА України у м. Львові, Львівська городська книга. – Ф. 377. – Арк. 128–129.
233. Чабан А.Ю. Середнє подніпров'є в історії України з найдавніших часів до середини XVII ст. (Геополітичний аспект): Рукоп. дис. ... д-ра істор. наук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 1996. – 458 с.
234. Чайковський А. Сагайдачний // Історичний нарис. – К.: Дніпро, 1989. – 524 с.
235. Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Кн. 2. – М., 1885. – С. 34–37.
236. Чухліб Т.В. Правобережна Україна в останній чверті XVII-на початку XVIII ст.: геополітичне становище та еволюція козацького устрою.: Рукоп. дис. ... канд. іст. наук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 1994. – 212 с.
237. Чухліб Т.В. Гетьмани і монархи: Укр. держава в міжнар. відносинах, 1648-1714 рр. / НАН України. Ін-т історії України. НДІ козацтва; [Відпов. ред. В.Смолій] – 2-е вид., доопрац. – К.: Арістей, 2005. – 639 с.
238. Чухліб Т.В. Українське козацтво в політичних планах Речі Посполитої // Україна–Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість / Матеріали міжнародної конференції, Кам'янець–Подільський, 29–31 травня 1992 р. – К.: Либідь, 1993. – С. 55–62.
239. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. – К., 1960. – 192 с.
240. Шевченко Ф. П. Дипломатична служба на Україні під час Визвольної війни 1648-1654рр. // Історичні джерела та їх використання. – Вип. 1. – К., 1964. – С. 93–94.
241. Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 500 с.

242. Шевченко Ф.П. Реєстр Війська Запорізького 1649 р. – джерело історії козацтва на Україні // Історичні джерела та їх використання. – К.: Наукова думка, 1966. – Вип. 2. – С. 23–24.
243. Шевченко Ф.П. Участь представників різних народів у визвольній війні 1648–1654 рр. на Україні // Укр. істор. журн., 1978. – № 11. – С. 13–24.
244. Щербак В.О. Антифеодальні рухи на Україні на передодні Визвольної війни 1648–1654 рр. – К.: Наукова думка, 1989. – 128 с.
245. Щербак В.О. Формування козацького стану в Україні (друга половина XV–середина XVI ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1997. – 180 с.
246. Юра Р. Завдання вивчення середньовічних пам'яток України (середні віки на Україні). – К.: Наукова думка, 1971. – Вип. 1. – 134 с.
247. Яворницький Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – К.: Наукова думка, 1995. – 246 с.
248. Яворницький Д.І. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – Дніпропетровськ, 1991. – 70 с.
249. Яворницький Д.І. Дніпрові пороги. – Дніпропетровськ: Знання, 1989. – 141 с.
250. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3-х т. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 584 с.
251. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3-х т. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 2. – 539 с.
252. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3-х т. – К.: Наукова думка, 1993. – Т. 3. – 556 с.
253. Яворницький Д.І. Українсько–руське козацтво перед судом історії. – Катеринослав: Слово, 1919. – 24 с.
254. Яковлева Т. Г. Богдан Хмельницький і рядове козацтво // Укр. істор. журн., 1995. – № 4. – С. 56–67.
255. Яковлева Т. Г. Гадячский договор – легенда и реальность // „Исследования по истории Украины и Белоруссии”. Вып. 1. – М., 1995. – С. 62–78.
256. Яковлева Т. Г. Генезис государственной идеи в Украине на примере договоров с Польшей и Россией // Материалы конференции „Россия–Украина: история взаимоотношений”, Москва, 1997. – С. 51–59.
257. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.) / Пер. з рос. Л.Білик. – К.: Вид-во Соломії Павличко „Основи”, 2003. – 644 с.